

'Baard boven baard' : over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven 1945-1960

Citation for published version (APA):

Vogel, M. (2001). *'Baard boven baard' : over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven 1945-1960*. [Doctoral Thesis, Amsterdam]. Van Gennep.

Document status and date:

Published: 01/01/2001

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

BAARD BOVEN BAARD

'Baard boven baard'

*Over het Nederlandse literaire en
maatschappelijke leven 1945-1960*

Van Gennep 1961

Marianne Vogel

‘Baard boven baard’

*Over het Nederlandse literaire en
maatschappelijke leven 1945–1960*

Van Gennep 2001

Op het omslag. Schrijversgezelschap in april 1957 gefotografeerd in Artis. V.l.n.r. Gerard den Brabander, Bert Voeten, F. Bordewijk, Clara Eggink, J.W.F. Werumeus Buning, François Pauwels, J.W. Hofstra, Bertus Aafjes, Henriëtte van Eyk, H.W.J.M. Keuls, J.C. Bloem, Clare Lennart, Johan Fabricius, Ed. Hoornik, Jeanne van Schaik-Willing, Hella S. Haasse en Willy Corsari.

Inzet. Dichtersgroep in 1955 bijeen ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van Gerrit Achterberg. V.l.n.r. Gerrit Kamphuis, Gerrit Achterberg, Ellen Warmond, A. Marja, mevrouw Rodenko, Maurits Mok en A. Roland Holst. Zittend v.l.n.r. Paul Rodenko, uitgever Bert Bakker, Mies Bouhuys en J.B. Charles.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door
financiële steun van de J.E. Jurriaanse Stichting.

© 2001 Marianne Vogel, Freiburg / Uitgeverij Van Gennep bv,
Nieuwezijds Voorburgwal 330, 1012 RW Amsterdam

© Foto omslag Studio Paul Huf

© Foto inzet Henk Jonker / Maria Austria Instituut

Ontwerp omslag: Jolijn van de Wouw

Zetwerk: *Typographica Academica Traiectina*

ISBN 90-5515-277-3 / NUGI 952

Inhoud

- 1 Ter inleiding: over 'de jaren vijftig', literatuur en gender 11
  - 1.1 Probleemstelling 11
Een controverse 11 – Receptievragen 13
  - 1.2 Stand van onderzoek 16
Genderonderzoek over het twintigste-eeuwse Nederlandse literaire leven 16 – Methodologisch onderzoek 19 – Een combinatie 21
  - 1.3 Methode en concretisering van de vraagstelling 23
Vrouwelijkheid en mannelijkheid 23 – Een case-study 25 – Maatschappelijke en literaire context van de literatuurkritiek 27
- 2 Genderopvattingen in het maatschappelijke leven 31
  - 2.1 Tekstkeuze voor het maatschappelijke leven 31
  - 2.2 Eerste inventarisatie 32
  - 2.3 De emancipatie van vrouwen 35
Wettelijke emancipatie 35 – Mentale emancipatie 36 – Maatschappelijke emancipatie 38 – Beroepsmatige emancipatie 40 – Dilemma's 41 – Emancipatie: geen mannenprobleem 44
  - 2.4 De 'natuur' van mannen en vrouwen 45
H.C. Rümke, N. Beets en 'de man' 45 – F.J.J. Buytendijk en 'de vrouw' 47 – Mannen en vrouwen 50 – Een speciale bijdrage 54 – Een vlechtwerk van eigenschappen 55 – Eigenschappen: geen mannenprobleem 57

- 2.5 De plaats van mannen en vrouwen in het maatschappelijke leven 58
Een nieuwe industrialiseringsfase 59 – Morele waarden en menselijkheid 60 – De 'verwilderde' jeugd 62 – 'Buitenshuis' en 'binnenshuis' 63
- 2.6 Conclusies 65
De drie discussies 65 – Asymmetrie 67 – Homogeniteit 70
- 3 Vragen aan de literatuurkritiek en haar literaire context 73
- 3.1 Te onderzoeken facetten 73
De 'logica' van het literaire leven 73 – Homologie 74 – Vragen 76
- 3.2 Keuze van twintig vrouwelijke en mannelijke auteurs en hun boeken 78
De tien vrouwen 80 – De tien mannen 81
- 3.3 Samenstelling van het recensiecorpus 84
- 4 Het buitentekstuele signaalsysteem van het recensiecorpus 87
- 4.1 Vier facetten 87
- 4.2 Naam van de dag- en weekbladen 88
- 4.3 Naam van de recensenten 90
- 4.4 Lengte van de recensies 90
- 4.5 Deelrecensies 93
- 4.6 Conclusies 96
- 5 Literaire inbedding in het recensiecorpus 99
- 5.1 Inbedding en generiek gebruikte termen 99
Soorten inbeddingen 99 – Generiek gebruikte termen 101
- 5.2 Analyse van het recensiecorpus 103
Inbedding in een groep van het eigen geslacht 103 – Inbedding in een neutrale groep: de vrouwen 105 – Inbedding in een neutrale groep: de mannen 107
- 5.3 Interpretatie en conclusies 109
Geslacht als indelingscriterium 109 – Serieus nemen 111 – Indeling in 'jonge' groepen 112

- 6 De status van vrouwelijke en mannelijke auteurs in de literaire context 115
  - 6.1 Tekstkeuze voor de literaire context 115
  - 6.2 Literaire generaties 117
    - Baard boven baard* 119
  - 6.3 Meer over generiek gebruikte termen 121
    - De schrijver als fatsoenlijk man* 122
  - 6.4 Denkbeelden over auteurs 125
    - Het concept van 'de intellectuele man' 125 – Het concept van 'de huisvrouw/schrijfster' 127*
  - 6.5 Conclusies 132
    - De onontbeerlijke kern* 133
- 7 Vergelijkingen met andere auteurs in het recensiecorpus 135
  - 7.1 Het literaire referentiekader 135
    - Soorten vergelijkingen* 137
  - 7.2 Analyse van het recensiecorpus 138
    - Vergelijkingen bij de vrouwen 138 – Vergelijkingen bij de mannen 140*
  - 7.3 Interpretatie en conclusies 142
    - Geslacht als vergelijkingscriterium 142 – Buitenlanders 145 – Een drietrapsmodel 146*
- 8 Literaire prestaties en innovatie in de literaire context 149
  - 8.1 Prestaties en innovatie 149
    - Kwalitatieve ontwikkeling 149 – Kwantitatieve ontwikkeling 151 – Gelijheid versus gelijkwaardigheid 152 – Kritiek 153 – Mannen zijn beter 154 – Het muzendebat 155 – Speelruimte in de opvattingen 157*
  - 8.2 Het literaire genie 158
    - Simone de Beauvoir 158 – Bezetenheid 159*
  - 8.3 Conclusies 160

- 9 Over taal, tekst en genderopvattingen. Een excurs 163
Argumentatieve kracht 163 – *Een dubbele invloed* 165 – *In de balzaal* 167
- 10 Het begrip 'damesroman' in het recensiecorpus en in de literaire context 171
- 10.1 'Damesroman' in het recensiecorpus 171
Lovend gebruik 172 – *Veroordelend gebruik* 174 – *De functie van het begrip 'damesroman'* 175
- 10.2 'Damesroman' in de literaire context 177
Echt schrijverschap 177 – *Ouderwetsheid* 178
- 10.3 Conclusies 180
- 11 Genderspecifieke eigenschappen in het recensiecorpus en de literaire context 181
- 11.1 Gedetailleerd en wijdlopieg schrijven versus afstand, overzicht en grote lijnen 182
- 11.1.1 Het recensiecorpus 182
Tweederangslof 182 – *Babbelsucht en spot* 183 – *Mannelijke afstand* 185 – *Breedvoerigheid* 185 – *Vergelijking van mannelijke en vrouwelijke schrijvers* 186
- 11.1.2 De literaire context 187
Fijnlignigheid 187 – *Abstraheren* 188 – *Klein denken* 190 – *De literaire norm* 191 – *Terug naar de 'damesroman'* 191
- 11.2 Vormloosheid en gegrepen-zijn versus vormende kracht en (zelf)beheersing 192
- 11.2.1 Het recensiecorpus 192
Een lossere opbouw 192 – *Dramatiek* 194 – *Grijpen en beheersen* 195
- 11.2.2 De literaire context 197
Vrouwentaal 197 – *Speelruimte* 198 – *Vormwil* 198 – *Een 'natuurlijk' verschil* 199
- 11.3 Tederheid, gevoeligheid en een gevoelsmatige instelling versus reflectie, kritische analyse en een rationele instelling 200

11.3.1	Het recensiecorpus 200	
	<i>Een sensitief klimaat 200 – Strak bewust verhalen 201 – Een hogere waardering? 202</i>	
11.3.2	De literaire context 204	
	<i>In de sfeer blijven steken 204 – Gevoel is ouderwets 206</i>	
11.4	Zachtheid, toegeeflijkheid, zwakte versus hardheid, agressie, kracht 207	
11.4.1	Het recensiecorpus 207	
	<i>Een gemeenschappelijke noemer 207 – Kracht en agressie 208 – Een normale vrouwelijke vrouw 210 – Jong en modern 213</i>	
11.4.2	De literaire context 214	
	<i>Ferme woorden 214 – Ontluisterde ogen 215 – Een basaal eigenschapspaar 216</i>	
11.5	Conclusies 218	
	<i>Vier hiërarchisch geordende paren 218 – Verschillen met de vooroorlogse tijd 220</i>	
12	Slotbeschouwing 223	
	<i>De literatuurkritiek 223 – Het gehanteerde jargon 225 – Geen tegenstelling tussen literatuur en maatschappij 227 – Literaire kwaliteit en geslacht 228 – De 'baard-bovenbaard'-plot 231</i>	
	Bijlage: lijst van in het recensiecorpus opgenomen recensies 235	
	Summary 249	
	Noten 257	
	Literatuur 261	
	Register 287	

HOOFDSTUK I

Ter inleiding: over 'de jaren vijftig', literatuur en gender

§ 1.1. *Probleemstelling*

'Je kan lang of kort praten, maar er is eenvoudig niet een schrijfster die hetzelfde niveau heeft als Couperus, Hermans, Reve of Mulisch. (...) ik heb nog geweldig mijn best gedaan: ik heb Blaman opgevoerd, terwijl ik het een waardeloze schrijfster vind, Carry van Bruggen nog flink wat aandacht gegeven, Doeschka Meijsing, Judith Herzberg. Ik zou niet weten wie ik verder moest noemen.' (Bel 1991: 46)

Aldus hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde Ton Anbeek in 1990 in een discussie met drie collega's over zijn pas verschenen *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885–1985*. Met deze uitspraak verwoordde Anbeek niet alleen zijn eigen standpunt over een kwalitatieve, op geslacht gebaseerde hiërarchie in de Nederlandse literatuur, maar ook dat van menig ander. Zijn handboek verschilt namelijk weinig van andere literatuurgeschiedenissen uit diezelfde tijd (wat overigens tot op heden geldt). Twee van zijn gespreksgenoten, Dick van Halsema en Jaap Goedegebuure, spraken Anbeek dan ook niet tegen en noemden slechts enkele namen van vrouwelijke auteurs die men verder nog had kunnen opnemen. Wiljan van den Akker, de vierde aanwezige, antwoordde echter dat er misschien een traditie van vrouwelijk schrijven bestaat 'die niet in de canon terecht is gekomen.' Daarmee wees hij erop dat er bepaalde structurele receptieproblemen zouden kunnen zijn die met het geslacht van auteurs samenhangen, zodat het probleem dus eerder bij de receptie dan bij de teksten zelf zou liggen.

Een controverse. De vraag of en in hoeverre dit het geval is, is allerminst nieuw, maar brengt de gemoederen nog steeds in beweging, zoals de discussie tussen de vier prominente literatuurwetenschappers laat zien. Ze duikt

onder andere vaak op in verband met twisten over het proza van de jaren 1945–1960, wat ook blijkt uit het openingscitaat. Daarin kwamen Willem Frederik Hermans, Gerard Reve, Harry Mulisch en Anna Blaman voor, de personen die voor deze vijftien jaar als de belangrijkste gelden. Voor de drie mannen gebruikt men graag het begrip de ‘Grote Drie’,¹ waarmee hun positie als de hoogste is vastgelegd. Omdat Blaman niet een van de ‘Grote Drie’ is, en er evenmin zoiets bestaat als de ‘Grote Vier’ of ‘Grote Vijf’ waar ook vrouwen deel van uitmaken, worden topprestaties op die manier verweven met mannelijkheid.

Kritiek op deze link is te vinden in de inleiding van *Schrijfsters in de jaren vijftig* (1991), een bundel waarin tweeëntwintig Nederlandse vrouwelijke auteurs en hun werk aan bod komen. Naar mening van de samenstellers Margriet Prinssen en Lucie Th. Vermij waren er in de jaren vijftig veel ‘vrouwelijke auteurs van formaat’ (p. 14), en heeft hun onbekendheid ‘meer met het fenomeen van de vorming van de literaire canon te maken dan met een gebrek aan niveau.’ (p. 22) Uitgesprokener dan Wiljan van den Akker stellen Prinssen en Vermij dat de onbekendheid van vrouwelijke auteurs een gevolg is van opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid en niet van de kwaliteit van hun teksten.

Verschillende literatuurwetenschappers die de verzamelbundel recenseerden, nemen hetzelfde standpunt in. Zo schrijft Van Hengel (1991: 62) dat helaas bijna geen enkele vrouwelijke auteur uit die tijd ‘de meedogenloze canonisering van de mannelijke literatuurhistorici’ doorstaan heeft. Buikema (1992: 298) ziet hetzelfde probleem en constateert dat de bundel daarom ‘een waardevolle bijdrage aan de revolutie in de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving’ is.

De omgekeerde opvatting, dat het geslacht van auteurs irrelevant is voor de receptie en/of dat de teksten van de toenmalige vrouwelijke auteurs een te laag niveau hadden, wordt echter even vehement verdedigd. Van het eerste is Kossmann (1991) een voorbeeld, die de bundel ‘een onzinnig boek’ noemt omdat vrouwelijke auteurs volgens hem helemaal niet veronachtzaamd werden en worden: ‘Over hun werk wordt met dezelfde aandacht en nonchalance geschreven als over het werk van hun mannelijke collega’s.’ Zijn collega Cornelissen (1992: 192) kiest voor het tweede argument en schrijft dat het werk van de vrouwelijke auteurs inderdaad in vergetelheid

is geraakt, maar terecht, omdat hun vernieuwing kennelijk 'eerder inhoudelijk dan vormtechnisch' was en velen een ontevredenheid met hun bestaan als (huis)vrouw uitdrukten, wat 'allang geen hot item meer' is.

Dat er kwalitatieve problemen kleven aan teksten van vrouwen uit die tijd is bijvoorbeeld ook de mening van Bert Bukman en Matt Dings. In het artikel *De Meisjes van de Boekenschrijffabriek* (1995), dat over literaire bestsellers van vrouwelijke auteurs in de jaren negentig gaat, merken zij terugblikkend op dat de literatuurkritiek schrijvende vrouwen in het interbellum inderdaad onderwaardeerde. Maar Bukman en Dings denken dat het over de kritiek van de jaren vijftig 'moeilijker vol te houden [is] dat ze discrimineerde.' Als bewijs citeren zij een literatuurwetenschapper: "Ik houd het erop," zegt criticus en hoogleraar Jaap Goedegebuure, "dat de schrijfsters van toen vaak niet goed genoeg waren" (p. 51). In al dergelijke gevallen ontkennt men dus dat de literatuurkritiek of de gehele literaire receptie beïnvloed zou zijn door genderopvattingen die voor vrouwen nadelig uitpakken.

De hier geschilderde controverse over de jaren 1945–1960 spitst zich toe op Anna Blaman, want zij is de enige vrouwelijke auteur die voor dit tijdsbestek in de meeste literatuurgeschiedenissen nog uitvoeriger aan bod komt. Ook in haar geval bestaat er onenigheid over of ze al dan niet geslachtsneutraal wordt beoordeeld en wat het literaire niveau van haar oeuvre is. Volgens onder meer Bas Heijne en Petra Veeger is Blaman 'een der grootste naoorlogse auteurs' (Veeger 1990: 57), die uitsluitend vanwege negatieve opvattingen over vrouwelijkheid niet tot de 'Grote Drie' behoort. Anderen daarentegen beschouwen haar werk als een 'literair fossiel' (Goedegebuure 1985b; zie voor dezelfde mening Goedegebuure 1989, Vink 1986). Meer informatie over deze controverse geeft Xandra Schutte.

Receptievragen. Al met al twist men er met betrekking tot de jaren 1945–1960 steeds over hoeveel kwaliteit de teksten van vrouwelijke auteurs hebben, of mannelijke auteurs niet toch hogere literaire prestaties leveren en of het geslacht bij de receptie van invloed is of niet. In deze studie wil ik een wetenschappelijke bijdrage leveren aan deze fascinerende problematiek, waarvoor ik me uiteraard niet onder de zoëven ten tonele gevoerde wellesnietesroepers kan scharen. Er dient een positie op metaniveau ingenomen te worden, wat het beste kan gebeuren door te onderzoeken of er nu wel of

niet genderopvattingen te vinden zijn in de receptie van het proza tussen 1945 en 1960: komen daar ideeën in voor over mannen en mannelijkheid, en vrouwen en vrouwelijkheid? Zo ja, verbindt men daar een waardering aan, geldt het eerste als beter dan het tweede? En welke vorm neemt dit dan precies aan?

Voordat we deze vragen onder de loep kunnen nemen, moeten we een bepaald gedeelte van het receptieproces uitkiezen, want het is onmogelijk om de complete receptie vanaf 1945 tot heden grondig in één studie te bekijken. In de discussie onderscheidt men vaak niet – wat ook uit bovenstaande citaten blijkt – tussen de verschillende schriftelijke receptiefasen, waardoor onduidelijk blijft of het nu gaat over het oordeel van de literatuurkritiek, van de hierop volgende essayistiek, of van de latere literatuurwetenschap en literatuurgeschiedenis. Deze fasen overlappen elkaar weliswaar gedeeltelijk, maar ze hebben toch hun eigen kenmerken en problemen, zodat ze tijdens een onderzoek goed uit elkaar gehouden moeten worden.²

Wat mij in verband met deze fasen interesseert is dat de verschillende partijen het in hun debat over het proza uit de jaren 1945–1960 over één ding eens zijn: de toenmalige literatuurkritiek zou niet of nauwelijks meer beïnvloed zijn door voor vrouwen nadelige genderopvattingen. Niet alleen de eerder genoemde Kossmann, Goedegebuure, Bukman en Dings denken dit, maar ook Prinssen en Vermij spreken in *Schrijfsters in de jaren vijftig* van een ‘aanvankelijk gunstige ontvangst’ (p. 15) van de vrouwelijke auteurs en gaan ervan uit dat er pas in de latere receptiefasen iets is misgegaan. Van Hengel en Buikema geloven eveneens dat de vrouwen respectievelijk ‘aanvankelijk zo geprezen’ (p. 62) en ‘goed ontvangen en gelezen’ (p. 299) werden.

Dat is echter een speculatief standpunt, want hier bestaat geen onderzoek naar. Natuurlijk kan het waar zijn, en de recensiecitaten in *Schrijfsters in de jaren vijftig* zijn grotendeels vrij positief. Maar het is ook mogelijk dat de genderfactor bij nader inzien toch van belang is. In deze studie wil ik hier uitsluitsel over geven en mij daarom concentreren op die eerste receptiefase. Een groot voordeel daarvan is bovendien dat men niet in het midden of aan het eind van een receptieproces begint, waarbij niet vast te stellen is welke eventueel voorkomende genderaspecten nieuw zijn voor de desbetreffende fase en welke al eerder invloed hebben uitgeoefend.

Als ik wil weten of en hoe literatuurkritiek en geslacht in die tijd met elkaar verbonden zijn, moet mijn onderzoek antwoord geven op twee vragen: ten eerste of, en zo ja, op welke wijze de kritiek in haar schriftelijke producten, de recensies, auteurs naar geslacht onderscheidt. Als dat inderdaad gebeurt, is de volgende vraag of en eventueel hoe men beide geslachten ongelijk ordent ten opzichte van elkaar. Want als dit laatste niet het geval is, zou het voor vrouwen geen nadeel en voor mannen geen voordeel betekenen om genderspecifiek waargenomen te worden. Uiteindelijk gaat het dus om wat ik 'hiërarchiserende genderopvattingen' zal noemen, genderopvattingen die een hiërarchische ordening van mannen en vrouwen meebrengen.

Het zou echter om verschillende redenen onbevredigend blijven om uitsluitend de recensies te bestuderen. De literatuurkritiek zweeft niet in een vacuüm, maar is verbonden met de literaire context van haar tijd, dat wil zeggen met het overige literaire leven. Dat blijkt ook heel duidelijk als men zich met het genre recensie bezighoudt. Omdat een recensie in de eerste plaats een bepaald boek voor het lezerspubliek beschrijft en beoordeelt, kunnen er nauwelijks uitvoerige standpunten over allerlei kwesties in voorkomen. Het is dan ook typisch een genre vol trefwoorden en aanduidingen die gebaseerd zijn op destijds algemeen bekende ideeën, maar die verder niet verduidelijkt worden. Om zulke zaken begrijpelijk te maken en uit te werken, moet men dus op de literaire context ingaan. Ook kan op die manier verder uitgediept worden wat nu eigenlijk de achtergrond is van bepaalde meningen.

Bovendien is het belangrijk om te controleren hoe plausibel het is als ik meen bepaalde recensiegegevens genderspecifiek te moeten interpreteren. Zo'n interpretatie kan er alleen maar overtuigender op worden als ik dezelfde opvattingen voor de literaire context kan aantonen. Al met al krijgt men door een dergelijke aanpak niet alleen een – toch tamelijk smal blijvend – beeld van eventuele genderproblemen bij de literatuurkritiek, maar wordt dit tevens onderzocht voor het overige literaire leven tussen 1945 en 1960.

Deze diepteboring voer ik uit vanwege een persoonlijke fascinatie voor de jaren 1945–1960 en de genderproblematiek. De keuze van dat tijdperk betekent het overnemen van de literatuurhistorische visie die 'de jaren vijftig' als een eenheid beschouwt (en de eerste vijf jaar na de oorlog stilzwijgend

meerekent), maar veroorlooft het stellen van vragen over de inhoud van die visie. In literatuurgeschiedenissen en andere overzichtspublicaties is altijd weer sprake van items als het 'strijd voeren om (de nalatenschap van) Forum',³ 'de talloze kleine tijdschriftjes die door jongeren worden opgericht',⁴ en de 'botsing tussen literatuur en maatschappelijke instituties'.⁵ Maar wat valt er nog meer te zeggen over deze tijd? Wat voor nieuwe informatie krijgen we als we ons afvragen hoe het receptieklimaat in die tijd was voor het proza dat vrouwen en mannen publiceerden, en het geheel vanuit een genderperspectief bezien? En in hoeverre kan zo'n perspectief niet alleen informatie toevoegen, maar de gangbare visie ook relativeren of tegenspreken?

Alvorens in te gaan op de wijze waarop ik naar antwoorden heb gezocht, inventariseer ik, zoals de gewoonte is, hoe mijn studie zich verhoudt tot de huidige stand van onderzoek. Omdat ik sinds een aantal jaren deel uitmaak van de neerlandistiek in Duitsland, richt ik me daarbij – en ook in latere hoofdstukken – meer op de Duitse onderzoekscontext dan gebruikelijk is in de sterk Angelsaksisch georiënteerde Nederlandse wetenschap. Wellicht krijgt dit boek daardoor een extra informatieve waarde.

§ 1.2. *Stand van onderzoek*

Genderonderzoek over het twintigste-eeuwse Nederlandse literaire leven. Mijn vraag naar de huidige stand van onderzoek valt in twee delen uiteen, namelijk in een inhoudelijk en een methodologisch deel. Inhoudelijk gesproken valt te constateren dat er geen publicaties bestaan die ons vertellen of er in het Nederlandse literaire leven tussen 1945 en 1960 voor vrouwen nadelige genderopvattingen voorkomen en in hoeverre dit in het bijzonder bij de literatuurkritiek het geval zou kunnen zijn.

Literatuurgeschiedenissen, literatuuroverzichten en monografieën – men denke bij de laatste bijvoorbeeld aan Anbeeks *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945–1960* (1986) en Hofland en Rooduijns *Dwars door puinstof heen. Grondleggers van de naoorlogse literatuur* (1997) – over deze tijd laten dit aspect volkomen buiten beschouwing. Er zijn wel enkele studies die voor een deel over de jaren 1945–1960 gaan en genderproblematiek in hun vraagstelling hebben opgenomen, waaronder *Levens in letters. Au-*

tobiografieën van Nederlandse schrijfsters (1996) van Paasman, *De Lust tot Lezen. Nederlandse dichtsteressen en het literaire systeem* (1988) van Meijer, en Veegers *Manoeuvres. Proza uit de jaren vijftig en zestig* (1996). Maar daarin wordt hoofdzakelijk de primaire literatuur van vrouwen geanalyseerd en is er nauwelijks iets te vinden over de toenmalige receptie. Ook in de bundel *Schrijfsters in de jaren vijftig* citeert men in de bijdragen alleen hier en daar uit recensies. Er ontstaat geen coherente analyse, en evenmin vergelijkt men de receptie van verschillende vrouwelijke auteurs met elkaar.

Er bestaat overigens ook geen diepgaand onderzoek naar zulke kwesties over de decennia na 1960. Het blijft bij kleine deelstudies en artikelen, een punt dat in verband met het methodologische onderzoek nader ter sprake komt. Wat de twintigste eeuw betreft is er alleen relatief veel bekend over de periode 1898–1930, dankzij Erica van Bovens *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898–1930* (1992). Dit boek heeft wel een wat andere opzet dan mij hier voor ogen staat. Van Boven bekijkt opvattingen en gedrag van de literatuurkritiek bijvoorbeeld niet afzonderlijk; het begrip 'literaire kritiek' duidt eerder de gehele schriftelijke receptie van die periode aan, want zij citeert zowel uit recensies als uit artikelen, essays, interviews, brieven, literatuurgeschiedenissen en dergelijke. Het gaat Van Boven dan ook om het ontstaan, de ontwikkeling en de functie van één enkel begrip, de 'vrouwenroman', later 'damesroman'. Om die reden onderzoekt zij ook niet, wat mijn streven wel is (zie paragraaf 1.3.), welke algemene, structurele verschillen er tussen de receptie van het proza van vrouwen en het proza van mannen bestaan, maar beperkt zij zich tot het eerste.

Toch is deze studie voor mijn onderzoek belangrijk, omdat Van Boven aantoonst dat de receptie van romans van vrouwelijke auteurs tussen 1898 en 1930 gebaseerd was op toentertijd gangbare genderopvattingen. Zo zag men vrouwen als literaire epigonen vanwege hun vooronderstelde passiviteit en gebrek aan oorspronkelijkheid; hun vrouwelijke emotionaliteit zou een triviale thematiek van het huiselijke leven, een nadruk op inhoud en een verwaarlozing van vorm en stijl tot gevolg hebben; vrouwen zouden van hun eigen, subjectieve levenservaring uitgaan en daarom niet in staat zijn om mannelijke personages goed te schilderen en de werkelijkheid objectief weer te geven, waardoor hun proza geen algemeen-menselijke zeggingskracht zou hebben. (p. 256–261)

Daarom werden de romans van vrouwen tot de categorie 'damesroman' gerekend, ondanks het feit dat enerzijds veel proza van mannelijke auteurs zich niet van dat van de vrouwen onderscheidde, en het proza van veel vrouwen anderzijds niet paste in de hierboven gegeven karakterisering.

Tevens bestudeert Van Boven de dubbele moraal in het toenmalige literaire leven. Er bestonden specifieke normen voor vrouwen en 'damesromans' en tegelijkertijd algemene normen voor auteurs en literatuur, die niet met elkaar te verenigen waren: De 'definities van vrouwelijkheid, zoals emotionaliteit, gerichtheid op de liefde, subjectiviteit, intuïtie, onbewuste denkwijze etcetera, gelden als norm voor vrouwen, ook voor romanschrijfters. Ze staan lijnrecht tegenover de normen die in het algemeen voor romanliteratuur gelden.' (p. 262) Opmerkelijk is Van Bovens vaststelling dat deze kloof in de loop van de tijd groter wordt. In de jaren twintig bestempelen jonge, mannelijke literatoren de 'damesroman' als volkomen triviaal en verbannen de vrouwelijke auteurs daarmee uit het gebied van de hoge literatuur. 'De modernistische vernieuwing in zijn verschillende vormen is voor de jongeren een mannelijke beweging en een mannenzaak.' (p. 266) Deze strategie om concurrenten te verwijderen is vervolgens als 'realiteit' beklifd in het geheugen van latere onderzoekers en literatuurgeschiedschrijvers (zie hierover ook Meijer 1993).

De periode die Van Boven onderzoekt sluit weliswaar niet direct aan bij de vijftien jaar waar mijn onderzoek over gaat, maar is toch dichtbij genoeg om zich af te vragen of de bevindingen over de jaren 1898–1930 ook na de Tweede Wereldoorlog nog een zekere geldigheid hebben. Vat men in de literatuurkritiek en de literaire context na 1945 het proza van vrouwen nog steeds pejoratief samen als 'damesromans'? Zo niet, zijn er dan wellicht andere categorieën ontstaan die een dergelijke werking hebben, of bestaat er wellicht een begrip dat betrekking heeft op teksten van mannen? Neemt men ook na de oorlog nog bepaalde genderspecifieke eigenschappen waar bij vrouwelijke auteurs en hun werk en moeten zij aan normen voldoen die onverenigbaar zijn met de algemene literaire normen?

In elk geval wordt het op grond van Van Bovens studie minder waarschijnlijk dat het geslacht in de literatuurkritiek en de literaire context na 1945 opeens geen rol meer zou spelen en de beoordeling van mannen en vrouwen volkomen neutraal zou verlopen.

Methodologisch onderzoek. In methodologisch opzicht vinden we in de literatuurwetenschappelijke genderpublicaties veel over een nadelige behandeling van vrouwelijke auteurs, maar dan vooral over hun marginalisering in latere receptiefasen, waaronder de literatuurgeschiedschrijving.⁶ Over genderproblemen in de eerste receptiefase bestaat weinig, en vooral weinig uitvoerig onderzoek. Meestal betreft het kleine deelstudies, die over één vrouwelijke auteur gaan of in grote trekken de behandeling van vrouwen door de literatuurkritiek schilderen. Voorbeelden hiervan zijn Meijer (1988: 347–413), die de eerste receptiefase van de poëzie van Elly de Waard in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw onderzoekt, of Gemert en Veltman-Van den Bos (1997), die globaal aangeven hoe de literatuurkritiek tussen 1770 en 1850 met vrouwelijke schrijvers omgaat.⁷

Dale Spender (1989: 63) heeft over de Engelstalige onderzoekssituatie opgemerkt: 'although English studies have been part of the university scene for more than a century and have relied heavily on reviews, there is little material available which examines the place and the prejudices of this process.' Deze kritiek, dat recensies in de literatuurwetenschap een belangrijke plaats innemen, maar tegelijkertijd nauwelijks geproblematiseerd zijn, waarmee Spender verwijst naar daarin voorkomende genderaspecten, geldt in grote lijnen tot op heden, zoals bijvoorbeeld ook de Duitse literatuurwetenschapper Flitner (1995: 9–11) stelt.

Een leemte in de bestaande publicaties over het verband tussen literatuurkritiek en geslacht is verder dat ze doorgaans alleen over vrouwelijke auteurs gaan. Men analyseert niet of niet systematisch hoe de mannelijke auteurs in dezelfde tijd gereciperd en beoordeeld werden, en welke verschillen men tussen de geslachten zag. Het gevolg is dat vaak niet goed aan te tonen is dat de kenmerken die men vrouwelijke auteurs in een bepaalde periode toeschrijft niet ook voor mannen gelden, of dat een bepaalde negatieve behandeling van vrouwen niet ook bij mannen voorkomt.

We zien dit probleem onder meer in de net genoemde studie van Flitner, een onderzoek naar de recensies over twee moderne auteurs, Gisela Elsner en Elfriede Jelinek. Flitner analyseert een aantal retorische strategieën in de recensies, zoals lof op het vroegere werk, wat de critici het excuus verschaft om het nieuwe boek des te negatiever te beoordelen (p. 28), of de trivialisering en inschatting van een boek als literair tweederangs,

waarbij men er vaak een 'vrouwelijke', beperkte thematiek aan toeschrijft (p. 37–38).

En inderdaad kan Flitner deze en andere retorische strategieën in de recensies aantonen en veel ogenschijnlijk uiteenlopende uitspraken als steeds weer terugkerende mechanismen zichtbaar maken. Maar zij kan vanzelfsprekend niet bewijzen dat het daarbij om een toeschrijving van vrouwelijkheid gaat, omdat ze niet onderzoekt in hoeverre men de mannelijke tijdgenoten van de twee auteurs anders behandelt. Evenmin krijgen we te horen of de toeschrijving van vrouwelijkheid werkelijk gepaard gaat met een bijzonder negatieve waardering, of omgekeerd geformuleerd, of men de mannen in die tijd structureel positiever presenteert en beoordeelt. Met andere woorden: het is niet zeker dat het om een asymmetrische constructie gaat, dat er een hiërarchische ordening van beide geslachten wordt geproduceerd.

Ook ander receptie-onderzoek lijdt aan deze gebreken. Er is mijns inziens op dit gebied dus te weinig aandacht voor het vergelijken van vrouwelijke én mannelijke auteurs en voor betekenissen van vrouwelijkheid én mannelijkheid.

Nu wil ik terugkomen op het feit dat veel publicaties over een genderbias in de eerste receptiefase oppervlakkig zijn of gebaseerd op willekeurig materiaal. Problematisch is dat dit makkelijk de indruk achterlaat dat een andere keuze van citaten of teksten misschien wel heel andere conclusies had opgeleverd. Ook zulke pogingen om hiërarchiserende genderopvattingen boven tafel te krijgen zijn daardoor niet zo overtuigend.

Een mooi onderzoekje dat daar niet onder lijdt is dat van Marlies Groen: *De stand van zaken van literatuur van vrouwen. Een inventarisatie* (1993), dat helaas slechts ten dele gepubliceerd is (Groen 1994, Lust & Gratie 1994). Groen heeft een nauwkeurig afgebakend corpus genomen en dit vervolgens geanalyseerd. Haar vraag was of literatuur van vrouwen tegenwoordig evenveel aandacht van de critici krijgt als literatuur van mannen. Daarvoor heeft zij gedurende één jaar (1992–1993) zes landelijke dag- en opinieweekbladen geïnventariseerd: hoeveel recensies en interviews/beschouwingen verschenen er over mannelijke en vrouwelijke binnen- en buitenlandse auteurs, en hoeveel daarvan zijn door mannelijke en vrouwelijke recensenten geschreven. De aldus verkregen getallen en percentages leveren iets op waar

men houvast aan heeft, en haar conclusie dat er voor de facetten die zij onderzocht heeft nog wel wat hapert aan die gelijke aandacht, is voor de hand liggend.⁸ Uiteraard heeft zulk kwantitatief onderzoek ook wel weer bepaalde nadelen die grondig uitgevoerd kwalitatief onderzoek à la Van Boven niet kent – hier kom ik nog op terug.

Een combinatie. Als we kijken waar de kwantitatieve analyse in de literatuurwetenschap methodisch uitgewerkt is, belanden we automatisch bij de literatuursociologie, en daarbinnen bij de empirische tak. De literatuursociologie heeft in Nederland geen onverdeeld goede naam, sommigen associëren haar met irrelevant gecijfer en met wetenschappers die niet van literatuur houden. Dat zonderlinge beeld lijkt mede te zijn ontstaan doordat degenen die zich met literaire interpretatie bezighielden de belangstelling af moesten leiden van netelige vragen naar het nut van de zoveelste analyse van Kafka's werk. Daarmee wil ik niet zeggen dat literaire interpretatie niet belangrijk is. Wel dat reflectie *over* deze en andere wetenschappelijke activiteiten eveneens belangrijk is, en dat sommige kwesties, zoals die waar het me hier om gaat, niet op te lossen zijn door je te verdiepen in de literatuur zelf.

De literatuursociologie dus, die in verband met mijn doeleinden geschikt is, concentreert zich op de omgang met literatuur (zie voor een overzicht over de ontwikkeling Andringa 1998). Sommige onderzoekers zijn geïnteresseerd in de manier waarop recensenten consensus bereiken, of hoe auteurs door middel van literaire nevenactiviteiten sterker de aandacht van de literatuurkritiek trekken.⁹ Anderen bestuderen het lezerspubliek en zijn waarneming en interpretatie van teksten,¹⁰ het autonomiseringsproces van de literatuur,¹¹ continuïteit en innovatie¹² etcetera. Op die manier heeft men dieper inzicht gekregen in de eerste receptiefase, en ook in andere onderdelen van het receptie- en selectieproces. Bepaalde ontdekkingen, zoals het belang van literaire nevenactiviteiten voor een auteur, zijn inmiddels ook vrij algemeen bekend en aanvaard in de literatuurwetenschap, ook bij tegenstanders van dit soort onderzoek.

Wel vertoont de literatuursociologische richting tot nu toe een ander zwak punt, namelijk dat men nauwelijks aandacht schenkt aan de genderproblematiek. Zo staat in Janssens *In het licht van de kritiek* (1994) de wisselwerking tussen auteurs en literatuurcritici in de jaren zeventig en

tachtig centraal. Janssen concludeert dat recensenten auteurs met literaire nevenactiviteiten meer aandacht schenken, zodat auteurs op die manier hun kans op succes kunnen vergroten. Zij onderzoekt echter niet in hoeverre het geslacht van de auteur daarbij van belang is. Ze formuleert haar conclusies alsof ze algemeen voor haar periode gelden, maar ziet over het hoofd dat haar drie case-studies alleen over mannelijke auteurs gaan, zodat ze in haar argumentatie 'man' gelijkstelt met 'mens'. Dat het geslacht echter inderdaad van invloed kan zijn, maakte Meijer (1988: 347-413) reeds plausibel in een deelstudie over Elly de Waard, die haar poëzie eveneens vanaf de jaren zeventig publiceerde.

Een iets ander probleem treffen we aan in Wouter de Nooys *Richtingen & Lichtingen* van 1993. De Nooy constateert op basis van uitvoerig kwantitatief onderzoek onder meer dat auteurs de aandacht van recensenten positief beïnvloeden als ze zich bij een literair tijdschrift aansluiten. Hij heeft in zijn onderzoek wel vrouwelijke auteurs opgenomen, maar differentieert in zijn analyses niet naar geslacht. Daardoor kan hij, zoals Van Boven (1996) terecht opmerkt, niet verklaren waarom de aansluiting bij een feministisch tijdschrift *niet* tot meer aandacht voor de desbetreffende vrouwelijke auteurs leidt. Van Boven bekritiseert aan De Nooys boek ook verschillende andere problemen die met een gebrek aan reflectie over gender samenhangen.

Overigens ziet men in deze onderzoeksrichting de genderfactor niet alleen over het hoofd in kwantitatieve analyses en bij het bestuderen van de literatuurkritiek, maar bijvoorbeeld ook in publicaties over het autonomiseringsproces van de literatuur. Von Heydebrand en Winko (1995) hebben erop gewezen dat Siegfried J. Schmidts theorie over het ontstaan van het Duitse literaire systeem in de achttiende eeuw onvolledig blijft door het ontbreken van een genderperspectief. Zij laten zien dat in die tijd eveneens het polariserende man-vrouw model ontstond, waarin onder meer literair schrijven en openbare optredens tot het terrein van de man behoorden. Bovendien ontstonden er definities van 'genie' en van een nieuwe, autonome literatuur die mannelijk geconnoteerd waren. Daardoor werd de 'heteronome [...] Ästhetik des Nutzens und Vergnügens' (p. 233) – waar het merendeel van de vrouwen zich op bleef richten – verdrongen. Naar de mening van Von Heydebrand en Winko waren dus zowel de organisatie van het literaire systeem als de uitwerking ervan op de deelnemers beïn-

vloed door hiërarchiserende genderopvattingen; literaire veranderingen en een nieuwe, asymmetrische definitie van de genderrollen waren met elkaar verweven (zie hierover ook Bürger 1990).

De conclusie van dit overzicht over de stand van onderzoek is – gezien vanuit de vragen die ik in deze studie stel – dat zowel het literatuurwetenschappelijke genderonderzoek als het literatuursociologische onderzoek manco's vertonen, en uitnodigen tot een combinatie van beide. Het voordeel van de eerste aanpak is zijn aandacht voor genderkwesties, en een instrumentarium dat betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid aan het licht brengt. De tweede aanpak heeft als voordeel dat hij kwantitatieve analyses toelaat, en er veel aandacht is voor de omstandigheden waarin teksten veranderen in 'literatuur'. Onder het volgende punt wordt bekeken hoe beide werkwijzen kunnen dienen om greep te krijgen op de aan het begin geformuleerde probleemstelling.

§ 1.3. *Methode en concretisering van de vraagstelling*

Vrouwelijkheid en mannelijkheid. In deze studie wil ik in methodologisch opzicht enkele hierboven besproken tekortkomingen van twee wetenschappelijke werkwijzen opheffen, door ze met elkaar te combineren.

In navolging van het huidige literatuurwetenschappelijke en historische genderonderzoek zie ik gender niet als een ontologische entiteit, maar als een sociale en historisch veranderlijke constructie.¹³ Die visie is inmiddels zo bekend dat ze in deze inleiding geen verdere uitleg behoeft (zie voor een nadere beschouwing hoofdstuk 9). Naast de talloze publicaties die op dit principe gebaseerd zijn, geven in Nederland ook tijdschriften als het *Tijdschrift voor Genderstudies*, *Lover* en *Surplus* hier veel informatie over. Wat mij interesseert is dus niet hoe vrouwelijk of mannelijk auteurs uit de jaren 1945–1960 *zijn*, maar of en hoe men van auteurs qua geslacht twee verschillende groepen *maakt* en hun bepaalde mogelijkheden, kenmerken, functies en dergelijke toeschrijft. In het middelpunt staat daarmee de vraag naar de – al dan niet hiërarchiserende – genderopvattingen van die tijd, dat wil zeggen opvattingen over eigenschappen, rolverdelingen en handelingsgrenzen bij mannen en vrouwen, die gebaseerd zijn op bepaalde definities van mannelijkheid en vrouwelijkheid.

Tevens sluit ik me aan bij verschillende nieuwere onderzoekers die op het standpunt staan dat men mannen en mannelijkheid evengoed moet analyseren als vrouwen en vrouwelijkheid, omdat beide soorten definities elkaar bepalen en doorgaans resulteren in een asymmetrische verhouding tussen de twee geslachten.¹⁴ Dit inzicht, hoe beslissend het bestuderen van deze constructie als geheel is, is nog niet echt doorgedrongen in het toegepaste literatuurwetenschappelijke genderonderzoek. In de vorige paragraaf zijn de nadelen daarvan uiteengezet.

Het grote belang van dit punt wil ik nog eens demonstreren aan de hand van *Veelstemmig akkoord. Naar een nieuwe literatuurgeschiedenis* (Bekkering en Gelderblom 1997), het uitvoerige verslag van een studiedag over literatuurgeschiedschrijving, waaruit het plan voor een nieuwe, zevendelige literatuurgeschiedenis is voortgevloeid. Op deze studiedag waren veel prominente neerlandici aanwezig, inclusief degenen die vervolgens de opdracht kregen een deel van deze literatuurgeschiedenis te schrijven of de schrijvers als redactielid te begeleiden. In verband met de discussie over de belangrijkste aandachtspunten staat er onder meer in het verslag: 'De demarginalisering van vrouwen in de literatuurgeschiedenis, bijvoorbeeld, is begrijpelijk en verdedigbaar als een thans noodzakelijk geachte correctie op taaie en eeuwenoude uitsluitingsmechanismen.' (p. 39)

Maar als we dan kijken hoe de deelnemers zich deze demarginalisering en het opheffen van uitsluitingsmechanismen voorstellen, blijken zij alleen te denken aan het invoeren van wat meer namen van vrouwelijke auteurs, dus aan een verruiming van de traditionele canon (zie bijvoorbeeld pp. 62, 68). Bovendien gebruikt men meermaals de term 'vrouwenliteratuur' (zie bijvoorbeeld pp. 21, 32, 62, 77), wat op zichzelf al de reproductie van een uitsluitingsmechanisme is, omdat daar geen 'mannenliteratuur' tegenover staat, maar slechts zoiets als 'de rest van de literatuur', zodat de literatuur van vrouwen dus afgescheiden blijft van literatuur in het algemeen.

Men beschouwde op deze studiedag dus alleen de vrouwelijke auteurs als 'probleem'. Schenkeveld-Van der Dussen legde als enige de vinger op de zere plek. Zij wees erop dat men lijkt te denken 'dat er echte literatuur is en ook nog zoiets als vrouwenliteratuur' (p. 64), maar dat men in plaats daarvan natuurlijk de vraag zou moeten stellen waar die tweedeling vandaan komt.

Het mag duidelijk zijn dat meer aandacht voor vrouwelijke auteurs, hoe prijzenswaardig ook, onvoldoende is, maar dat men na moet denken over de positie van vrouwelijke én mannelijke auteurs, en over de mechanismen die de bekende asymmetrische verhouding tussen die twee groepen veroorzaken. Op de consequenties die dit naar mijn mening voor de literatuurgeschiedschrijving heeft, zal ik in de slotbeschouwing terugkomen.

Op dit moment is het voldoende om vast te stellen dat als men uitsluitend de behandeling van vrouwelijke auteurs in de literatuurkritiek en haar literaire context zou analyseren, onopgelost blijft in hoeverre men met de mannelijke auteurs anders omgaat, en wat vrouwelijkheid als 'niet-mannelijkheid' nu eigenlijk inhoudt. Het is ook juist de mannelijkheid, zoals Tonkens en anderen in *Het doorbreken van mannelijkheid als stilzwijgende norm* schrijven, die 'andere categorieën als problematisch en afwijkend definieert.' (p. 117) Door ook deze te bestuderen heeft men dus de meeste kans op uitsluitel omtrent eventuele gendermechanismen in het literaire leven na 1945.

Een case-study. Met de literatuursociologie beschouw ik het literaire leven als het gebied waarin men als literair of triviaal geldende teksten produceert, distribueert en recipieert en dat sterk bepaald is door specifieke, historisch veranderlijke praktijken en normen.¹⁵ Met de formulering 'als literair of triviaal geldende teksten' wil ik aangeven dat het in het literaire leven niet alleen om de teksten gaat die men als literair beschouwt, maar ook om teksten die men minder literair of triviaal vindt. In de meeste definities wordt deze andere kant van de medaille over het hoofd gezien, maar er is bijvoorbeeld geen 'canon' mogelijk als er niet ook teksten zijn die daarbuiten vallen.

Een aantal onderzoekers gebruikt in aansluiting aan de theorieën van Pierre Bourdieu het begrip 'literair veld', maar om verschillende redenen prefereer ik 'literair leven'. Ten eerste is het begrip 'veld' weinig lezersvriendelijk, het is te technisch en abstract om het gedurende een heel boek te gebruiken. Ten tweede ziet Bourdieu het literaire veld als een gestructureerde ruimte van objectieve relaties tussen posities, zodat onderzoek bij hem hoofdzakelijk ten doel heeft om die posities van individuen, groepen en instituties te analyseren en in hun veranderlijkheid ten opzichte van

elkaar te beschrijven (zie bijvoorbeeld Bourdieu 1994: 279–283). Het gaat mij echter niet om dit aspect, maar om de definities van ‘literatuur’, ‘auteur’, ‘mannelijkheid’, ‘vrouwelijkheid’ enzovoorts die in een bepaalde tijd geaccepteerd zijn, en de waardeoordelen die ermee samenhangen. Met het begrip ‘literair leven’ is duidelijker uitgedrukt dat de literaire gemeenschap die betekenissen en verschillen produceert in deze studie centraal staat.

Belangrijk in de literatuursociologische zienswijze is dat bepaalde teksten als literair of triviaal *gelden*. Dit houdt in dat het accent ligt op de deelnemers aan het literaire leven, die zo hun voorstellingen over teksten hebben. Recensenten, literatuurwetenschappers en andere groepen hebben literatuuropvattingen, dat wil zeggen denkbeelden over de aard, functie en waarde van literatuur. Literaturopvattingen zijn niet neutraal of objectief, maar normatief van aard. Als recensenten bijvoorbeeld een nieuw verschenen boek beschrijven en beoordelen, gebeurt dit niet neutraal op basis van de tekst zelf. Men neemt die waar door het raster van de eigen literaturopvatting. Mijn studie concentreert zich op de vraag of hiërarchiserende genderopvattingen in dat verband een rol spelen, en dan niet bij één of twee individuele recensenten, maar bij de literatuurkritiek tussen 1945 en 1960 in het algemeen. Deze vraag is mogelijk omdat men een literaturopvatting niet individueel ontwikkelt; ze is sterk bepaald door de literaire definities en normen die in een specifiek tijdperk heersen (zie hoofdstuk 3 en 9).

Voor de analyse is vanwege het doorgaans onbevredigende onderzoek op dit gebied voor een case-study met een exact afgegrensd recensiecorpus gekozen, dat een kleine 250 recensies omvat. De criteria voor de samenstelling van het recensiecorpus worden in hoofdstuk 3 gedetailleerder uit de doeken gedaan; de voornaamste voorwaarden zijn dat de recensies voor de helft over proza van mannen en voor de helft over proza van vrouwen zullen moeten gaan. Op die manier kan men bekijken of de literatuurkritiek in haar recensies de mannengroep duidelijk anders presenteert en beoordeelt dan de vrouwengroep. Bovendien mogen er in het corpus niet alleen recensies zitten over boeken van debutanten of over de auteurs die men het belangrijkste vond, want het gaat erom een beeld van de eventuele genderproblemen in het algemeen te krijgen. Het moet dus een heteroog corpus worden waarin recensies over verschillende soorten auteurs opgenomen zijn.

Wat betreft de analyse van dit recensiecorpus is uiteindelijk deels voor een kwantitatieve, deels voor een kwalitatieve aanpak gekozen. In het literatuurwetenschappelijke onderzoek komt een combinatie van die twee niet of nauwelijks voor; dit lijkt me om verschillende redenen een gemis. Bij de kwantitatieve analyse gaat het om tellen en harde cijfers, die vervolgens bij de mannen- en vrouwengroep al dan niet een significant verschil zullen opleveren. Hoe dit werkt wordt in hoofdstuk 4 besproken. Zoals in verband met het onderzoek van Marlies Groen is gezegd, hebben cijfers het grote voordeel dat men als lezer af is van het onbehaaglijke gevoel dat de argumenten vaag blijven en men niet kan overzien of het materiaal eenzijdig is gekozen. Maar niets is volmaakt, en een nadeel is weer dat cijfers en tabellen nu eenmaal niet prettig lezen en het concrete voorstellingsvermogen snel te boven gaan (daarom heb ik de tabellen tot zes stuks beperkt). Verder geven ze weinig informatie over het waarom van bepaalde feiten, het resultaat is nogal ahistorisch. Deze laatste kritiek heeft bijvoorbeeld Lilienthal (1988: 34–35) terecht gegeven op een kwantitatief onderzoek van Franz Josef Görtz over de receptie van Günter Grass. Om die redenen volgt na de kwantitatieve analyse ook een kwalitatieve, beschrijvende analyse van hetzelfde corpus. Deze analyses worden uitgevoerd in de hoofdstukken 4, 5 en 7, en deels in de hoofdstukken 10 en 11. Op die manier kan men profiteren van de voordelen van beide analysevormen, en er wordt tevens een grondige doorlichting van het recensiecorpus bereikt.

Maatschappelijke en literaire context van de literatuurkritiek. Een basaal probleem is nog welke vragen er eigenlijk aan het recensiecorpus gesteld moeten worden. Als men met een enorme stapel recensies voor zich zit en daarin begint te bladeren, is het moeilijk voorstelbaar dat daar iets coherent uit te destilleren is. Waar kunnen eventuele (hiërarchiserende) genderopvattingen zich verborgen houden? Er is tot nu toe nauwelijks iets bekend over zulke opvattingen in enig deel van het literaire leven tussen 1945 en 1960, dus de secundaire literatuur kan hier niet helpen. Erica van Bovens boek leverde wel verschillende punten op die men ook voor de jaren na de oorlog kan controleren, maar aangezien gender een historisch veranderlijke categorie is, is daarbij de nodige voorzichtigheid geboden.

Nu bestaat er wel goed genderonderzoek over allerlei facetten van het maatschappelijke leven tussen 1945 en 1960, onder meer over de gezinspolitiek, werkende vrouwen en vrouwenorganisaties. Omdat ik met Bourdieu aanneem dat er een structurele overeenkomst, een 'homologie', bestaat tussen het maatschappelijke en literaire leven (zie paragraaf 3.1.), kan men die conclusies dus gebruiken als opstapje voor het formuleren van gendervragen aan de contemporaine literatuurkritiek. Wel leveren de bestaande publicaties bij elkaar nog geen overzicht op van de belangrijkste genderopvattingen in het toenmalige maatschappelijke leven, er zijn enkele leemten. Daarom moet er eigen onderzoek van primaire teksten bijkomen. De uitwerking van dit alles vindt in hoofdstuk 2 plaats, waar ook meer informatie volgt over de precieze vraagstelling.

De resultaten van dit hoofdstuk over het maatschappelijke leven zullen een zoeklicht vormen dat helpt om te bepalen waar men in de recensies de meeste kans loopt genderopvattingen aan te treffen. Het heeft ook andere voordelen om zo'n hoofdstuk in te lassen. In de eerste plaats geeft het een breder en completer beeld van genderkwesties in de eerste vijftien naoorlogse jaren. In de tweede plaats kunnen de bevindingen over het maatschappelijke leven als achtergrond en verklaring dienen voor verschijnselen die we bij de literatuurkritiek of bij de andere deelnemers aan het literaire leven aantreffen.

Daarnaast wordt de literaire context van de kritiek bestudeerd, vanwege de redenen die eerder zijn genoemd. Als 'literatuurkritiek' beschouw ik alleen de producenten van dag- en weekbladrecensies, dus niet degenen die recensies voor literaire tijdschriften schrijven. Dit vanuit de overweging dat die recensies eigenlijk een ander genre vormen. Als men in de toenmalige tijdschriften bladert valt direct op dat de recensies daarin meestal veel minder een informerende functie hebben, maar eerder strategische gevechten met andere tijdschriften zijn, jong talent uit eigen kringen pushen, etcetera. Een praktische overweging is verder dat de recensie-archieven waar ik mij op baseer hoofdzakelijk of uitsluitend recensies uit dag- en weekbladen verzamelen.

Ik onderscheid dus tussen de literatuurkritiek en haar context op grond van genre en functie. Als 'literaire context' gelden alle teksten die geen dag- of weekbladrecensies zijn, waaronder stukken in tijdschriften, essays en

artikelen die op allerlei andere manieren zijn verschenen, literatuurgeschiedenissen, interviews en dergelijke. Meer hierover volgt in hoofdstuk 6, waar een eerste analyse van de literaire context plaatsvindt; verdere analyses zijn uitgevoerd in hoofdstuk 8 en deels in de hoofdstukken 10 en 11. Men zou bijvoorbeeld ook het jury- en prijzensysteem, literaire radioprogramma's en dergelijke tot de literaire context kunnen rekenen, maar ter wille van de hanteerbaarheid van het onderwerp heb ik mij beperkt tot een onderzoek van het schriftelijke materiaal. Ik vermoed trouwens dat het bestuderen van andere facetten weinig toe of af zal doen aan de conclusies van deze studie.

Een nadere beschouwing over taal, tekst en genderopvattingen is ondergebracht in hoofdstuk 9, om de inleiding niet topzwaar te maken. In hoofdstuk 12 rond ik mijn studie af met een reeks slotbeschouwingen over de bereikte resultaten – zowel inhoudelijk als methodologisch – en de verdere implicaties daarvan.

Het schrijven van dit boek was niet mogelijk geweest zonder de hulp van vele mensen en instanties, waarvan ik alleen de belangrijkste wil noemen. Mijn speciale dank gaat uit naar Maaïke Meijer voor haar opbouwende commentaar en haar inspirerende aanwezigheid. Tevens bedank ik voor de vruchtbare gesprekken Erica van Boven, Gillis Dorleijn, Ralf Grüttemeier, Susanne Janssen, Maria Leuker, Lut Missinne, Damaris Nübling en Hugo Verdaasdonk. Ook de leden van het *Werkverband Vrouwenstudies*, *Neerlandistiek*, *Literatuurgeschiedschrijving* en de deelnemers aan de onderzoekscolloquia te Oldenburg zijn jarenlang stimulerende gesprekspartners geweest. Mijn echtgenoot Cornelius Hasselblatt heeft mij meer geholpen dan in woorden uit te drukken valt. Het Letterkundig Museum, de Koninklijke Bibliotheek en de Universiteitsbibliotheek Leiden hebben mijn onderzoek door hun onmisbare en veelvuldig geraadpleegde collecties mogelijk gemaakt. Ook deze instanties en hun medewerkers dank ik van harte.

Genderopvattingen in het maatschappelijke leven

§ 2.1. Tekstkeuze voor het maatschappelijke leven

Als eerste onderdeel zullen de belangrijkste, overkoepelende genderopvattingen in het maatschappelijke leven tussen 1945 en 1960 ter sprake komen. Aansluitend bij de hoofdvragen van deze studie interesseer ik mij er met name voor welke vorm zij aannemen, en of ze inderdaad ongelijkheid produceren. We nemen daarmee een kijkje in het gebied dat de organisatie van het samenleven in nationaal verband betreft, en dat sterk bepaald wordt door specifieke, historisch veranderlijke praktijken en normen.

Wat kan men als de belangrijkste (hiërarchiserende) genderopvattingen in het maatschappelijke leven van die tijd beschouwen? Voor het bepalen daarvan kan men de secundaire literatuur over de jaren 1945–1960 raadplegen, want er bestaat flink wat onderzoek over allerlei genderspecifieke facetten van die tijd. Een andere mogelijkheid, die mij interessanter lijkt, is om te beginnen met toenmalige informatie. De nationale bibliografie, *Brinkman's Catalogus van Boeken*, somt alle zelfstandige publicaties op die destijds over de man-vrouw-problematiek verschenen zijn (zie De Jong 1953, 1959 en 1963), en biedt op die manier een eerste indruk.

In de rest van dit hoofdstuk zal ik enerzijds de relevante secundaire literatuur gebruiken. Maar omdat die gezien vanuit mijn vraagstelling wel verschillende lacunes vertoont, betrek ik anderzijds ook primaire teksten bij de analyse. Voor een deel zijn dit de titels die Brinkman noemt, maar het gaat tevens om rapporten van commissies, enquêtes, toentertijd veel besproken essays en dergelijke met een genderthematiek, die zoveel mogelijk gekozen zijn op hun representativiteit voor de mening van grotere groepen. Daarnaast zullen allerlei personen aan het woord komen die zich over genderproblemen hebben uitgelaten en een toonaangevende rol speelden. Voor een begrip als 'toonaangevend' zijn er geen exacte criteria – het

wordt hier gebruikt voor personen die belangrijke functies hebben, die tot de maatschappelijk-intellectuele elite behoren, wier stem van invloed is in maatschappelijke debatten. Men kan aannemen dat zij ten eerste veel mensen beïnvloed hebben, en dat zij ten tweede leidend en daarmee representatief zijn voor het maatschappelijke leven.

Daarmee gaat het dus grotendeels om de opvattingen van de brede intellectuele elite, alhoewel via toenmalige rapporten, onderzoekjes en verslagen ook opvattingen van andere bevolkingsgroepen aan bod komen. Gekozen is voor dit zwaartepunt omdat bij het bestuderen van het literaire leven de opvattingen van de intellectuele elite eveneens centraal staan, maar dan op literair in plaats van op maatschappelijk vlak. Op deze manier wordt er een parallelle situatie geschilderd (aan het begin van het volgende hoofdstuk zet ik mijn visie uiteen op de relatie tussen het maatschappelijke en het literaire leven). Ik neem uiteraard niet aan dat iedereen er binnen deze brede elite exact dezelfde mening op nahoudt. Wel concentreer ik me op algemene tendensen; niet op de personen die een uitzondering waren, maar op de belangrijkste ideeën, begrippen en betekenissen die bij elkaar het denken over mannen en mannelijkheid en vrouwen en vrouwelijkheid uitmaakten. Voor zover er vanuit deze optiek een diachrone of synchrone – men moet hierbij voornamelijk denken aan meningsverschillen tussen de vier zuilen – heterogeniteit opvalt, zal deze besproken worden.

Het doel van de analyse is om een opstapje te creëren voor het stellen van gerichte vragen aan de literatuurkritiek en haar literaire context in diezelfde tijd wat betreft eventuele genderopvattingen. Bovendien kan de maatschappelijke achtergrond het beeld verbreden en verschijnselen verklaren die we in de loop van dit boek in het literaire leven aan zullen treffen.

§ 2.2. Eerste inventarisatie

De nationale bibliografie, *Brinkman's Catalogus van Boeken*, heeft een zaakregister waarin onder andere de lemma's 'man' en 'vrouw' voorkomen (zie De Jong 1953, 1959 en 1963). Deze lemma's kunnen als indicatie dienen voor de belangrijkste discussies op gendergebied tussen 1945 en 1960. De Brinkmandelen beslaan steeds vijf jaar, en onder 'man' en 'vrouw' zijn – fouten daargelaten – alle publicaties over deze onderwerpen uit het desbetreffende

tijdsbestek opgenomen. Dat zijn niet alleen origineel Nederlandse boeken, maar ook vertalingen in het Nederlands, en bovendien keren sommige titels in latere jaren terug, bijvoorbeeld vanwege een nieuwe druk.

Om de situatie na de oorlog beter in te kunnen schatten, wil ik eerst een blik werpen op de tijd ervoor. Van Boven (1992: 157–160) vermeldt in *Een hoofdstuk apart* dat er rond 1900, gezien het groeiende aantal publicaties op dit terrein, een sterke interesse in de psychologie en de ‘natuur’ van vrouwen ontstaat. De hoeveelheid boeken onder het lemma ‘vrouw’ bereikt tussen 1900 en eind jaren twintig een hoogtepunt, om in de jaren dertig weer weg te ebben. Verder komt een lemma ‘man’ volgens Van Boven voor de oorlog nog niet voor.

Uit mijn controle van de Brinkmandelen blijkt dat er tussen 1901 en 1925 onder ‘vrouw’¹⁶ gemiddeld ongeveer vijfenvijftig titels per vijf jaar opgesomd zijn; vanaf 1926 zakt dit aantal inderdaad naar ongeveer dertig tot vijfendertig titels per vijf jaar. De wegebbende interesse klopt dus, al zet deze iets vroeger in dan Van Boven zegt. Maar daarmee is het nog niet waar dat er tussen 1900 en eind jaren twintig ‘rond de honderd publicaties per jaar’ (p. 159–160)¹⁷ over het onderwerp vrouw te vinden zouden zijn – dat zijn er, zoals men ziet, veel minder. Ook komt er wel een lemma ‘man’ voor in het laatste deel voor de oorlog (1936–1940), alhoewel het nog maar een minuscule lemma met twee titels is.

Vergeleken hiermee vertoont de situatie na de oorlog deels een continuïteit, deels een breuk. Wat de continuïteit betreft, bereikt het aantal boeken en boekjes onder het lemma ‘vrouw’ al gauw weer dezelfde hoogte als in het eerste kwart van de eeuw. De inzinking van de jaren dertig is dus niet blijvend. Voor de jaren 1946–1950 staan er onder ‘Vrouw. Vrouwenbeweging’ weliswaar slechts zesentwintig titels, maar de delen over 1951–1955 en 1956–1960 geven al weer respectievelijk eenenvijftig en achtenvijftig titels aan. Het lage aantal publicaties tussen 1946 en 1950 is vermoedelijk grotendeels het gevolg van gebrek aan papier – tot de zomer van 1948 was dit product nog op de bon (Kuitert 1997: 23).

Een breuk is zichtbaar in de inhoud van de titels. In alle drie de Brinkmandelen gaan er relatief weinig meer over de psychologie of ‘natuur’ van vrouwen. Voorbeelden daarvan zijn *Vrouw wie zijt gij?*; *De vrouw, haar aard en haar rol*; *Hoe zijn de vrouwen?*; *De vrouw. Haar natuur, verschijning*

en bestaan. Een existentieel-psychologische studie. De andere titels wijzen op discussies over huisvrouwen (onder andere *Gesprekken met huisvrouwen*; *De arbeid van de huisvrouw*; *Economische waarde van de huishoudelijke taak der vrouw*), de emancipatie van vrouwen en hun (nieuwe) plaats (onder andere *Een hulpe den man gelijk*; *Wederkerige onderworpenheid*; *De heerschappij van het zwakke geslacht*; *De natuurlijke superioriteit van de vrouw*), vrouwen en werk (onder andere *De vrouw en haar werk*; *De vrouw in het bedrijf*; *Arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin*; *Problemen rond de toekomstige behoefte aan vrouwen in het arbeidsproces*), en hun niet-huiselijke activiteiten in de ruimste zin van het woord (onder andere *De vrouw in de Nederlandse politiek*; *Een schriftuurlijk protest tegen de vrouw in de kerkelijke ambten*; *De vrouw in de Nederlandse samenleving*; *De vrouw in de moderne wereld*).

Een zekere breuk vinden we ook bij het lemma 'man'. Na 1945 is dit steevast aanwezig, en het is ook ietwat gegroeid; in de drie delen gaat het om respectievelijk vier, zes en drie titels. De onderwerpen zijn hoofdzakelijk de psychologie of 'natuur' van mannen (*Hoe zijn de mannen?*; *Levenstijdperken van de man*; *Man en vader. Een boek over de man, zijn leven en zijn speciale moeilijkheden*; *Alles over mannen*) en de man-vrouw-verhouding (*Man en vrouw*; *Man en vrouw*;¹⁸ *Hoofdpijnen ter bestudering van de verhouding man-vrouw*).

Opmerkelijk is dat er onder het lemma 'vrouw' verschillende titels staan waar het woord 'man' in voorkomt, die echter niet onder het lemma 'man' zijn opgenomen. Omgekeerd komen de titels onder het lemma 'man' waarin het woord 'vrouw' voorkomt, *wel* onder het lemma 'vrouw' voor. Alhoewel er in die tijd een zekere interesse in mannen begint te ontstaan, heeft men dus kennelijk toch de neiging om man-vrouw-thema's eerder als een vrouwelijke dan als een mannelijke problematiek te zien.

Deze inventarisatie geeft een indruk van de grootste – elkaar overlappende en aanvullende – discussies die in de eerste vijftien naoorlogse jaren op gendergebied een rol speelden. Mijn inspectie van de secundaire literatuur bevestigt het gewicht ervan. Deze legt de nadruk op huisvrouwen en werkende vrouwen, op de gezinspolitiek en op de (veranderde) plaats van de vrouw. Tevens vindt men regelmatig opmerkingen over de 'natuur' van man en vrouw en het in die tijd zeer populaire begrip 'gelijkwaardigheid'. Wel vragen sommige punten naar mijn mening meer aandacht dan zij tot

dušverre gekregen hebben, en de verschillende aspecten moeten ook beter met elkaar verbonden worden.

In de volgende drie paragrafen zal ik deze mening nader uitwerken, waarvoor ik de genoemde discussies in drie onderwerpen samenvat: de emancipatie van vrouwen, de 'natuur' van mannen en vrouwen, en de plaats van mannen en vrouwen in het maatschappelijke leven, dat wil zeggen de constructie van 'buitenshuis' versus 'binnenshuis'.

§ 2.3. *De emancipatie van vrouwen*

In de secundaire publicaties over de jaren 1945–1960 schenkt men regelmatig aandacht aan de (veranderde) plaats van vrouwen, waarbij men natuurlijk ook het begrip 'emancipatie' gebruikt. Onderzoekers kijken echter niet nauwkeurig naar de manier waarop dit begrip destijds ingevuld werd. We treffen dan ook regelmatig de bewering aan dat men 'de' emancipatie voor voltooid hield.¹⁹

Maar zulke uitspraken zijn te ongedifferentieerd. In contemporaine teksten kwamen de emancipatie van vrouwen of vrouwenemancipatie en meer in het algemeen de (nieuwe) plaats van vrouwen vaak ter sprake; daaruit blijkt al dat men vond dat daar nog steeds haken en ogen aan zaten. Emancipatie had betrekking op verschillende zaken, en per betekenis zag men een andere ontwikkelingsfase. Mijns inziens is het verhelderend om vier facetten te onderscheiden.

Wettelijke emancipatie. In de eerste plaats hanteerde men 'emancipatie' in de juridisch-wettelijke betekenis, en deze beschouwde men inderdaad als min of meer voltooid. Karakteristiek is een uitspraak van Josine L. Meyer – socialist, literator en regelmatig medewerker aan verschillende politiek-culturele tijdschriften. Meyer (1946a) schrijft in haar uit drie afleveringen bestaande artikel *Bestaat er nog een vrouwenvraagstuk?* dat 'de burgerlijke vrouwenbeweging in Nederland haar doeleinden in grote trekken reeds bereikt heeft. Politiek en economisch hebben de vrouwen nagenoeg dezelfde rechten als de mannen. Wat overblijft betreft nog slechts détailkwesties.'

Dergelijke opmerkingen vindt men veelvuldig. Schenk (1948: 19), samensteller van het boek *Vrouwen van Nederland 1898–1948* – verschenen bij

de tentoonstelling *De Nederlandse vrouw 1898–1948*, ter ere van het vijftigjarige troonjubileum van koningin Wilhelmina en de troonsbestijging van Juliana –, stelt dat ‘de wet bijna geen onderscheid meer tussen mannen en vrouwen’ kent. ‘Tegenwoordig hebben de wetten hun vooroordeel tegen de vrouw laten varen’, merkt ook Susanne Normand (1950: 51) twee jaar later op in een overzichtsartikel over ‘de vrouw’ in de moderne Franse literatuur.

Deze ‘wettelijke emancipatie’, zoals ik haar aan zal duiden, is dus simpel en overzichtelijk, er heerst duidelijk consensus over het in grote lijnen voltooid zijn ervan. Dat wil niet zeggen dat er geen afwijkende stemmen zouden zijn, maar dat het hier om een algemeen aanvaarde opvatting gaat. Er waren zeker kleine groepjes andersdenkenden – vooral in de socialistische zuil en in enkele vrouwenorganisaties – die deze mening niet deelden en erop wezen dat getrouwde vrouwen juridisch niet handelingsbekwaam waren en huwende vrouwelijke ambtenaren automatisch ontslagen werden. (Linders 1997, Vermeij en Raben 1997, Withuis 1996) Daarom zien we rond 1956–1957, als deze twee problemen uit de wet verdwijnen, een nieuw golfje van opmerkingen dat de emancipatie van vrouwen nu voltooid zou zijn. (Blaman 1963, Kooy 1957: 139 en 171–172) En ook dan zijn er weer wat sceptische tegenstemmen hoorbaar, bijvoorbeeld die van Marie Anne Tellegen, die voorzitter was van het Nederlands Vrouwen Comité, de overkoepelende organisatie van de vele toenmalige vrouwenorganisaties en -verenigingen. Tellegen stond met haar mening in het NVC echter praktisch alleen. (Vermeij en Raben 1997: 108)

Mentale emancipatie. In de tweede plaats gebruikt men het begrip emancipatie op een manier waarbij het om een houding, een mentaliteit gaat, en die ik daarom ‘mentale emancipatie’ zal noemen. Over het algemeen ging men – en dat was voor de Tweede Wereldoorlog ook al het geval, zie Van Boven 1992 – niet van het zogenaamde rationele feminisme uit, dat gebaseerd is op het idee dat mannen en vrouwen biologisch en psychisch hetzelfde zijn en dezelfde capaciteiten hebben, maar van het ethische feminisme: beide geslachten zijn wel gelijkwaardig, maar niet gelijkaardig. Vanuit dit perspectief betekende de mentale emancipatie dat je de vrouwelijke activiteiten en taken als net zo belangrijk diende te beschouwen als de mannelijke.

Deze visie werd sterker benadrukt dan voor de oorlog, en er heerste eveneens consensus over. De 'mens verwerkelijkt zich in tweezaamheid: man en vrouw, zonder voorrang of manlijk prestige-overwicht' (Dippel en Dippel-Schreiber 1954: 329), poneert het progressieve hervormde tijdschrift *Wending* in het themanummer *Man en vrouw* van 1954. Afwijkende stemmen, die een patriarchale verhouding tussen mannen en vrouwen voorstonden, kwamen voornamelijk uit de streng-christelijke hoek.

Wel vond men dat de mentale emancipatie dikwijls nog geen werkelijkheid was, maar eerder een norm, zowel bij de vrouwen zelf als bij de mannen. Deze vorm van emancipatie hield men dus voor nog niet voltooid. Als illustratie daarvan kunnen de volgende uitspraken dienen. In *De ontwikkelingskansen van de jeugdige fabriekarbeidster* (1951), een commissieverslag over het 'fabrieksmeisje' – met dit veelgebruikte begrip duidde men de in fabrieken werkende meisjes tussen circa 14 en 18 jaar aan –, pleit men voor het inzicht 'dat de vrouw niet is, waarvoor zij nog zo vaak wordt gehouden en zichzelf houdt: de ondergeschikte van de man of een mens van tweede rang'.²⁰ Ook Anna Blaman (1950c), die niet alleen fictie schreef, maar tevens een productieve essayist was, schrijft in een krantenartikel over de toentertijd druk besproken studie *Le Deuxième Sexe* van Simone de Beauvoir: Er zijn 'tallose uitingen te noteren die de vrouw, ook al heeft ze dan haar strijd om gelijke sociale rechten en kansen zowat volstreden, blijkbaar nog niet al te hoog aanslaan.' En zeven jaar later betreurt hoogleraar gezinssociologie Kooy (1957: 172) het opnieuw dat er in de maatschappij nog 'verschillen in de morele waardering van de rollen der beide sexen' zijn.

Men besteedt vrij veel aandacht aan de mentale emancipatie. Annie Romein-Verschoor wijdt bijvoorbeeld haar dies-lezing te Leiden, *Man en vrouw* (1951), aan dit onderwerp. 'Hollands waagmeesteres', zoals haar biograaf Brandenburg haar noemt omdat Romein-Verschoor haar kritische geluid in veel maatschappelijke debatten liet horen, benadrukt daarin dat er nog een verdere 'ontdingelijking' van de vrouw plaats moet vinden, en de man-vrouwverhouding er een 'van twee gelijkwaardige elkaar aanvullende anderen' moet worden (p. 13). Ook zij ziet deze ontwikkeling als nog niet voltooid.

De vraag is natuurlijk waarom men de mentale emancipatie in die tijd

zo belangrijk vindt. Hier is eigenlijk pas antwoord op te geven nadat er een aantal andere discussies besproken is – daarom zal ik aan het eind van dit hoofdstuk nader op dit punt ingaan.

Maatschappelijke emancipatie. Ten derde betekende 'emancipatie' een inmenging van vrouwen in maatschappelijke problemen in de ruimste zin van het woord. Bij 'maatschappelijke problemen' dacht men aan het terrein buiten gezin en huishouden, een tweedeling die in die jaren niet werd geproblematiseerd. Dit zou eind jaren zestig komen, toen het persoonlijke politiek werd en er felle kritiek kwam op de scheiding tussen de privésfeer en de openbare sfeer (zie bijvoorbeeld Costera Meijer 1996).

Ook bij deze 'maatschappelijke emancipatie' ging het om iets dat men als positief beschouwde en waar men algemeen achter stond. Net als bij de mentale emancipatie was men van mening dat ze nog niet voltooid was. Het was een wens en een norm die na 1945 een nieuwe nadruk kreeg en waar men vaak aan refereerde.

In het begin hangt deze vorm van emancipatie nog sterk met de concrete wederopbouw samen. Men ziet de vrouwen in verband daarmee als een bijzondere, positieve kracht voor de samenleving of de wereld. Representatief is een passage uit een manifest van het Nederlands Vrouwen Comité uit 1945: 'Thans zijn wij vrij, maar de tijd van rust is nog niet aangebroken. Ook de vrouwen en meisjes van Nederland zullen al haar krachten moeten geven voor het herstel van ons volk. (...) Bij het volbrengen van dezen plicht zal het ons duidelijker worden dan ooit te voren, dat de vrouw een taak heeft, niet alleen binnen den kring van het gezinsleven, maar ook in de maatschappij en staat.'²¹

Hoe stelt men zich deze 'taak' van vrouwen voor, hoe moeten zij maatschappij en staat ondersteunen? Het manifest geeft daar geen duidelijk antwoord op, de formuleringen blijven vaag en metaforisch. Hetzelfde geldt voor het oprichtingsmanifest (1946) van de Nederlandse Vrouwenbeweging, een communistische organisatie, waarin te lezen valt: 'zoals de moeder in het gezin het verzoenende element is (...), zo kunnen de vrouwen het verzoenende element vormen in het grote gezin dat de mensheid heet'.²² Deze tekst vertelt ons echter evenmin hoe vrouwen die verzoenende rol concreet kunnen vervullen.

Vage metaforiek blijkt een vast element te zijn in de discussie over de maatschappelijke emancipatie. Dit toont bijvoorbeeld ook het boek *Van Moeder op Dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld* van samensteller Posthumus-Van der Goot (1948: 581), dat eveneens ter gelegenheid van de tentoonstelling *De Nederlandse vrouw 1898–1948* verscheen. Het 'aandeel van de vrouw in een veranderende wereld' wordt als volgt beschreven: 'Na het grootste conflict, dat een verscheurde wereld ooit heeft ondergaan, onder de bedreiging van een atoomoorlog, staat daar de vrouw met haar eigen vrouwelijke achtergrond en met meer vrijheid, meer invloed, meer kennis en meer zelfkennis. Daar staat ze in haar onmiddellijke voorgrond van een huishouding zonder hulp, met versleten outillage, met onvoldoende gezinskleding en nagenoeg verdwenen linnenkast, een onmetelijke oorlogstaak achter zich en een heden vol problemen om haar heen. Zij is het grote reservoir van krachten, die nog niet zijn gebruikt. Waar zij gaat, zijn kinderen en bloemen. Zij luistert naar een stem in de verte.'

Weer kent men vrouwen een belangrijke, zelfs leidende rol voor de samenleving toe. Ze zijn een 'reservoir van krachten' en worden met door tastendheid en vreedzaamheid geassocieerd. Maar wat dit in de praktijk te betekenen heeft blijft duister.

Aan het eind van de jaren vijftig uit men zich over dit thema nog steeds op dezelfde opvallend wazige manier, natuurlijk nu zonder een net doorstane oorlog te noemen. Illustratief hiervoor is Hella Haasse (1959a: 79), die zich in veel maatschappelijke kwesties mengde, en in dit geval van mening is dat het de taak van vrouwen is om een wereld te bewaren en te beschermen die 'warmte en weligheid', 'improvisatie en fantasie' en 'het onvervangbare levende menselijke' bezit.

Het gaat in verband met de maatschappelijke emancipatie steeds om waarden als zich inzetten, verzoening, vreedzaamheid, menselijkheid, warmte en dergelijke, maar het is moeilijk te bepalen wat men daarmee bedoelt. Ook is onduidelijk waar de aanname vandaan komt dat juist vrouwen een taak op dat gebied zouden kunnen en moeten vervullen. Het gaat hier blijkbaar om een vertrouwd denkbeeld, dat verweven is met andere destijds gangbare overtuigingen. Weer schort ik een verklaring daarom op tot andere aspecten de revue zijn gepasseerd.

Beroepsmatige emancipatie. De vierde en laatste betekenis van emancipatie had te maken met de beroepswereld en de politiek, waarbij men ervan uitging dat vrouwen door middel van werk buiten het gezin en het huishouden een bijdrage aan deze twee gebieden moesten (kunnen) leveren. Ook deze tweedeling van gezin en huishouden versus loonarbeid, waarbij de vooronderstelling dus is dat 'huisvrouw' geen beroep is en niet betaald hoeft te worden, problematiseerde men toentertijd niet.

Deze soort emancipatie, die men 'beroepsmatige emancipatie' kan noemen, werd slechts door een relatief kleine, vooruitstrevende groep gepropageerd. Over de beroepsmatige emancipatie heerste in vergelijking met de vorige drie soorten dus de omgekeerde consensus: de meerderheid was hier tegen. Wel is dit een moeizame consensus, want er was een duidelijke groep die een beroepsmatige emancipatie voorstond, en deze groeide in de tweede helft van de jaren vijftig ook. Dit bleef echter een minderheid,²³ zodat ook deze vorm van emancipatie als onvoltooid gold.

Deze minderheid bestond voornamelijk uit enkele vrouwenorganisaties en het progressiefste deel van de socialistische, humanistische en katholieke zuilen. Dat ik hier ook de katholieke zuil noem, klinkt sommigen misschien merkwaardig in de oren, maar zij kende naast een zeer conservatief bolwerk tevens deelnemers die voor die tijd buitengewoon vooruitstrevend waren, zodat deze zuil wat vele discussies betreft intern verdeeld is. (Akkerman en Stuurman 1985, Luykx 1997, Poldervaart 1992).

Het Katholiek Vrouwendispuut bijvoorbeeld schaarde zich onder de voorstanders van de beroepsmatige emancipatie (zie hierover de publicaties van Lutterop, Poldervaart, Vega). Hetzelfde deed de katholieke georiënteerde wetenschapper Schokking met haar studie *De vrouw in de Nederlandse politiek. Emancipatie tot actief burgerschap* (1958), waarin ze beklemtoonde dat er meer vrouwen in de politiek moesten komen. Ook het zeer progressieve *Humanistisch Verbond* schreef in 1950 in een commissieverslag over echtscheiding dat 'de emancipatie der vrouw voort [zal] moeten gaan. De vrouw zal zich steeds meer mogelijkheden van sociale en economische zelfstandigheid moeten verwerven om tot gelijkwaardig partner in een huwelijk te kunnen worden.'²⁴

Dilemma's. Nu deze vier soorten emancipatie opgesomd zijn, is het voor een verder inzicht nuttig om te kijken in hoeverre er bijzondere problemen aan kleefden. Interessant is dat men de wettelijke, de mentale en de maatschappelijke emancipatie over het algemeen niet als problematisch beschouwde – ook al waren de laatste twee nog niet voltooid –, maar dat men de beroepsmatige emancipatie niet alleen onvoltooid, maar ook bijzonder problematisch vond.

Met betrekking tot de laatste soort emancipatie stuit men dus op een spanningsveld, op een moment van synchrone heterogeniteit; het blijkt hier zelfs om een van de grootste discussies op gendergebied tussen 1945 en 1960 te gaan. Zoals gezegd heerste er in die tijd overeenstemming over het punt dat vrouwen wezenlijk anders waren dan mannen – gelijkwaardig, maar niet gelijkaardig. Op de redenen daarvoor ga ik aan het eind van dit hoofdstuk in. Het belangrijkste is voorlopig dat men vrouwen daarom doorgaans bijzonder geschikt vond voor werk binnen het gezin. Maar in verband met de beroepsmatige emancipatie voerden degenen die daarvoor waren als argument aan dat vrouwen, juist omdat ze anders van aard waren, een bijdrage konden en moesten leveren aan een harmonieuze, veelzijdige beroepswereld en politiek. Daarmee krijgen vrouwen twee onvereenigbare functies: één 'binnenshuis' en één 'buitenshuis'.

Dit meningsverschil is enerzijds iets tussen en binnen de verschillende zuilen. Anderzijds, en dat raakt de kern van de zaak, is het ook een discrepantie die zichtbaar is bij de voorstanders van een beroepsmatige emancipatie. Want zelfs zij zagen vrouwen in de eerste plaats als moeder, huisvrouw en echtgenoot.

Dit valt te demonstreren met twee voorbeelden. Het eerste is het reeds genoemde Nederlands Vrouwen Comité (nvc) en zijn voorzitter Marie Anne Tellegen, die een van de progressiefste personen van het nvc was. Ook iemand als Tellegen was echter tot het eind van de jaren vijftig van mening dat het vanwege de bijzondere, andersoortige eigenschappen van vrouwen weliswaar wenselijk was dat zij werk of tenminste concrete activiteiten buiten het gezin hadden, maar dat het moederschap toch de hoofdtaak van vrouwen was en bleef (Vermeij en Raben 1997).

Tellegens houding heeft veel gemeen met die van een progressieve commissie – bestaande uit zeven prominente vrouwen en vier al even promi-

nente mannen —, die in 1956 het verslag *De arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin* publiceerde. Het verslag gaat ondanks de titel grappig genoeg voornamelijk over het grote belang van het gezin en de belangrijke plaats van de moeder daarin: 'Als centrum van deze gemeenschap heeft de moeder een voor het gezin vitale functie.' (Cornelissen e.a. 1956: 7) Dit zou ook nog gelden als de kinderen ouder zijn. Slechts als het huwelijk kinderloos blijft of de kinderen uit huis zijn, is werk buiten het gezin 'wellicht mogelijk' (p. 17), maar ook dan is volgens de commissie een volledige baan niet aan te bevelen. Wel vindt men het lovenswaardig aan de 'buitenshuis' werkende vrouw dat zij een speciaal iets bijdraagt, 'dat niet te omschrijven valt dan door een vergelijking: zij brengt het klimaat van het gezin in de wereld.' (p. 19)

Opmerkelijk is dat vrouwen in beide voorbeelden bijzondere eigenschappen toegeschreven krijgen die zowel voor hun deelname aan het beroepsleven als voor hun werk als moeder pleiten. Beide keren is er geen twijfel over mogelijk dat het tweede daarbij de voorkeur heeft. Verder is het functioneren van vrouwen in het gezin het uitgangspunt van de gedachten-gang; in het laatste voorbeeld dient 'het klimaat van het gezin' zelfs als beeld (zie hierover ook Plantenga 1992). Hoe men die tegengestelde vrouwelijke rollen in overeenstemming moet brengen, blijft zowel bij Tellegen als bij de progressieve commissie een dilemma.

Zowel voor- als tegenstanders van de beroepsmatige emancipatie trachten de dilemma's te omzeilen door de verbinding vrouw-gezin voorop te stellen. Men was het erover eens dat de plichten als moeder, echtgenoot en verzorger van het huishouden het belangrijkste waren, en slechts als een vrouw die niet hoefde te verwaarlozen kon ze eventueel haar vrouwelijke eigenschappen voor het beroepsleven en/of de politiek inzetten. Alhoewel de minderheid die het laatste aanbeveelt in de tweede helft van de jaren vijftig groeit, blijft zij een duidelijke minderheid en verandert deze consensus dus niet. Plantenga (1993: 193) wijst ter verklaring daarvoor op de verzuilde structuren, waarbinnen veel normen en waarden werden uitgedragen. In een boeiende vergelijking met West-Duitsland concludeert zij dat de verzuiling in het Nederland van de jaren veertig en vijftig functioneert 'als een intermediair waarlangs de opvattingen van de burgerij tamelijk dwingend kunnen worden opgelegd aan de totale bevolking.'

De centrale strijdvraag was vanaf welk moment men niet meer van een 'verwaarlozing' van de vrouwelijke plichten kon spreken, en daarmee concentreerden de twisten zich op getrouwde vrouwen (zie onder meer de onderzoeken van Schellekens-Ligthart). Want ongetrouwde vrouwen hadden in elk geval geen plichten tegenover echtgenoten en nakomelingen, alhoewel wel vaak tegenover de verdere familie. Globaal gesproken mochten getrouwde vrouwen volgens de conservatieve katholieken en de protestantse zuil in geen geval werken, terwijl de progressieve katholieken en de humanistische en socialistische zuil er uiteenlopende meningen op nahielden en deels een onderscheid maakten tussen getrouwde vrouwen zonder kinderen, met (kleine) kinderen of met volwassen kinderen die het ouderlijk huis reeds verlaten hadden. Fascinerende levensverhalen over de druk die werkende moeders in die tijd zelf ervoeren en hoe zij daarmee omgingen, vindt men in Morées studie *'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt'. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu* (1992).

Zoals de gerenommeerde progressief-katholieke psycholoog F.J.J. Buytendijk (1951: 13) opmerkte, speelde in deze discussie ook de algemene vrees een rol dat 'vrouwenarbeid' 'de ontplooiing van het "echt vrouwelijke"' zou verhinderen. Dit punt was ook belangrijk in de discussie over het net al genoemde 'fabrieksmeisje'. Over deze jeugdige groep maakte men zich veel zorgen omdat men dacht dat het fabriekswerk de zedelijkheid aan kon tasten, tot 'geestelijke vervlakking en verwildering' (Banning e.a. 1951: 8) kon leiden en een slechte voorbereiding was op het leven als echtgenoot en moeder.²⁵

Zelfs in verband met jonge ongetrouwde vrouwen uit de arbeidersklasse – waar toch altijd veel werkende vrouwen waren geweest – bestonden er dus flinke bezwaren. Deze bezwaren waren tussen twee haakjes niet nieuw, ze dateerden al uit de negentiende eeuw (Drenth 1991: 29–31). Wel ontstonden er pas na de Tweede Wereldoorlog speciale opvoedkundige instituten – de katholieke Mater Amabilisscholen en het protestants-humanistische Zon- en bloemwerk²⁶ –, die de fabrieksmeisjes, en later ook de fabrieksjongens, de juiste vaardigheden en waarden moesten aanleren.

Op de achtergrond hiervan kom ik terug in paragraaf 2.5., die gewijd is aan de opvattingen over de plaats van mannen en vrouwen in het maatschappelijke leven.

Emancipatie: geen mannenprobleem. Te concluderen valt dat het begrip emancipatie tussen 1945 en 1960 meerdere betekenissen heeft en dat er daarom verschillende meningen over bestaan. Gezien vanuit de toenmalige meerderheidsstandpunten ziet men alleen de emancipatie die ik als de 'wettelijke' heb betiteld in grote lijnen als voltooid; tevens vindt men haar niet problematisch. De mentale en de maatschappelijke emancipatie, die vrouwen een nieuw gewicht en een nieuwe positieve waardering bieden, gelden als nog onvoltooid maar eveneens als onproblematisch; de beroepsmatige emancipatie daarentegen beschouwt men als onvoltooid en uiterst problematisch.

Al met al komen emancipatie en de plaats van vrouwen in de eerste vijftien jaar na de oorlog dikwijls ter sprake; de discussie hierover is gecompliceerder, en ook uitgebreider, dan men in de secundaire literatuur aanneemt. Ze heeft ook een volkomen andere inhoud dan in de jaren zestig en zeventig, als onder meer de bevrijding van de 'onderdrukking' door de mannen, de gelijkheid met de mannen, de afwijzing van het gezinsdenken en de toegang tot loonarbeid steeds meer in het middelpunt komen te staan.²⁷ Vóór 1960 zijn bijvoorbeeld 'emancipatie' en 'loonarbeid' voor de meesten geenszins identiek, zoals is gebleken.

In verband met mijn centrale vraagstelling naar hiërarchiserende genderopvattingen valt wat betreft de wijze van *functioneren* van de emancipatiediscussie voor 1960 op, dat deze uitsluitend vrouwen tot onderwerp heeft. Ook al heeft de mentale emancipatie wel met de (nog te verbeteren) mentaliteit van vrouwen én mannen te maken, het gaat daarbij toch om de visie op vrouwen, alle aandacht is op hen gericht. Daardoor worden de vrouwen het probleem en de mannen het onproblematische, hun plaats wordt stilzwijgend in orde bevonden.

Voor al het feit dat drie van de vier vormen van emancipatie als onvoltooid gelden, maakt dat vrouwen zelf ook nog onvoltooid lijken te zijn, nog in een ontwikkelingsfase lijken te verkeren. Zij bewegen zich naar volledige gelijkwaardigheid met de mannen toe, terwijl de mannen de onbeweeglijke kern zijn. Op die manier ontstaat er een hiërarchische ordening van marge en centrum, van onaf en af, die aan vrouwelijkheid en mannelijkheid gekoppeld is.

§ 2.4. *De 'natuur' van mannen en vrouwen*

Hierboven is de discussie over de emancipatie en de plaats van vrouwen belicht aan de hand van de verschillende betekenissen ervan, maar de achtergrond ervan was deels nog niet begrijpelijk. Wel was duidelijk dat onder meer het concept van de gelijkwaardigheid, en dus andersoortigheid, van mannen en vrouwen essentieel was. Dat bleek bijvoorbeeld uit de uitspraak van de psycholoog Buytendijk, die een algemene vrees constateerde dat werk buiten het gezin de ontwikkeling van het 'echt vrouwelijke' bij vrouwen zou verhinderen.

Wat is 'echte vrouwelijkheid', en omgekeerd 'echte mannelijkheid'? Welke ideeën had men over de gelijkwaardige 'natuur' of de eigenschappen van mannen en vrouwen? Met deze vragen belanden we bij de tweede grote discussie. Ook deze is tot dusverre niet erg gedetailleerd onderzocht. In de bestaande publicaties over deze tijd komen de begrippen 'gelijkwaardigheid' en 'natuur' vaak voor; bij nadere inspectie blijkt men zich echter min of meer te beperken tot de vaststelling dat de vrouw-man-oppositie van verzorgen en werken gemeengoed was.²⁸ Maar er is natuurlijk meer aan de hand.

H.C. Rümke, N. Beets en 'de man'. Wie zich in deze materie verdiept en op zoek gaat naar primaire teksten, kan onmogelijk om de al genoemde psycholoog Buytendijk, de psychiater H.C. Rümke en een aantal verwante denkers heen. Buytendijk en Rümke hoorden bij de zogenaamde 'Utrechtse school', een belangrijk intellectueel centrum voor de geestelijke wederopbouw, waar zowel psychiaters en psychologen als pedagogen en juristen deel van uitmaakten (zie bijvoorbeeld Ruiter en Smulders 1996: 265–279, Weijers 1991 en 1997). Vanwege hun grote invloed zijn ze wel 'onze nationale "volksopvoeders"' (Weijers 1997: 49) genoemd.

De psychologische theorieën die uit hun kringen afkomstig waren, gaven verschillende belangrijke maatschappelijke genderopvattingen een wetenschappelijke legitimatie, en omgekeerd hebben hun theorieën de genderopvattingen meegevormd. Daarom begin ik met een analyse van hun gedachtengoed, voor zover dit voor mijn thema relevant is. Om redenen van beknoptheid zal ik voornamelijk Buytendijk en Rümke bespreken.

Bij de inventarisatie van de lemma's 'vrouw' en 'man' in Brinkman zagen we dat er voor de Tweede Wereldoorlog een ontwikkeling begint die na 1945 doorzet, namelijk een belangstelling voor niet alleen de vrouwelijke, maar ook de mannelijke 'natuur'. Illustratief voor deze ontwikkeling is Rümke, over wie men bijvoorbeeld bij Weijers (1991: 25–36) het een en ander vindt. Hij publiceerde in 1938 een boek dat uitsluitend de psychologie van mannen behandelt: *Levenstijdperken van de man*. Het trok na 1945 sterk de aandacht; in 1959 verscheen de zesde druk.

Rümke gaat ervan uit dat mannen in de 'juventus', dat wil zeggen tussen de 25 en 40 jaar, 'niet in en voor het gezin [leven], zoals de vrouw dit doet.' De normale man beleeft zijn levenskern in het werk, dat hem bevredigt.' Maar omdat de vrouw voor het gezin leeft, is het voor haar van groot belang om kinderen te mogen krijgen. 'Afstand doen van progenituur in het begin van het huwelijk betekent voor de vrouw een nog ernstiger misvorming van haar levenscurve dan wanneer zij dit in buitenechtelijke verhouding doet.' (p. 69) Deze uitspraken tonen dat de psychiater om de een of andere reden gelooft aan een natuurlijke, verschillende voorkeur van de beide geslachten voor respectievelijk werken en kinderen krijgen. Ook contrasteert hij beide wat hun leefwereld betreft: werk versus gezin.

Bovendien stelt Rümke dat vrouwen een verzoenende rol spelen voor mannen, bijvoorbeeld in de fase van de 'pueritia', als jongens enerzijds 'grof-seksuele fantasieën' en anderzijds 'een zeer fijne tedere bewondering' (p. 50) voor vrouwen hebben, of in het 'praesenum' (circa 55 tot 65 jaar), als mannen hun ouderdomsgebreken compenseren met seksuele avonturen (p. 79).²⁹ Deze verzoenende rol is curieus; in de loop van dit hoofdstuk zal nog blijken dat het om een naar de toenmalige mening fundamentele zaak gaat. Ze kwam onder andere ook al voor in het oprichtingsmanifest van de Nederlandse Vrouwenbeweging.

Net als Rümke benadrukte ook een wat jongere pedagoog en psycholoog als Nicolaas Beets in *De jongen in de puerale periode* (1954) de verschillende leefwerelden van mannen en vrouwen (zie over hem bijvoorbeeld Bakker 1990). Van deze studie verscheen in 1961 de derde druk. Beets stelt dat opgroeiende jongens zich geleidelijk losmaken van hun moeder en thuis, en zich gaan identificeren met het buitenshuis liggende terrein van hun vader: 'In het buitenshuis gaan (...) betreedt de jongen een gebied, waarin hij

vader van jongsaf zag verdwijnen en waarin hij hem dus a.h.w. 'gelocaliseerd' had. In de verte, die tevens 'toekomst' is, ben ik 'groot' en 'zelfstandig' – attributen van het mens-zijn, die vader eigen zijn. Explorerende buitenshuis word ik manlijker, nader ik de volwassenheid, kom ik op gelijke voet met vader.' (p. 142–143) Bij het buiten spelen ervaart de jongen eveneens dat hij 'dichter bij het waarlijk zelfstandig- en man-zijn' (p. 149) komt.

Beets en Rümke zien 'huis' en 'wereld' dus allebei – zonder dit nader te verklaren – als wezenlijke vrouw-man-opposities. Verder beschouwt Beets zelfstandigheid als een mannelijke eigenschap ('waarlijk zelfstandig- en man-zijn'). Houdt dat in dat vrouwen in zijn ogen onzelfstandig zijn, gaat het ook in dit geval om een oppositie?

F.J.J. Buytendijk en 'de vrouw'. Ik zal op de achtergrond van de denkbeelden van Rümke en Beets ingaan met behulp van de theorieën van F.J.J. Buytendijk. Want vooral deze zijn – niet in hun filosofische complexiteit, maar wel wat de teneur en conclusies betreft – representatief voor de toenmalige opvattingen. De oorzaak daarvan is dat Buytendijk aan de ene kant algemene ideeën articuleerde en ze een wetenschappelijke basis gaf, en dat hij aan de andere kant bijzonder invloedrijk was, omdat hij vanwege zijn vele activiteiten en zijn opvallende plaats binnen de Utrechtse school sterk de aandacht trok.

Buytendijk begon al in het interbellum te publiceren, en in meerdere boeken en brochures vinden we man-vrouw-analyses (zie Buytendijk 1922, 1938 en 1943). Maar het grondigst heeft hij zijn desbetreffende opvattingen verkondigd in de existentieel-fenomenologische studie *De vrouw. Haar natuur, verschijning en bestaan* van 1951 (zie voor de achtergrond ervan Weijers 1991: 44–46). De invloed van dit boek blijkt alleen al uit de snel na elkaar verschijnende drukken. Het was trouwens ook na 1960 nog lang populair – in 1975 verscheen de 18e druk.

In *De vrouw* merkt Buytendijk op dat juist de problematiek van het vrouwzijn zich altijd weer aan ons opdringt. 'Het manlijke bestaan schijnt ons niet alleen in het alledaagse leven en bij een eerste overdenking, maar ook in de hele geschiedenis van de wetenschap, als onproblematisch, vertrouwd, doorzichtig, zonder geheim.' (p. 28) Dit is volgens hem niet historisch of sociologisch, maar fenomenologisch te verklaren; de menselijke

lichamelijkheid veronderstelt een vrij en rechtop gaan, en dat is 'het beeld van de "homo faber", de overwinnaar en vervormer van de tegenstandige natuur, dus het beeld van de *man*. Zo is het – en dus niet op historische gronden – duidelijk, waarom het manlijk zijn geen andere problematiek oproept dan het menselijk zijn.' (p. 29) De vrouw daarentegen zou het menselijk afwijkende zijn; terwijl de man bijvoorbeeld de wereld grijpt, zou de vrouw slecht kunnen grijpen en eerder gegrepen worden.³⁰

Het 'doorzichtige' van de man zou een gevolg zijn van het feit dat hij in een duidelijke rol handelt en optreedt. De vrouw zou hoofdzakelijk rusten, zich vertonen 'als de levende, zwiigende, immanente orde' (p. 235) en daarom ondoorzichtig en geheimzinnig zijn; Buytendijk ziet een '*geheim der vrouwelijkheid*' (p. 247).

Op dit punt is een korte reflectie over Buytendijks taalgebruik nodig. Het is eigenaardig dat hij in zijn studie hardnekkig spreekt over 'de vrouw', wat al blijkt uit de titel. Dit is een wijze van formuleren die we ook in een aantal vroegere citaten aangetroffen hebben, en die langzamerhand opvallend wordt. Analoog hieraan gaat het bijvoorbeeld bij Rümke en Beets over 'de man' of 'de jongen'. Waarom spreekt men niet over 'vrouwen', 'mannen', 'jongens', enzovoorts? Het feit dat men graag in een enkelvoud denkt is een veelzeggend detail in de genderopvattingen tussen 1945 en 1960, waar ik in de conclusie van dit hoofdstuk op in zal gaan. Op dit moment wil ik alleen de aandacht vestigen op het fenomeen als zodanig.³¹ Bij de analyse van Buytendijks boek houd ik zijn formuleringswijze aan, omdat zijn argumentatie anders niet duidelijk te maken is.

Volgens *De vrouw* ligt de oorzaak van de net genoemde man-vrouw-verschillen in de 'dynamiek' van man en vrouw – die van de man is 'expansief-agressief', die van de vrouw 'adaptief'. (p. 11) Daarom zou de man eerder geschikt zijn voor werken, de vrouw voor verzorgen. Buytendijk vindt wel dat de natuur niets voorschrijft, zodat hij uitspraken als 'moederschap is de natuurlijke bestemming van de vrouw' afwijst: Een vrouw '*kan* inderdaad arbeiden en objectief beslist even goed als de man. Dit hebben ons de oorlogsjaren en waarlijk niet deze alleen geleerd.' (p. 12)

Maar dit is dan ook de enige speelruimte die hij vrouwen geeft, want nadrukkelijk zegt hij dat werken wel minder vervullend is, omdat '*verzorgen* de menselijk volwaardige act is, die met de vrouwelijke bewegingswijze

overeenstemt en de zin van haar bestaan, en dus van haar wereld vertegenwoordigt.' (p. 254) Om die reden zouden vrouwen zich doorgaans verre houden van de techniek, graag huiselijke werkzaamheden verrichten en zich eerder met het menselijke dan met het zakelijke bezighouden.

Tot slot behandelt Buytendijk het begrip 'moederlijkheid', dat wil zeggen 'tedere liefde' (p. 330), de intentie om 'persoonlijk zorgend aanwezig te zijn door middel van de moederlijke warmte en zachtheid, bescherming en overgave' (p. 328). Dit zou de hoogste, mooiste wijze van verzorgen zijn, en alhoewel de man volgens Buytendijk ook moederlijkheid kan tonen, net zoals de vrouw kan werken, kan moederlijkheid 'alleen in de verschijningswijze der vrouw als uitdrukking en in haar bestaan als vervulling verschijnen.' (p. 333) Het gaat hem daarbij steeds om gelijkwaardigheid, om de vrouw als mens en de man als mens; in verzorging en moederlijkheid zou de vrouw dan ook haar 'menselijke bestemming' (p. 336) vinden.

Door middel van deze redenering bouwt Buytendijk in *De vrouw* een reeks oppositionele begrippen op, waarbij hij onder andere expansie, agressie, grijpen, handelen, werk, techniek en zakelijkheid contrasteert met adaptie, zachtheid en overgave, gegrepen worden, rusten, verzorgen, moederlijkheid en menselijkheid. De ene helft is weliswaar niet noodzakelijk, maar toch typisch mannelijk, en de andere helft vrouwelijk, in overeenstemming met de verschillende 'dynamiek' van beide geslachten.

Deze opposities laten slechts één conclusie toe: werken en verzorgen horen niet bij elkaar. Omdat het werken wordt gedefinieerd als iets dat beroepsmatig (en tegen loon) en 'buitenshuis' plaatsvindt, blijft voor het verzorgen thuis over. Op die manier komt er een schijnbaar logische verbinding tot stand tussen de eigenschappen van vrouwen en hun plaats 'binnenshuis', en tussen de eigenschappen van mannen en hun plaats 'buitenshuis'.

Het is deze argumentatie waar ook de opvattingen van collega's als Rümke en Beets op gebaseerd moeten zijn, en waardoor werken en kinderen krijgen, werk en gezin, wereld en huis, buitenshuis en binnenshuis vanzelfsprekende genderopposities vormen. Nu valt ook Beets' idee over de zelfstandigheid van 'de man' op zijn plaats: vrouwen zijn in zijn ogen blijkbaar inderdaad onzelfstandig in de betekenis van adaptief, niet expansief – 'explorerend', in Beets' formulering –, op anderen ingesteld of van anderen

afhankelijk. Zoals zijn collega Sis Heyster stelt in haar studie *Het meisje* (1946): het meisje 'heeft van nature meer aanhankelijkheid en behoefte aan thuis dan de jongen. (...) ze geeft makkelijker haar vrije tijd helemaal in dienst van het gezin en het huis' (p. 91).

Rümke en Buytendijk hebben verder gemeen dat ze vrouwen allebei als oplossing voor de psychische problemen van mannen zien. Maar Buytendijk voegt er nog een dimensie aan toe. Voor hem is 'de vrouw' ook een oplossing voor de kou en de individualisering van de moderne maatschappij. Zij kan die verzoenen en opheffen omdat haar 'dynamiek' haar meer dan mannen de mogelijkheid geeft om 'de hoogste zedelijke waarden tot ontwikkeling te brengen' (p. 15), die voor zo'n voorbeeldfunctie noodzakelijk zijn. Bovendien is alleen zij tot werkelijk moederlijke verzorging van de 'zorgbehoevende wereld' (p. 299) in staat.

Mannen en vrouwen. Vanuit een hedendaags perspectief valt het niet mee om bovenstaand gedachtengoed serieus te nemen, maar toentertijd lag dat compleet anders: met het bovenstaande zijn tevens in grote lijnen de opvattingen geschetst die men algemeen huldigde aangaande 'natuur' en eigenschappen van mannen en vrouwen. Dat is te illustreren door middel van een aantal andere karakteristieke uitspraken, waarbij ik bepaalde facetten verder uit zal diepen.

In veel teksten waarin men zich over gendereigenschappen uit, beperkt men zich tot de vrouwelijke. De mannelijke noemt men echter regelmatig op de momenten dat er een verandering van de man-vrouw-verhouding of een bedreiging van het 'mannelijke terrein' ter sprake komt. Dit gebeurt vooral bij het thema 'vrouwen & werk', zodat we dus weer dicht bij de discussie over de beroepsmatige emancipatie komen.

Op een congres over vrouwen in het bedrijfsleven – waarvan het gewicht blijkt uit het feit dat er meer dan zeventienhonderd representatieve personen uit het bedrijfsleven, de Vereniging voor Bedrijfspsychologie en de Vereniging voor Maatschappelijk Werk aan deelnamen en dat 's middags zelfs koningin Juliana aanwezig was – is dit nog niet zozeer het geval. Het gepubliceerde verslag ervan, Banning e.a. (1951), laat zien dat men voornamelijk over de 'natuur' van vrouwen discussieerde. De sociaal-democratische hoogleraar W. Banning wees erop dat 'het wezen van de vrouw in de moderne geïn-

dustrialiseerde arbeid en het technisch, rationalistisch milieu spanningen, conflicten en gevaren oproept' (p. 7). Dit werd door andere deelnemers onderschreven; zo zei één van hen dat meisjes inderdaad niet in de industrie thuishoorden, omdat 'het moderne bedrijf zozeer op het rationele is afgestemd en zo weinig van het typisch vrouwelijke element in zich heeft opgenomen en verwerkt' (p. 11).

Het 'wezen van de vrouw' beschouwt men kennelijk als niet-rationeel, wat vermoedelijk een gerichtheid op het gevoel en het gevoelsmatige inhoudt. Tevens ziet men het als niet-technisch; net als Buytendijk lijkt men uit te gaan van een vrouwelijke voorkeur voor het menselijke en huis(houd)elijke. Een gedachtenwisseling over oudere ongehuwde vrouwen bevestigt dit. Ze begint met de vraag: 'Is het vraagstuk van de omscholing van de ongehuwde vrouw, die op het kantoor of in het bedrijf geen bevrediging meer vindt, naar een huishoudelijk of naar een ander en meer op het wezen van de vrouw gericht beroep wel eens ter hand genomen?' (p. 41-42) Hier komt de associatie van vrouwen met huishoudelijk werk expliciet voor.

De deelnemers aan het congres redeneren duidelijk vanuit de vooronderstelling dat er een tegenstelling bestaat tussen vrouwen en het 'mannelijke terrein' van werk, techniek en ratio. Daarom zijn zij over het algemeen tegen werkende vrouwen in het bedrijfsleven. In veel andere teksten zegt men expliciet dat het bedrijfsleven mannelijk is of mannelijke trekken heeft, en dus problematisch is voor vrouwen. Een illustratie daarvan is het verslag van een progressieve commissie, waarin staat: 'Vaak heeft de vrouw zich aan te passen aan het mannelijk ingestelde beroepsleven en onderdrukt zij daardoor de impulsen van haar eigen wezen.' (Cornelissen e.a. 1956: 19).

Zeergelijkbare problemen en genderopposities ziet de bekende progressief-katholieke psychiater Terruwe in *De vrouw en haar werk* (1954). Terruwe is van mening dat 'de vrouw' niet iemand is 'die van nature zelfstandig leeft; zij is in heel haar wezen op een ander gericht' (p. 6), zij moet zich geven. Omgekeerd is 'de man' 'krachtens zijn natuur zichzelf: hij staat in de wereld als een eigen persoonlijkheid, tot niemand geordend, van niemand in zijn wezen afhankelijk' (p. 6). Hier klinkt een echo van Buytendijks tweedeling in 'adaptie' en 'expansie'.

Volgens Terruwe zal 'de werkende vrouw' 'vaak meer spontaan zien, terwijl de man redeneert. (...) Haar gevoelsleven is gewoonlijk fijner en meer gedifferentieerd. In het zakelijke blijft zij achter' (p. 13). Ze gelooft dat werkende vrouwen door het werk zakelijk kunnen worden en hun liefde en toewijding kunnen verliezen, wat ze als een groot gevaar ziet, omdat ze dan niet 'werkelijk vrouw' (p. 12) meer zijn. Een 'werkelijke vrouw' is dus lief en toegewijd, ze heeft een fijner en gedifferentieerder gevoelsleven dan mannen, en ze is minder zakelijk. Kennelijk is een 'werkelijke man', alhoewel Terruwe die woorden niet gebruikt, zelfstandig, argumenterend – wat weer verband heeft met 'logisch' of 'op de ratio gericht zijn' –, hij heeft een eenvoudiger of oppervlakkiger gevoelsleven en is zakelijker.

Dit sluit aan bij wat bijvoorbeeld Amy Groskamp-ten Have schrijft in *Achter het masker. Gesprekken met mannen* (1948), ditmaal zonder het werkprobleem aan te snijden. Als 'het fundamentele verschil in geaardheid' registreert ze bij mannen een 'logische redeneering en bewijsvoering', en een belangstelling 'voor theoretische en abstracte kwesties'. (p. 86) Uit veel gesprekken zou haar zijn gebleken dat mannen altijd weer vergeten dat 'men van een vrouw geen zakelijkheid kan eischen omdat het zich onpersoonlijk instellen (...) een verdringing van de vrouwelijke emotionaliteit noodig maakt, waartoe de meesten niet in staat zijn.' (p. 30)

Een bijzonder interessante publicatie, omdat ze nog beter dan het zo-even geciteerde congresverslag de standpunten van een grote groep mensen toont, is *Wat leeft er onder de vrouwen?*, uitgegeven door het progressieve Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (1952). Dit verslag bevat de reacties op een prijsvraag waarin het IAV had gevraagd hoe vrouwen het beste kunnen 'meehelpen om de wereld te verlossen van argwaan, armoede en mogelijke oorlog.' (p. 5) Overigens stuiten we alleen al in deze korte formulering weer op de associatie van vrouwen met 'vrede' en 'verlossing' of 'verzoening'.

Als mogelijkheden om te helpen bood het IAV aan: 1. zich openbaar en politiek engageren, 2. de eigen omgeving beïnvloeden, 3. de echtgenoot tot 'nobeledaden' (p. 6) inspireren.

Meer dan zeventienhonderdvijftig vrouwen van verschillende leeftijden en uit verschillende klassen en omstandigheden stuurden daarop een brief. 8 % van hen kiest de derde mogelijkheid, 9 % de eerste, terwijl 35 % de tweede kiest.

De andere vrouwen stellen een combinatie van mogelijkheden voor. (p. 12–13) Hun antwoorden geven een duidelijke indruk van de eigenschappen die zij als vrouwelijk zien. Zo blijkt uit de vloed van positieve reacties op punt 2 – dus het beïnvloeden van het gezin en de eigen omgeving – dat vrouwen andere mensen ‘mensenliefde’ (p. 40) moeten leren en hun ‘moederlijke gaven’ (p. 40) moeten verspreiden, dat zij een ‘natuurlijke vrouwelijke aanleg (...) van verdraagzaamheid en begrip’ (p. 48) hebben, en dat het heerlijk is om ‘vrede en harmonie in eigen gezin en omgeving’ (p. 31) te scheppen.

In verband met punt 1 zijn er weinig positieve argumenten: in commissies en vergaderingen zouden vrouwen praktischer zijn dan mannen, minder argumenteren, sneller aan oplossingen denken, meer intuïtie bezitten (p. 49). Ook zouden ze een speciale bijdrage leveren, omdat bij vrouwen het gevoel en het geweten belangrijker zouden zijn en bij mannen het verstand (p. 49), of omdat ze ‘de echt vrouwelijke gaven van bemiddeling, tact en intuïtie’ (p. 98) zouden bezitten.

Deze paar antwoorden vallen in het niet bij het aantal negatieve argumenten. Zo vindt men dat politieke activiteiten ‘onvrouwelijk’ (p. 90) zijn voor een vrouw, dat ze dan ‘veel van haar charme, haar vrouwelijkheid’ (p. 91) inboet, dat ze zich niet op het gebied van het intellect mag begeven (p. 92). Minder felle reacties zijn: het openbare en politieke terrein eist een ‘zakelijk karakter’ (p. 92), ‘zelfstandige figuren met een sterke persoonlijkheid’ (p. 92), ‘een uitgesproken mannelijke inslag’ (p. 90), en deze kenmerken zou men bij vrouwen niet vaak aantreffen.

In het middelpunt staan dus de vrouwelijke eigenschappen vreedzaamheid, harmonie, moederlijkheid, mensenliefde, tolerantie, begrip, gevoel en intuïtie. Een paar aanwijzingen voor vrouw-man-verschillen zijn er ook, want praktisch, op oplossingen gericht, contrasteert men met onpraktisch, abstract; gevoel en geweten staan tegenover verstand. Andere mannelijke eigenschappen vallen uit de negatieve reacties op punt 1 te destilleren, wanneer openbaar en politiek engagement met mannelijkheid, dat wil zeggen met intellect, zakelijkheid, zelfstandigheid en een sterke persoonlijkheid worden geassocieerd.

Een speciale bijdrage. Een groot aantal van deze begrippen krijgt al een vertrouwde klank, en hoezeer het daarbij om een toenmalige consensus gaat, zien we als we tot slot gedetailleerder kijken naar argumenten waarmee men pleit vóór buiten het gezin werkende vrouwen.

J.C. Doorman schrijft in *Industrie en bedrijf* (1948) – een artikel over vrouwen in het economische leven in het overzichtswerk *Vrouwen van Nederland 1898–1948* –, dat het hele arbeidsproces zoals wij dit kennen door mannen gemaakt is. ‘En ontstellend is in de meeste fabrieken het gebrek aan menselijkheid, aan warm medeleven, aan spontaneïteit, eigenschappen, die de vrouwen altijd weer meebrengen. Het is alles nuchter en logisch beredeneerd, het is zakelijk en winstgevend’ (p. 226).

Weer ontstaat er een man-vrouw-oppositie met de kenmerken onmenselijkheid versus menselijkheid, nuchterheid en logica versus medeleven, zakelijkheid en een concentratie op winst versus spontaniteit. Dit doet sterk aan Buytendijk en aan het congres *De vrouw in het bedrijf* denken. Interessant is dan ook dat Doorman juist *vanwege* deze vrouwelijke eigenschappen pleit voor de aanstelling van meer vrouwen – op beslissende posten zelfs –, met als argument dat dit de bedrijfssfeer zal verbeteren.

Een dergelijke redenering zagen we al bij de minderheid die in de IAV-publicatie *Wat leeft er onder de vrouwen?* de deelname van vrouwen aan het politieke en openbare leven verdedigde. Ook bijvoorbeeld E. Damen (1959: 5) vindt de andersoortige eigenschappen van vrouwen juist positief voor het bedrijfsleven. In een artikel in *Hollands Weekblad* (later het bekende *Hollands Maandblad*) merkt hij op dat vrouwen minder vaak dan mannen onder de zogenaamde managerziekte lijden, omdat zij het voordeel hebben dat ze de vele belangrijke details in een bedrijf beter aankunnen. Vrouwen zijn naar zijn mening ‘kennelijk van natuur beter ingericht voor concentratie op achtereenvolgens vele en zeer onderscheiden détails’, mannen daarentegen zijn ‘van nature geneigd in grote lijnen te werken.’ Hier wordt voornamelijk de vrouw-man-oppositie concreet of praktisch versus abstract onderstreept, die we ook al meermaals tegengekomen zijn.

Als laatste voorbeeld van de destijds gangbare opvattingen over eigenschappen kan het boek *De vrouw in de Nederlandse politiek* (1958) dienen, van de vooruitstrevende wetenschapper Jacqueline Schokking. Schokking gaat uit van de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen en van verschil-

len tussen hun 'natuur', waarbij ze expliciet naar Buytendijk verwijst (pp. 44, 82). Ze schrijft dat 'de vrouw' ingesteld is op 'de zorg voor mens en kind, op de menselijke persoonlijkheid. Zij denkt directer en concreter dan de man en zij geeft intensiever gevoelswaarde aan de dingen om haar heen.' (p. 44) Mannen daarentegen zouden abstracter en onpersoonlijker werken. Ook zouden vrouwen, omdat ze zich voor mensen inzetten, praktischer en concreter ingesteld zijn, terwijl mannen eerder een theoretisch standpunt in zouden nemen. (p. 88) Alhoewel veel vrouwen vanwege hun vrouwelijke eigenschappen moeite zouden hebben met de abstracte politiek, zouden ze daar toch aan moeten meedoen, omdat ze een belangrijke 'eigen bijdrage' (p. 35) hebben: 'slechts in samenwerking tussen man en vrouw [kan] op vol-menselijke wijze aan de politieke vormgeving gewerkt' (p. 10) worden.

De meerwaarde van Schokkings boek is dat ze niet alleen haar eigen opvattingen verwoordt, maar tevens een schriftelijke enquête analyseert die ze heeft gehouden onder circa driehonderd vrouwen die destijds werkzaam waren in de politiek. Hun antwoorden lijken verbazingwekkend veel op die in de IAV-publicatie.

Op Schokkings vraag of vrouwen anders met politieke problemen omgaan dan mannen, antwoordt 83 % van de vrouwen met 'ja'; slechts 8,7 % zegt 'nee' (8,3 % gaf geen antwoord). Op haar vraag waarom dat zo is, krijgt zij hoofdzakelijk de volgende argumenten: de oorzaak ligt in de natuur, de aanleg van de vrouw, ze ziet de dingen anders (24,2 %); ze laat haar gevoelens, haar hart meer spreken (20,6 %); ze denkt intuïtiever (6,1 %); ze is directer (5,8 %) of heeft een praktischer kijk op de dingen (5,4 %). (p. 80)

De hier genoemde vrouwelijke eigenschappen sluiten aan bij de contrasterende kenmerken van vrouwen en mannen die Schokking zelf opsomt: persoonlijk versus onpersoonlijk, direct/concreet versus abstract, praktisch versus theoretisch. Dat vrouwen volgens Schokking de dingen om hen heen een 'intensievere gevoelswaarde' geven, impliceert dat ze gevoelens meer beklemtonen of gevoeliger zijn dan mannen. Bij hen past dan vermoedelijk zoiets als rationaliteit of zakelijkheid. Ook hier vinden we dus een soortgelijke reeks opposities als in de andere voorbeelden.

Een vlechtwerk van eigenschappen. In deze en vele andere teksten uit de jaren 1945-1960 komen steeds weer min of meer dezelfde ideeën voor

over bepaalde oppositionele kenmerken van mannen en vrouwen, die men biologisch-ontologisch als 'natuur', 'wezen' of 'dynamiek' (Buytendijk), als 'typisch' of 'werkelijk' mannelijk dan wel vrouwelijk beschrijft. Het geslacht verschijnt daarmee als een natuurlijk, binair ordeningsprincipe.

Bij het formuleren van de verschillende eigenschappen gebruikt men uiteraard niet altijd dezelfde woorden, maar een aantal tegenstellingen springt er duidelijk uit. Men denkt met name in een vrouwelijke afhankelijkheid of onzelfstandigheid en in een mannelijke autonomie of zelfstandigheid; verder in een concrete, praktische instelling van vrouwen, die met de eigen omgeving en met mensen en menselijkheid verbonden zijn, versus een mannelijke afstandelijke, abstracte en onpersoonlijke instelling. Ook gelooft men aan gevoel, gevoeligheid en intuïtie bij vrouwen versus rationaliteit, logica en zakelijkheid bij mannen. Een laatste opvallende tegenstelling is die tussen vrouwelijke zachtheid, verzoening en vreedzaamheid en – een grotendeels impliciet blijvende, maar eenduidig vooronderstelde – mannelijke hardheid, agressie en strijdlust.

Mijn indruk is dat dit hechte vlechtwerk van gendereigenschappen rond 1960 enige slijtplekken begint te vertonen. Ik zal dit illustreren met twee voorbeelden. De progressieve commissie die in 1956 het al genoemde rapport *De arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin* publiceerde (zie de vorige paragraaf), is het er nog over eens dat loonarbeid vrouwen wel ontplooiing kan bieden, maar dat de zorg voor het gezin hun die ook biedt, omdat 'in onze westerse cultuur het "zorgend in de wereld staan" in overeenstemming is met het wezen van de vrouw.' (Cornelissen e.a. 1956: 16)

Iets heel anders lezen we in het essay *Mannelijk?* van A.J.M. van Tienen (1960: 65), dat in het themanummer *De man* van het progressief-katholieke tijdschrift *Ruimte* verscheen. Van Tienen ensceneert een gesprek tussen een ik-persoon en een vriend over vrouwelijk en mannelijk gedrag, waarin de vriend zich opwindt over moderne jonge vrouwen. Hij herhaalt de bekende mening dat 'vrouwelijkheid' voor 'de vrouw' toch betekent dat zij 'zorgend omgaat in de wereld.' Daarop zegt de ik-persoon lachend dat dit vandaag de dag niet meer klopt, en vat met een woordspelletje samen: 'De man gaat bezorgd om in de wereld omdat de vrouw niet meer zorgt.'

Zulke verschillen zijn er een aanwijzing voor dat het in deze paragraaf beschreven ideeënstelsel over de eigenschappen van mannen en vrouwen

rond en na 1960 inderdaad begint af te brokkelen. Costera Meijer (1996) en Meijer (1999) bijvoorbeeld nemen eveneens een verschuiving van genderopvattingen in de vroege jaren zestig aan, maar men zou hier nog nader onderzoek naar moeten verrichten. Tot rond 1960 bestaat er mijns inziens in elk geval een opmerkelijke diachrone en synchrone homogeniteit, wat gedemonstreerd werd door groepen uit de verschillende zuilen te citeren en daarbij vroegere en latere teksten te gebruiken. In verband met de zuilen heb ik citaten uit de conservatief-christelijke hoek grotendeels weggelaten, omdat duidelijk zal zijn dat men daar in dezelfde – of nog sterkere – genderopposities dacht. In totaal is er weinig speelruimte. Ook bij de progressieversen valt niet te tornen aan de opvatting dat mannen en vrouwen een tegengestelde ‘natuur’ bezitten, en dat bovengenoemde eigenschappen daarbij de voornaamste plaats innemen.

Eigenschappen: geen mannenprobleem. Samenvattend blijkt dat bij het concept van de gelijkwaardigheid en andersoortigheid van mannen en vrouwen niet alleen een oppositie van werken en verzorgen belangrijk is. De analyse heeft aangetoond dat het om een veelomvattend complex van gendereigenschappen gaat, die alle in de richting van één bepaald verwachtingspatroon en van nadrukkelijk afgebakende handelingsgrenzen wijzen.

Daarbij ontstaat er ondanks het concept ‘gelijkwaardigheid’ dat daaraan ten grondslag ligt een ongelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen, omdat deze verwachtingen en handelingsgrenzen vooral betrekking hebben op vrouwen. Van hen vraagt men bepaalde zaken of juist niet, zij moeten dingen doen of juist niet doen. Er bestaat ook wel een vrees voor het teloorgaan van ‘echte vrouwelijkheid’, maar niet van ‘echte mannelijkheid’. Opnieuw verschijnen vrouwen dus als een groep die labiel is en advies en leiding nodig heeft, en niet zoals de mannengroep stabiel en onproblematisch is.

Bovendien poneert men veelvuldig dat de vrouwelijke eigenschappen niet geschikt zijn voor het ‘mannelijke terrein’ (zoals gezegd verdedigt slechts een minderheid het standpunt dat de vrouwelijke, andersoortige eigenschappen daar juist wel voor geschikt zijn). Omgekeerd komen problemen van mannelijke eigenschappen nauwelijks ter sprake. Ten eerste bestaat er geen discussie of de mannen zich ook op het ‘vrouwelijke terrein’ zouden moeten begeven, dus huishoudelijk werk en zorgtaken zouden moeten

verrichten. Ten tweede klaagt men wel over het mannelijke, rationele en onplezierige bedrijfsleven en de dito politiek, alleen wordt dit niet als verwijt aan de mannen geformuleerd, maar als verbod dan wel als oproep voor vrouwen om zich juist niet of juist wel op die terreinen te begeven. Dus ook bij deze kwestie focust men op de vrouwen en blijven de mannen als onproblematisch buiten schot. Deze tweede grote discussie produceert dus, net als de emancipatiediscussie, een hiërarchische ordening van mannen en vrouwen.

Tot slot valt nog op te merken dat zich langzamerhand een symbolisch vrouwbeeld begint af te tekenen: vrouwen lijken vanwege hun eigenschappen als een soort verzoener, helper of redder te moeten optreden. De vraag is of dit correct is en zo ja, wat daar de achtergronden en de gevolgen van zijn. Meer inzicht daarin krijgen we met behulp van de derde discussie – de plaats van mannen en vrouwen in het maatschappelijke leven.

§ 2.5. *De plaats van mannen en vrouwen in het maatschappelijke leven*

De derde en laatste discussie, de plaats van mannen en vrouwen in het maatschappelijke leven, heeft onder de noemers 'gezinspolitiek' en 'sociale politiek' sterk de aandacht getrokken in de secundaire literatuur over de jaren 1945–1960. Toch blijft het beeld gezien vanuit mijn vraagstelling wat fragmentarisch. In mijn betoog kan ik me dus vaak op bestaande publicaties baseren, maar ik zal tevens naar primaire teksten verwijzen, en vanuit een genderperspectief een coherentere visie op het geheel geven.

De commissie-Van Rhijn, die het Ministerie van Sociale Zaken in 1943 instelt, legt in 1945 het rapport *Sociale Zekerheid* op tafel. Dit rapport vormt de grondslag voor een omvangrijke reeks sociale voorzieningen die men in de jaren daarop schept en die ervoor zorgen dat mannen ook in moeilijke omstandigheden de status van kostwinner kunnen behouden. (Bussemaker 1992: 221)

Tegelijkertijd vindt er een ware explosie van de gezinszorg plaats. Vooral op initiatief van het Ministerie voor Sociale Zaken – vanaf 1952 neemt het nieuw opgerichte Ministerie van Maatschappelijk Werk veel taken over – en de particuliere organisatie Nederlands Volksherstel worden allerlei

voorzieningen opgezet of uitgebreid, waaronder organisaties voor gezinsverzorging, bureaus voor levens- en gezinsmoeilijkheden bij echtparen, en medisch opvoedkundige bureaus voor problemen tussen ouders en kinderen. (Kooy 1957, De Liagre Böhl 1987) Bovendien zien we een snelle professionalisering van de (gezins)sociologie en pedagogiek, wat een vloed van publicaties tot gevolg heeft. (Gastelaars 1985)

Zoals Bussemaker opmerkt in *Welvaart, welzijn en sekse. Grondslagen van de verzorgingsstaat* (1992), hebben deze sociaal-politieke veranderingen gendercomponenten, en zij versterken elkaar ook wederzijds: 'Het beleid dat zich richt op materiële voorzieningen, zoals inkomen, kinderbijslag en pensioen, heeft vooral mannen tot object; het beleid dat is gericht op immateriële voorzieningen zoals gezinsbegeleiding, speciale begeleiding van maatschappelijk "onaangepaste gezinnen" en consultatiebureaus voor gezins- en opvoedingsproblemen, heeft vooral vrouwen als object.' (p. 222)

De sociale politiek maakt dus de rolverdeling van werkende mannen en verzorgende vrouwen mogelijk, en ze is vervlochten met een gezinspolitiek die op hetzelfde doel gericht is. *Gezinsherstel brengt Volksherstel*, luidde in 1946 de befaamde leus van een actie van Nederlands Volksherstel en de kerken. Wat de gezinspolitiek betreft zijn alle politieke partijen en zuilen het er tot eind jaren vijftig over eens dat het gezin – al zijn er wat verschillen van mening over de inrichting van het gezin – de basis van de maatschappij is, 'de natuurlijke grond der samenleving' (p. 226), zoals Annie Romein-Verschoor (1981) het in een artikel uit 1948 noemt.

Een nieuwe industrialiseringsfase. De vraag is uiteraard waarom men deze imposante bundel politiek-maatschappelijke maatregelen treft. Welke problemen ziet men, op wat voor overwegingen stoelt dit allemaal?

Een belangrijk aspect is allereerst dat in 1945 de wederopbouw op gang komt, die met een nieuwe industrialiseringsfase verbonden is. De mannelijke helft van de bevolking moet daarvoor, om een plastische uitdrukking uit de studie *Nederland industrialiseert!* te gebruiken, 'industrierijp' (De Liagre Böhl e.a. 1981: 239) worden gemaakt, dat wil zeggen aangepast aan een generationaliseerd arbeidsproces en aan de onpersoonlijke structuren van grootbedrijf en bureaucratie. Gezinnen en vrouwen krijgen daarbij de rol toebedeeld om deze aanpassing te bevorderen en te ondersteunen, wat ge-

beurt door middel van het net geschetste sociale beleid en de gezinspolitiek, en ook door middel van vele (gezins)sociologische publicaties. Men propageert beide als de plek waar mannen na het werk kunnen ontspannen en nieuwe kracht op kunnen doen.

Over deze zienswijze heerst consensus, en ze duikt in allerlei teksten uit die tijd op. De 'levende mens kan te gronde gaan in een fabriek. Gelukkig de man, die in zijn gezin opademen kan', verzucht Doorman (1948: 226) in *Industrie en bedrijf*. Uit het gelijkstellen van 'mens' met 'man' blijkt de vooronderstelling dat niet vrouwen, maar alleen mannen in de fabriek werken of zouden moeten werken, en dat de vrouwen en gezinnen verantwoordelijk zijn voor hun emotionele verzorging.

In *Wat leeft er onder de vrouwen?* van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (1952) zijn ook veel dergelijke uitspraken opgenomen. Vrouwen moeten hun man thuis 'moed inspreken' (p. 24), hij moet daar 'nieuwe kracht (...) opuben' (p. 39) en 'tot rust kunnen komen' (p. 95). Of, zoals het heet in het adviesboek *De naakte waarheid. Over het 'sterke geslacht', voor jonge vrouwen van alle leeftijden* (1954) en in de recensie van Fijn van Draat (1954) erover: 'De vrouw is voor de man het meest kalmerende van alle verdovingsmiddelen. Bij haar kan hij al zijn zorgen en verdriet vergeten.'

Morele waarden en menselijkheid. Een tweede belangrijk aspect is dat de industrialisering en daarmee gepaard gaande modernisering van Nederland veel bezorgdheid teweegbracht. Men vreesde dat morele waarden en menselijkheid verloren zouden kunnen gaan, zowel vanwege de rationalisatie en mechanisering van de samenleving als vanwege de individualisering van de mens. Een karakteristieke titel in verband met het laatste is *De vereenzaming van de moderne mens. Kern van het huidige sociale vraagstuk* (1957) van S.W. Couwenberg. In de loop van de jaren vijftig, toen de materiële omstandigheden verbeterden, maakte men zich bovendien zorgen over wat men ervoer als een oppervlakkig en materialistisch consumptiedenken.³²

Het gezin moest als bescherming tegen al deze bedreigingen dienen door het verspreiden van hogere waarden, mensenliefde en gevoelsnuances. De gezinssocioloog Kooy spreekt in *Het veranderend gezin in Nederland* in dit verband van de 'koesteringsfunctie' (p. 195) van het moderne gezin.

De taak van vrouwen daarbij is aan de ene kant het gezin als menselijk-moreel bastion te verzorgen en te bewaren, zodat zij opnieuw een functie 'binnenshuis' toebedeeld krijgen. (Blom 1993: 37–38, De Bruijn 1989: 189, Plantenga 1992: 142, 160) Aan de andere kant, en daar is in de secundaire literatuur weinig over gezegd, krijgen ze ook een min of meer zelfstandige functie. In dit verband moet men datgene plaatsen wat ik de 'maatschappelijke emancipatie' genoemd heb, en hierin wordt duidelijk waarom het bij deze vorm van emancipatie om een specifieke naoorlogse kwestie gaat. In het begin denkt men daarbij nog aan de hulp van vrouwen bij het overwinnen van de oorlogschao, maar al gauw verbindt men de maatschappelijke emancipatie algemener met de onvolmaakte, geïndustrialiseerde, harde samenleving. Vrouwen moeten deze gebreken opheffen, en dat is de reden dat er bij deze emancipatie altijd sprake is van verzoening, warmte, menselijkheid en dergelijke.

Deze problematiek stipt Meyer (1946b) onder andere aan als ze over de 'bijzondere taak' van vrouwen schrijft. Zij vindt dat *als* vrouwen werk verrichten, dit niet te uitpuutend en eentonig mag zijn, want 'dan komen de gevoelswaarden der samenleving in het gedrang (...) en het zedelijk peil der bevolking zal dalen.' Buytendijks visie op vrouwen als de oplossing voor de gevoelsarme, geïndividualiseerde maatschappij hoort hier eveneens thuis. Een ander voorbeeld is Haasses standpunt in *Een kom water, een test vuur* dat de huidige wereld 'waarachtige vrouwelijkheid' (p. 118) nodig heeft, wat in haar ogen wil zeggen: menselijkheid, toewijding en zorg. Ze refereert daarbij aan de Amerikaanse antropoloog Ashley Montagu, die hetzelfde zei in zijn boek *The Natural Superiority of Women*, in 1956 vertaald als *De natuurlijke superioriteit van de vrouw*. Het is dus ook een denkbeeld met internationale componenten.

Vrouwen moesten deze rol blijkbaar met behulp van hun 'vrouwelijkheid' en de hun toegeschreven eigenschappen vervullen. Het gaat niet zozeer om een concrete taak, maar om 'de vrouw' als een symbool voor gevoel, warmte en menselijkheid. Nu is ook de curieuze metaforische wolligheid begrijpelijk, die typerend is voor uitspraken over de maatschappelijke emancipatie en die hierboven wel geregistreerd, maar nog niet verklaard kon worden.

De 'verwilderde' jeugd. Er was nog een derde overweging die een belangrijke rol speelde bij de aan het begin van deze paragraaf genoemde sociaal-politieke maatregelen, namelijk de angst voor 'de verwildering' van de jeugd.³³ Ook dit was tussen 1945 en 1960 een blijvend thema. Het begrip 'verwilderding' had vooral betrekking op de zogenaamde 'massajeugd', de jeugd van de lagere klassen. Maar over de rest van de jeugd was men evenmin gerust.

Al spoedig na het einde van de oorlog had het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen plannen om gedachtengoed en gedrag van de jeugd te laten onderzoeken, maar vanwege politieke onenigheid kon men daar pas in 1948 opdracht toe geven. De pessimistische rapporten die de verschillende onderzoeksinstituten produceerden – Langeveld (1952), Perquin (1953) – droegen aanzienlijk bij tot de sombere ideeën over de jeugd die men tot eind jaren vijftig koesterde. Men dacht bij de jeugd bijvoorbeeld een gebrek aan werklust, een verlies van morele waarden, ongehoorzaamheid, losbandigheid en onzedelijkheid te zien. Pas rond 1960 kregen nuchterheid en een positievere houding de bovenhand, wat onder meer het gevolg was van de nieuwe rapporten van Goudsblom en van Krantz en Vercuijsse. Nog in 1959 vond de Commissie voor de Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek de jeugdproblematiek zo serieus dat ze Hella Haasse, die er meermaals lezingen over had gehouden, de opdracht gaf het Boekenweekgeschenk over dat thema te schrijven. Haasse (1959b: 7) begon haar boek met de zin: 'Nooit is de jeugd zozeer een probleem geweest als in onze tijd.'

Ook deze 'verwilderding' moest volgens velen onder andere – want het jeugd- en vormingswerk hadden daarbij eveneens een taak – met behulp van het gezin opgelost worden. Daar moest de emotionele verzorging en de correcte socialisatie van de volgende generatie plaatsvinden, zodat men, naar Dieleman (1990: 28) schrijft, 'het belang van huiselijkheid' onderstreepte. Hoe cruciaal men de rol van moeders daarbij vond, bewijst bijvoorbeeld de publicatie *Van Moeder op Dochter*, waarin zij als beslissende opvoeder gelden: 'De wetenschap heeft ontdekt, dat de moeders als opvoedsters van het jonge kind een enorme invloed uitoefenen op de ontplooiingsmogelijkheden van de volwassene.' (Posthumus-Van der Goot 1948: 580)

Op zulke opmerkingen stuit men vaak. Spocks *Baby- en Kleuterverzorging* (het populairste pedagogische boek van die tijd, zie Erkelens en Laanstra 1987: 99) deelt mee: 'nuttige, sociaal gezinde medemens zijn het kostbaarste bezit dat een land heeft, en goede moederzorg in de eerste kindertijd is de zekerste waarborg om ze voort te brengen'.³⁴ Vrouwen vervullen bij het opvoeden van de volgende generatie een uiterst belangrijke functie, zegt ook de wetenschapper Schokking (1958: 46), 'het ligt deels in haar hand of de jeugd gemeenschapszin zal leren.' Verder wijst men er graag op dat ook oudere kinderen zonder thuiszittende moeder gemakkelijk problemen krijgen. Ze 'geraken niet tot geestelijke volwassenheid, wanneer hun de hartelijke belangstelling ontbreekt (...). Zij blijven dan steken in een egocentrische houding' (Cornelissen e.a. 1956: 7).

'Buitenshuis' en 'binnenshuis'. Omdat het gezin bij de drie hier besproken facetten, dus in verband met het 'industrierijp' maken van mannen, het opheffen van negatieve moderniserings- en industrialiserings-effecten en het opvoeden van de 'verwilderde' jeugd, een zo wezenlijke rol speelde, is het geen wonder dat men waarschuwingen uit de gezinssociologie uiterst serieus nam. Zo schreef de hervormde socioloog P.J. Bouman in 1951 dat in de twintigste eeuw, en vooral na 1945, het aantal kernfuncties van het gezin sterk geslonken was. De enige wezenlijke overgebleven functie was het 'zorgen voor liefde, genegenheid en gezelligheid'.³⁵

Wegens het gebrek aan kernfuncties meent men een uiteenvallen van het gezin waar te nemen. Om dit te voorkomen is de aanwezigheid van vrouwen thuis eveneens essentieel; zij moeten het gezin als instituut stabiliseren en zijn laatste kernfunctie behoeden en personifiëren. Deze opvatting over vrouwen verwoordt bijvoorbeeld een deelnemer aan het congres *De vrouw in het bedrijf*: 'Wij zullen het er wel over eens zijn, dat zoals Prof. Banning het zegt, (...) het huwelijk en het gezinsleven de normale bestemming is en het voor een volk een levensbelang van de eerste orde is, dat het goede gezinnen en dus goede huisvrouwen en moeders krijgt' (Banning e.a. 1951: 31).

Opmerkelijk is dat de sociale en gezinspolitiek en de drie facetten die zoëven als achtergrond ervan behandeld zijn, allemaal op hetzelfde neerkomen. Zij bewerkstelligen of beargumenteren dat vrouwen een functie

hebben als huisvrouw, moeder en echtgenoot. In *De zorg om het Philipsmeisje* stelt Van Drenth (1991: 226), in een overigens wat ongelukkige formulering: 'De betekenis van gender varieerde (...) van huismoederschap in de vooroorlogse periode tot vrouwelijke persoonlijkheid in de jaren na de Tweede Wereldoorlog.' Ik geloof dat Van Drenth een foutief contrast opbouwt, want na 1945 gaat het wat de definitie van vrouwelijkheid betreft nog steeds om huismoederschap. Het is waar dat men vindt dat vrouwen zich moeten ontplooiën – omdat men namelijk sterker dan voor de oorlog hun gelijkwaardigheid met de mannen beklemtoont –, maar daarvoor mogen zij hun rol als huismoeder niet opgeven.

De belangrijkste taken van de mannen daarentegen zijn loonarbeid, politiek werk en andere functies die niet tot de 'vrouwelijke' behoren. Vrouwen en mannen krijgen zo complementaire plaatsen in het maatschappelijke leven. Men construeert twee terreinen, 'binnenshuis' versus 'buitenshuis,' die gekoppeld zijn aan respectievelijk vrouwelijkheid en mannelijkheid. In nieuwere sociologische en economische publicaties – zie bijvoorbeeld Jeanne de Bruijn, Beate Krais – is terecht opgemerkt dat onderzoekers in de regel één stap te laat beginnen, en de constructie binnenshuis-buitenshuis niet als zodanig analyseren, maar als natuurlijk gegeven aannemen.

De begrippen 'binnenshuis' en 'buitenshuis' klinken prachtig 'gelijkwaardig'. Maar opnieuw scheppen zij wel degelijk een asymmetrische ordening, want men neemt de politieke, maatschappelijke, economische en andere beslissingen niet 'binnenshuis', de organisatie van de samenleving als geheel vindt 'buitenshuis' plaats. En omdat 'buitenshuis' en 'mannelijkheid' gekoppeld zijn, wordt de organisatie van de samenleving op die manier een aangelegenheid van mannen. Ook in financieel opzicht is er een dergelijke ongelijkheid te zien. Alhoewel zowel vrouwen als mannen werken, wordt slechts het 'buitenshuis' uitgevoerde werk betaald, zodat men wel voor mannen, maar niet voor vrouwen een zelfstandige financiële positie creëert.

Ongelijkheid ontstaat tevens doordat men zich in de (populair)wetenschappelijke publicaties niet over de mannen maar over de vrouwen als probleem buigt, die men als moeder, als echtgenoot, als buiten dan wel binnen het gezin werkende vrouw, als ongehuwde vrouw,³⁶ voortdurend moet informeren, adviseren en begeleiden. Net als in de emancipatiedis-

cussie verklaart men mannen daardoor impliciet tot onproblematisch, af, in orde.

Men zou kunnen tegenwerpen dat daar iets anders tegenover staat. In het onderzoek over deze jaren is er tot dusverre niet duidelijk op gewezen dat men eigenlijk niet zozeer het gezin, maar veeleer 'de vrouw' als de hoeksteen van de naoorlogse samenleving beschouwde. De spanningen die de voorbije oorlog, de wederopbouw en de moderne ontwikkelingen veroorzaakten, trachtte men op te heffen door 'de vrouw' als een symbool van verzoening en integratie voor te stellen. Het fascinerende is dat het om verzoening op verschillende niveaus gaat: in psychologisch opzicht voor mannen, in sociaal opzicht voor de jeugd en het gezin, in openbaar opzicht voor de maatschappij of zelfs de wereld als geheel. We vinden hier dus een extreem veelomvattend ontwerp van vrouwelijkheid. Vrouwen mogen dan wel niet verbonden zijn met macht buiten het gezin of financiële zelfstandigheid, maar tegelijkertijd hebben zij wel een bijzondere symbolische functie en daarmee een ander soort macht. Hieronder moeten we dus nog de vraag bekijken: komt er op die manier niet weer een evenwicht tussen beide geslachten tot stand?

§ 2.6. *Conclusies*

De drie discussies. In dit hoofdstuk zijn drie grote discussies in het maatschappelijke leven tussen 1945 en 1960 geanalyseerd die betrekking hebben op de genderproblematiek. Om te kunnen concluderen wat nu precies de belangrijkste toenmalige genderopvattingen waren en welke gevolgen zij hadden, moet ik deze discussies nog verder met elkaar te verbinden. Welk inzicht verschaft het bovenstaande betoog ons in de maatschappelijke genderordening van die jaren? En hoe veroorzaakt deze ordening hiërarchieën en machtswerkingen?

Gebleken is dat allerlei hervormingen, concepten en overtuigingen in het naoorlogse maatschappelijke leven gendergeladen waren. Ze droegen een boodschap mee over de verhouding tussen beide geslachten en ondersteunden bepaalde idealen van vrouwelijkheid en mannelijkheid. De emancipatiediscussie, de discussie over de 'natuur' van beide geslachten en

die over hun plaats in het maatschappelijke leven hebben in dat opzicht duidelijke overeenkomsten.

Wat voor effect heeft bijvoorbeeld de tweede discussie, de constructie van een oppositionele 'natuur' van vrouwen en mannen? Als er consensus over bestaat dat onzelfstandigheid, gevoelens, zachtheid, menselijkheid, intuïtie en dergelijke kenmerkend zijn voor de vrouwelijke 'natuur', en de omgekeerde eigenschappen voor de mannelijke 'natuur', is het weliswaar niet onmogelijk om zich in te zetten voor de deelname van vrouwen aan het beroepsleven en de politiek. Een – in de tweede helft van de jaren vijftig groeiende – minderheid deed dat ook. Maar de meerderheid vond de vrouwelijke eigenschappen daar ongeschikt voor, omdat de 'natuur' van vrouwen onverenigbaar bleef met 'buitenshuis', dus met het terrein van beroepsleven en politiek. Het waren juist de omgekeerde, mannelijke eigenschappen die daar bij pasten. Tegelijkertijd waren de vrouwelijke eigenschappen uitmuntend geschikt voor 'binnenshuis', het terrein van huishouden en gezin. Daarmee waren de verschillende plaatsen en rollen van beide geslachten eenduidig vastgelegd.

We hebben gezien dat de andere twee discussies in feite over exact dezelfde problematiek gingen, en hetzelfde effect hadden. De verschillende discussies ondersteunen en versterken elkaar dus. Dit is des te meer het geval vanwege de bijzondere denkwijze die ik in verband met Buytendijks boek *De vrouw* ter sprake bracht. Inmiddels hebben de citaten getoond dat men in alledrie de discussies bij voorkeur spreekt over 'de vrouw' en 'de man' in plaats van over 'vrouwen' en 'mannen'. Het gaat steeds over 'de vrouw' in het gezin, 'de man' en zijn werk, enzovoorts. Men schept dus twee monolithische blokken, waarbij er geen ruimte is voor differentiatie binnen één geslacht. Alle personen die ertoe behoren zijn hetzelfde. Dit is een hermetische genderconstructie, waar bijna geen ontsnappen uit mogelijk is. In het cursiefje *De vrouw! Altijd weer de vrouw!* van 1951 merkt Annie M.G. Schmidt kregel op: 'De Vrouw! Altijd weer De Vrouw! De Vrouw moet dit en de Vrouw wil dat. Maar wie is ze? En wat is ze? En hoe moet ik me haar voorstellen? Een mengsel van Rita Hayworth en mevrouw Roosevelt met nog een scheutje heilige Teresia en een staartje Top Naeff? Aldoor probeer ik me haar voor te stellen, maar wat ik zie voor mijn geestesoog is een zoet wezen met een

tedere glimlach in een wit kleed. Ga weg, Vrouw, je irriteert me bovenmate.¹

Maar Schmidt is met haar kritiek een absolute uitzondering, het is een manier van denken die men in die tijd algemeen als 'natuurlijk' aanvaardt.

Daar komt nog een ander merkwaardig punt bij: respectievelijk mannen en 'buitenshuis', en vrouwen en 'binnenshuis', krijgen dezelfde eigenschappen toegeschreven. Dit wordt zichtbaar als we de gendereigenschappen naast de veelvuldige karakterisering van deze twee terreinen leggen. Zowel mannen als beroepsleven en politiek zijn rationeel, technisch, zakelijk, onpersoonlijk en koud, terwijl men zowel vrouwen als huishouden en gezin associeert met gevoel, toewijding, liefde, menselijkheid en warmte.

In de drie discussies ordent men dus niet alleen de plaats en rol van mannen en vrouwen – en nog wel op monolithische wijze –, maar hun werkterrein en leefwereld hebben eveneens mannelijke en vrouwelijke kenmerken. Op deze wijze worden de geconstrueerde opposities nogmaals benadrukt en verankerd.

Asymmetrie. Nu wil ik het aspect van de hiërarchische ordening opnieuw bekijken, en wel aan de hand van een opmerking van Haasse. In *Een kom water, een test vuur* (1959a) gaat zij onder meer in op het Amerikaanse fenomeen 'momism' – 'de invloed van de oudere vrouw (...) als bezitster van kapitaal op de economie en dus op de politiek van het land' (p. 112). Zij merkt verder op dat men niet alleen de economische en politieke invloed van vrouwen vreest, maar tevens de 'volslagen overheersing van de man door de vrouw' en de 'ontmanning van de man' (p. 112). Daarom heeft, zegt Haasse, Montagu's boektitel *De natuurlijke superioriteit van de vrouw* voor zoveel ophef gezorgd. (p. 117)

Deze opmerking verheldert het een en ander uit de paragraaf over emancipatie. De mentale en de maatschappelijke emancipatie stelen op de gedachte dat men de vrouwelijke vermogens en activiteiten net zo belangrijk dient te vinden als die van mannen, en dat vrouwen met betrekking tot maatschappelijke problemen een bijzondere helpende, voorbeeldige en verzoenende functie hebben. Een belangrijke reden voor de grote interesse in deze twee soorten emancipatie en voor het feit dat men ze onproblematisch vindt, moet zijn dat vrouwen in beide gevallen wel een nieuwe,

hoge waardering krijgen, maar afblijven van het 'mannelijke terrein'. Om dezelfde reden ziet men de beroepsmatige emancipatie, die deze grens niet respecteert maar wil doorbreken, als zeer problematisch. De voortdurend gearticuleerde vrees voor een verlies van vrouwelijkheid bij werkende vrouwen is in dit kader te interpreteren als een manier om de grens tussen beide terreinen te verdedigen.

Een korte vergelijking met een ouder tijdperk kan mijn verklaring scherper stellen. Sturkenboom schrijft in *Spectators van Hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (1998) dat in die tijd het idee bestaat dat vrouwen wegens hun specifieke eigenschappen het gezin zouden moeten verzorgen, en daarmee een plek voor mannen zouden moeten scheppen waar dezen na hun werk en andere taken voor de samenleving tot rust kunnen komen. Deze opvatting vindt Sturkenboom vooral vanaf circa 1770. Als oorzaak daarvan beschouwt ze de gelijkheidsidealen van de Verlichting, die vrouwen de kans hadden gegeven het 'mannelijke terrein' steeds verder binnen te dringen. Dit revolutionaire potentieel wilde men ontkrachten: 'de burgerij van de late achttiende eeuw toonde een enorme interesse in de verschillen tussen de seksen waarbij de als typisch-vrouwelijk gedachte eigenschappen sterker dan voorheen in theorie ook positief gewaardeerd werden maar tevens – met een wetenschappelijk onderbouwd beroep op de bestemming van de vrouw in het gezin – nadrukkelijk gebruikt werden om vrouwen van een volledige maatschappelijke participatie af te houden.' (p. 328)

Dit achttiende-eeuwse mechanisme, dat onder andere Hausen, Schabert (1995) en Honegger voor de Duitse situatie hebben beschreven, is na 1945 eveneens zichtbaar. Oorzaken waren ditmaal vermoedelijk de oorlogschao en de vele daarop volgende structurele veranderingen, die eveneens in hoge mate ontregelend waren en de behoefte aan een vertrouwde, traditionele genderordening versterkten. In meer psychoanalytische termen zou men met bijvoorbeeld Sigrid Weigel en haar *Topografien der Geschlechter. Kulturgeschichtliche Studien zur Literatur* (1990) kunnen zeggen dat de nieuwe ordening van het maatschappelijke leven via een nieuwe ordening van de vrouwen verliep, omdat men in onze cultuur het 'andere', wilde, chaotische op hen projecteert, en hen dus voortdurend moet domesticeren. Voor de wetenschappelijke onderbouwing van de genderordening is ook

in deze twintigste-eeuwse jaren weer gezorgd, en wel in de persoon van F.J.J. Buytendijk en een reeks andere invloedrijke psychologen, psychiaters, sociologen en pedagogen, zoals Banning, Beets, Dresen-Coenders, Kooy, Langeveld, Rümke en Schellekens-Ligthart.

Het symbolische vrouwbeeld moet men naar mijn mening vanuit dit perspectief zien. Ondanks de lovende formuleringen onderstreept ook dit namelijk de genderordening en de tweedeling tussen werkerterrein en leefwereld van beide geslachten, en is het om die reden zeker niet als het opheffen van de hiërarchische verhouding tussen mannen en vrouwen te interpreteren, maar juist als het in-stand-houden en versterken ervan.

Betekent dit dat ik de goede oude theorie van 'de onderdrukking van de vrouw' weer uit de la wil halen? Nee, dat zeker niet. 'Onderdrukking' en 'repressie' zijn begrippen die in de jaren zeventig in zwang waren (zie bijvoorbeeld De Bruijn 1989), maar al lang niet meer als verklaring gelden. Nieuwere theorieën hebben duidelijk gemaakt dat de 'onderdrukkings-theorie' ten eerste vooronderstelt dat je twee machtsblokken zou hebben ('de' mannen tegen 'de' vrouwen). Het is echter evident dat er altijd een groot aantal blokken, groepen, partijen tegelijkertijd bestaat, die in een gecompliceerde en wisselende verhouding ten opzichte van elkaar staan. De tweede vooronderstelling is dat vrouwen principieel anders zouden denken dan mannen, maar ook dit is vanzelfsprekend niet het geval. We hebben in dit hoofdstuk gezien dat veel vrouwen en mannen er juist hetzelfde gedachtengoed op nahouden. Kortom, het 'onderdrukkings'-begrip is reductionistisch en essentialistisch.

Het genderonderzoek dat gebruik maakt van de discoursanalyse van Michel Foucault heeft daar onder meer nog aan toegevoegd, dat ook de vooronderstelling dat macht vanuit één bepaald punt en van boven naar beneden zou werken te simpel is. 'Macht is een relationeel begrip. Macht is geen bezit', aldus Van Drenth (1991: 48). Macht wordt daarmee een diffuus iets, dat altijd in relaties tussen individuen, groepen en instituties aanwezig is, en waar bepaalde betekenissen van gender een effect van zijn. Alhoewel er op Foucault kritiek is gekomen vanuit het deel van genderstudies dat zich met de maatschappelijke werkelijkheid van vrouwen bezighoudt – geweld tegen vrouwen, emancipatorische acties en dergelijke³⁷ –, zijn zijn ideeën voor onderzoek waar ook het mijne onder valt zeer inspirerend.

Mijns inziens kent het maatschappelijke leven altijd veel gelijktijdige discussies, die alles op een historisch specifieke wijze ordenen en betekenissen produceren. Wat betreft de genderproblematiek heersen er tussen 1945 en 1960 speciale definities van vrouwelijkheid en mannelijkheid, en deze produceren bepaalde (on)mogelijkheden. Het is in die tijd voor vrouwen onder meer uitstekend mogelijk om zich als zorgzame moeder te profileren – wat vandaag de dag niet meer zo eenvoudig is –, maar het is bijna onmogelijk om getrouwd, moeder en carrièrevrouw te zijn. En voor mannen is het bijna onmogelijk om een zorgzame huisman te willen zijn of niet als kostwinner op te willen treden. Dit is geen kwestie van verbod of onderdrukking, maar van algemeen geaccepteerde definities in een bepaalde samenleving in een bepaald tijdperk, die sommige vormen van mannelijkheid en vrouwelijkheid normaal, en andere minder gangbaar, ongebruikelijk of abnormaal maken.

Cruciaal is dat deze genderdefinities tussen 1945 en 1960 (en niet alleen toen) behalve een ordening ook een hiërarchie aanbrengen, zoals hierboven betoogd is. In verschillende opzichten maakt men van vrouwen 'het problematische', en hun terrein verleent geen beroepsmatige, openbare, politieke of financiële macht en status. Dat het inderdaad een hiërarchische verdeling is, blijkt ook uit het feit dat een aantal vrouwen de drang heeft om een rol te spelen op het 'mannelijke terrein'. Er bestaat daarentegen bij mannen geen drang om zich op 'vrouwelijk terrein' te begeven. Dit impliceert dat men het eerste als het meest attractief ziet. Het 'vrouwelijke terrein' is kennelijk geen interessant alternatief: buurvrouws gras is minder groen.

Homogeniteit. Tot slot nog enkele opmerkingen over de synchrone en diachrone homogeniteit van de hier besproken vijftien jaar. Ik denk te kunnen stellen dat er in beide gevallen sprake is van een grote eenvormigheid in de genderopvattingen. In synchroon opzicht lijkt me een belangrijke oorzaak dat zowel 'binnenshuis' versus 'buitenshuis' als de 'natuur' van mannen en vrouwen echte 'cultuurteksten' zijn, zoals Meijer (1996: 16, 33) het noemt: de eindeloze en hardnekkige herhaling van bepaalde culturele schema's met een vaste representatiewijze, die het denken en de werkelijkheid vormen. Ook het idee van de zich emanciperende en ontwikkelende vrouw dateert minstens al uit de negentiende eeuw (Streng 1997: 19–23), en kan daar-

om eveneens een cultuurtekst genoemd worden. Omdat iedereen met deze denkschema's opgegroeid is en zij 'natuurlijk' schijnen te zijn, neemt men ze makkelijk over, ook al behoort men bijvoorbeeld tot verschillende zuilen.

Diezelfde cultuurteksten overheersen ook in de tweede helft van de jaren vijftig nog, in diachroon opzicht zijn de genderopvattingen dus eveneens eenvormig. Deze overtuiging baseer ik op een grote hoeveelheid primaire en secundaire teksten; om de continuïteit te laten zien zijn de citaten uit de primaire teksten dan ook zo veel mogelijk uit vroegere en latere jaren gekozen. Verschillende nieuwere onderzoekers poneren dat het idee van de jaren vijftig als een statische, behoudende eenheid deels op een mythenvorming uit de jaren zestig berust, toen men zich tegen het vorige decennium is gaan afzetten. Ook vóór 1960 zouden progressieve stemmen, ontwikkelingen en afbrokkelingen van conservatieve bolwerken te zien zijn.³⁸ Paul Luykx en Pim Slot onderschrijven in *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (1997) bijvoorbeeld de zogenaamde 'kraamkamerthese', de stelling dat de jaren vijftig als 'kraamkamer' en broedplaats voor de revolutionaire veranderingen van de jaren zestig gediend hebben. (p. 8)

Het corrigeren van de vroegere visie is zeker gerechtvaardigd. Men moet deze nieuwe ontmythologisering echter niet overdrijven, en ze is ook niet voor alle aspecten vol te houden. Alhoewel 'de jaren vijftig' geen statische eenheid zijn – maar dat geldt voor elk kort of lang tijdperk, als men het maar nauwkeurig genoeg onderzoekt –, is mijn standpunt toch dat er in elk geval wat de belangrijkste genderopvattingen betreft tussen 1945 en 1960 geen bijzondere veranderingen zijn te constateren. Deze overtuiging zijn trouwens onder meer ook Blom (1993: 42) en Ribberink (1992: 66) toegegaan.

Het lijkt me dan ook onjuist om twee wetswijzigingen van 1956 en 1957 te interpreteren als teken van een omslag in de genderopvattingen in de tweede helft van de jaren vijftig, zoals soms gebeurt (Akkerman 1985: 37, Bosmans 1989: 470, Stuurman 1984: 9). De wetswijziging van 1956 – ze werd in 1955 aangenomen, maar trad pas in 1956 in werking –, was het gevolg van de bekende motie van het parlementslid Corry Tendeloo (*motie-Tendeloo*). Vanaf dat jaar was het automatische ontslag van trouwende vrouwelijke ambtenaren verboden. Deze verandering was echter minder ingrijpend dan ze lijkt, want de ontslagbepaling werd pas geleidelijk ge-

schraapt bij gemeenten en provincies (Den Hartog 1994: 138). Ook waren er allerlei uitzonderingen op de regel, onder meer voor het bijzonder onderwijs, en natuurlijk mochten trouwende vrouwelijke werknemers die niet in rijksdienst waren nog steeds ontslagen worden (Linders 1997: 128). Bovendien vond de wetswijziging relatief weinig weerklank bij de bevolking: vooral werkgevers in christelijke kringen negeerden de wet nog jarenlang, en veel trouwende vrouwen namen vrijwillig ontslag (Riksen en Wijers 1989: 123).

De wetswijziging van 1957 – eveneens het jaar ervoor aangenomen – bezorgde getrouwde vrouwen juridische handelingsbekwaamheid. Dit vond wel veel weerklank bij de bevolking; men ervoer het als een bevestiging van een reeds lang bestaande realiteit, zoals de gezinssocioloog Kooy (1957: 123) opmerkte. Verder was al in 1947 de wettelijk vastgelegde ‘vaderlijke macht’ in het gezin veranderd in ‘ouderlijke macht’. Vanwege de koppeling van ‘vrouw’ en ‘gezin’ beschouwde men een zelfstandigheid van vrouwen binnen het gezin als normaal, hun zelfstandigheid buiten het gezin als abnormaal, zodat men tegengesteld op beide wetten reageerde. Hieruit blijkt dus een continuïteit in de genderopvattingen, en geen breuk.

In het volgende hoofdstuk zal ik de onderzochte facetten van het maatschappelijke leven inzetten voor het formuleren van gendervragen aan de contemporaine literatuurkritiek en haar literaire context.

HOOFDSTUK 3

Vragen aan de literatuurkritiek en haar literaire context

§ 3.1. Te onderzoeken facetten

In het vorige hoofdstuk is beschreven hoe men mannen en vrouwen in het maatschappelijke leven tussen 1945 en 1960 als 'gelijkwaardig' ontwierp en hen met een tegengestelde 'natuur' en dito eigenschappen uitrustte. Verder kregen beide geslachten oppositionele rolverdelingen, werkterreinen en leefwerelden; in de constructie 'buitenshuis' versus 'binnenshuis' werd het eerste als mannelijk en het tweede als vrouwelijk gedefinieerd.

Duidelijk was dat het hierbij niet om een werkelijke 'gelijkwaardigheid' ging. Er vond een ordening van beide geslachten plaats waarin mannen een hogere plaats kregen dan vrouwen. Dat bleek uit de constante zienswijze dat de vrouwen in tegenstelling tot de mannen een problematische groep zijn, dat hun eigenschappen gebreken vertonen, en dat men hen door middel van publicaties en discussies moet informeren, adviseren en begeleiden. Bovendien verleende het vrouwelijke terrein 'binnenshuis' geen beroepsmatige, openbare, politieke of financiële macht en status.

De 'logica' van het literaire leven. De vraag is nu of men ook bij de literatuurkritiek en haar literaire context in de jaren 1945–1960 bepaalde genderopvattingen vindt, en zo ja, in hoeverre daar een ongelijke waardering van mannelijke en vrouwelijke auteurs mee is verbonden. Voor een analyse van de opvattingen van de critici is als case-study een corpus samengesteld dat bestaat uit de recensies van twintig boeken van twintig verschillende mannen en vrouwen uit deze jaren. Bij het onderzoeken van dit corpus vergelijk ik steeds de recensies van de uit tien personen bestaande vrouwengroep met die van de even grote mannengroep. Meer hierover volgt in paragraaf 3.2.; ook de manier waarop de auteurs, de boeken en de recensies zijn geselecteerd komt daar ter sprake.

Het uitgangspunt is dus steeds de literatuurkritiek. Daarnaast zal ik de literaire context van de kritiek onderzoeken, zowel om overzicht te krijgen over de genderopvattingen in het toenmalige literaire leven als geheel, als om mijn interpretaties van het recensiecorpus te controleren en uit te diepen. Dit houdt in dat ik aanneem dat er een overeenkomst bestaat tussen de opvattingen van de literatuurkritiek en die van de andere deelnemers aan het literaire leven. Deze aanname heeft een literatuursociologische achtergrond. Het literaire leven heeft, in de woorden van Pierre Bourdieu (1994 en 1997), een bijzondere eigen 'logica', het is een wereld op zichzelf. Als men het bijvoorbeeld vergelijkt met het leven van de beeldende kunst of de film, met het wetenschappelijke leven of de sportwereld, is duidelijk dat het literaire leven eigen productie-, distributie- en receptiestructuren heeft, en eigen praktijken, tradities en belangen kent: krijg je die literaire prijs wel of niet, welke uitgever neemt je boek, ben je redacteur bij een landelijk dagblad of bij een plaatselijk blad zonder prestige?

Het literaire leven is veranderlijk, en neemt in de loop van de tijd zeer verschillende vormen aan. Maar in één bepaald tijdperk heeft men bepaalde tradities, praktijken en normen gemeen, en produceert men als literaire gemeenschap bepaalde dominante definities. Het is deze basale situatie die de recensenten en de overige deelnemers aan het literaire leven gemeen hebben (zie verder hoofdstuk 9).

Homologie. Welke vragen kan men het beste aan het recensiecorpus stellen? Waar kunnen eventuele genderopvattingen te vinden zijn? Ik wil geen theoretisch analytisch model ontwikkelen, zoals dat onder meer bij Boonstra gebeurt, die onderscheidt in argumenten over de werkelijkheid, auteurs, het lezerspubliek en andere teksten, of bij Anz (1990) en Kienecker, die verschillende soorten uitspraken over het object en over zijn werking onderscheiden. Dit zou mijns inziens gemakkelijk tot abstracte of ahistorische vervormingen kunnen leiden. Mijn aanpak is daarom gebaseerd op een historisch specifieke situatie. Er is inmiddels een overzicht ontstaan over de belangrijkste ideeën op gendergebied in het toenmalige maatschappelijke leven, en deze zullen als zoeklicht fungeren.

Ook in dit geval ga ik uit van een overeenkomst, al is die tussen het maatschappelijke en literaire leven van een andere aard dan de overeenkomst

tussen de literatuurkritiek en haar literaire context. Wat betreft de relatie tussen de eerste twee veronderstel ik, onder verwijzing naar Bourdieu, een 'homologie', een structurele overeenkomst (zie onder meer Bourdieu 1994: 198–205). Dat wil zeggen dat zij allebei volgens dezelfde algemene mechanismen werken, waaronder het produceren van specifieke definities – of het nu om 'binnenshuis' of om 'literatuur' gaat –, het ordenen via bepaalde hiërarchieën en instituties, het twisten over de legitimiteit van bepaalde praktijken, enzovoorts. Als gender een belangrijk ordeningsprincipe is in het maatschappelijke leven tussen 1945 en 1960, is het waarschijnlijk ook tot op zekere hoogte in het contemporaine literaire leven te vinden. Dit des te meer omdat het maatschappelijke leven, als zijnde een overkoepelend en dominant gebied, invloed uitoefent op een specialer gebied als het literaire leven (omgekeerd ook, maar in geringere mate).

Wel werken de afzonderlijke gebieden, zoals gezegd, volgens een bijzondere eigen logica, ze hebben eigen inzetten, eigen belangen. Je 'kunt een filosoof niet laten spelen met de knikkers van een geograaf', naar Dick Pels zegt (1989: 172). Invloed van het ene gebied op het andere kan daarom nooit rechtstreeks worden uitgeoefend, alleen indirect. Bourdieu (1997: 64) betitelt dit als een 'herstructurering' van invloeden van buitenaf. Dus ook het algemene en gevestigde normenstelsel van het maatschappelijke leven moet zich aan de logica van het literaire leven aanpassen, het gaat steeds om een invloed die als het ware wordt 'gebroken', zoals een stok die half boven en half onder het wateroppervlak staat.

Alhoewel het begrip 'herstructurering' vaag blijft bij Bourdieu – dit geldt voor veel van zijn begrippen, zie voor kritiek hierop Jenkins (1992), Munnichs en Van Rees (1986) –, kan het voor mijn doel goed als richtlijn dienen. Dit begrip maakt het mogelijk om van de opgedane kennis over het maatschappelijke leven te profiteren voor een onderzoek van het literaire leven, zonder in een platte een-op-een-verklaring te vervallen. Algemene facetten van de maatschappelijke genderideeën zou men qua structuur terug moeten kunnen vinden in het literaire leven, maar nu in overeenstemming met de praktijken en interesses die daar heersen. De te formuleren vragen dienen dus op dit verschil afgestemd te worden.

Vragen. Als we vanuit dit perspectief terugkijken naar het maatschappelijke leven, zien we allereerst dat men mensen in hoge mate naar geslacht indeelt, en vrouwen en mannen voor groepen met een verschillende 'natuur' houdt. Daarom is het zeker zinvol om ook in het recensiecorpus te kijken in hoeverre men auteurs naar geslacht indeelt, of men bijvoorbeeld de mannelijke of de vrouwelijke auteurs inbedt in een groep van het eigen geslacht ('Zij is één van de meest interessante romanschrijfsters') of in een neutraal deel van de literatuur ('Haar roman behoort tot de beste van na de oorlog'). Als de recensenten het eerste vaak doen, betekent dit dat zij – tenminste ten dele – het geslacht als indelingscriterium hanteren in plaats van de soort teksten die iemand schrijft. Er zitten natuurlijk bepaalde complicaties aan zulke inbeddende uitspraken, waaronder de problematiek van generiek gebruikte termen; deze zaken zullen in het bijbehorende hoofdstuk worden besproken.

Een andere belangrijke conclusie van het vorige hoofdstuk is dat men indeelt in 'buitenshuis' en 'binnenshuis'. Men verbindt mannen met het eerste terrein, dat wil zeggen onder andere met beroepsmatig werk, en vrouwen met het tweede terrein, dat wil zeggen met gezin en huishouden, wat niet als beroep gold. Wellicht ziet de literatuurkritiek om die reden literaire beroepsvrouwen makkelijk over het hoofd, of neemt ze hen niet waar als een serieus of onontbeerlijk deel van de Nederlandse literatuur. Een aanwijzing daarvoor zou zijn dat critici vrouwen ook minder *vaak* dan mannen inbedden in een groep auteurs en hen op die manier minder sterk in een netwerk plaatsen. Naast de soort inbedding moet men dus ook het aantal inbeddingen bekijken.

Wanneer we nog even verder doorgaan op de kwestie of de literatuurkritiek auteurs naar geslacht indeelt, is het ook van belang met personen van welk geslacht men mannelijke en vrouwelijke auteurs vergelijkt. In recensies komen vergelijkingen van de te bespreken auteur met andere schrijvers dikwijls voor, en als de vergelijkingen een koppeling naar geslacht laten zien, houdt dit opnieuw in dat de kritiek het geslacht als indelingscriterium hanteert. Ook in dit geval kun je tevens het *aantal* vergelijkingen tellen, omdat weinig vergelijkingen bij de vrouwelijke auteurs er eveneens een aanwijzing voor zouden zijn dat men hen niet als een essentieel deel van het literaire netwerk beschouwt.

Uit het vorige hoofdstuk bleek verder dat de emancipatie en ideeën over de (veranderde) positie van vrouwen een belangrijke rol speelden. Tevens bleek uit de nadrukkelijke focus op vrouwen dat men hen, en niet de mannen, als problematisch ziet: zij zijn nog niet wat ze eigenlijk moeten zijn, zij bevinden zich nog in een ontwikkelingsfase. Daarom kan men als volgende punt onderzoeken of de kritiek ook een mening heeft over de (veranderde) positie van schrijvende vrouwen. Vindt men dat zij nog in een ontwikkelingsfase verkeren? Schat men hun prestaties en de kwaliteit van hun teksten lager in dan die van de mannen? Is er sprake van een hiërarchische ordening van beide groepen?

Het is mogelijk dat er in het recensiecorpus weinig opmerkingen over zulke algemene zaken te vinden zijn, omdat zij enigszins buiten het genre recensie vallen. Daarom kan men dit punt verbinden met een vraag die gebaseerd is op een oudere praktijk in het literaire leven: hoe staat het na de Tweede Wereldoorlog met het begrip 'damesroman'? In het interbellum gebruikten de critici dit begrip vaak. Ze gingen dus uit van het geslacht van auteurs, en omdat 'damesroman' een pejoratieve lading had, kregen de vrouwelijke schrijvers eveneens een lage plaats. Men kan onderzoeken of dit na 1945 nog steeds gebeurt; wellicht is er ook een ander begrip ontstaan dat een dergelijke werking heeft.

Een laatste opvallende conclusie met betrekking tot het maatschappelijke leven was dat men een duidelijk repertoire van oppositionele genderspecifieke eigenschappen kende. Men kan zich dus afvragen of de critici ook op die manier denken: schrijven zij auteurs eveneens genderspecifieke eigenschappen toe? En zo ja, verbinden ze de mannelijke eigenschappen net als in het maatschappelijke leven met minder problemen dan de vrouwelijke, zodat er een asymmetrie ontstaat?

Aan deze reeks vragen wil ik er tot slot nog een toevoegen die bekend is uit bestaand recensie-onderzoek, namelijk die naar het buitentekstuele signaalsysteem. Met deze term duidt men de elementen van recensies aan die geen betrekking hebben op de tekst zelf, maar op zijn verschijningsvorm, zoals lengte, naam van de recensent en dergelijke. Ook daarbij kunnen we kijken of er verschillen in de behandeling van mannelijke en vrouwelijke auteurs te vinden zijn, en wat deze te betekenen hebben. Omdat het bij het buitentekstuele signaalsysteem nog niet om

de inhoud van de recensies gaat, zal ik dit onderdeel als eerste analyseren.

Resumerend lijkt het dus nuttig om de volgende punten in het recensiecorpus aan een nader onderzoek te onderwerpen: 1. facetten van het buitentekstuele signaalsysteem, 2. de inbedding in een groep van het eigen geslacht of in een neutraal deel van de literatuur, 3. vergelijkingen met andere auteurs, 4. ideeën over literaire emancipatie, prestaties en kwaliteit, en de 'damesroman', 5. het toeschrijven van genderspecifieke eigenschappen aan auteurs.

De daaruit volgende interpretaties en conclusies zullen tevens centraal staan bij het bekijken van de literaire context.

Omdat men de eerste drie punten goed via tellingen uit kan werken, zal ik hiervoor een kwantitatieve, statistische methode gebruiken; de laatste twee zijn beter te onderzoeken door middel van een kwalitatieve, beschrijvende analyse. Ook de analyse van de literaire context zal steeds kwalitatief plaatsvinden. Een kwantitatieve en een kwalitatieve aanpak hebben beide hun voor- en nadelen, waarover aan het begin van dit boek het een en ander is gezegd; mijn doel is om met een combinatie van de twee een werkelijk diepgaand inzicht in het literaire leven tussen 1945 en 1960 te bereiken.

§ 3.2. Keuze van twintig vrouwelijke en mannelijke auteurs en hun boeken

Omdat ik de genderopvattingen van de literatuurkritiek exacter wil onderzoeken dan gebruikelijk is, vormt een nauwkeurig bepaald recensiecorpus mijn case-study. Daarvoor zijn allereerst tien vrouwelijke en tien mannelijke auteurs uitgekozen die tussen 1945 en 1960 minstens één prozaboek gepubliceerd hebben. Van elk van hen is vervolgens één publicatie gekozen waar de voor dit tijdsbestek relevante archieven minstens twee geldige – zie de volgende paragraaf voor de opnamecriteria – recensies over moesten hebben. Deze archieven zijn de recensieverzameling van het Letterkundig Museum te Den Haag, die verreweg de grootste en beste is, en de cd-rom Literom, die weer recensies uit verschillende archieven bevat: de volledige recensieverzamelingen van het Nederlands Bibliotheek- en Lectoriumcentrum (NBLC) en de Openbare Bibliotheek Amsterdam plus een keuze uit de verza-

meling van het Letterkundig Museum. De recensies in deze archieven over de twintig boeken van de vrouwelijke en mannelijke auteurs vormen bij elkaar een corpus van zo'n kleine 250 stuks. Het aantal auteurs en recensies in mijn case-study is dus niet bijzonder groot, maar dit maakt wel een grondige analyse mogelijk. Bovendien zullen de resultaten en interpretaties uitvoerig worden getoetst aan de literaire context.

Hieronder komt eerst de keuze van de twintig auteurs en hun boeken nader ter sprake, en vervolgens de samenstelling van het recensiecorpus.

Omdat het gaat om de vraag of de literatuurkritiek tussen 1945 en 1960 wordt beïnvloed door (hiërarchiserende) genderopvattingen, en niet bijvoorbeeld of zij debutanten of één bepaalde auteur op een bevooroordeelde manier behandelt, is geopteerd voor een veelzijdige, heterogene groep auteurs. Literatuursociologisch onderzoek – vooral de studies van Janssen, De Nooy, Van Rees en Verdaasdonk – heeft aangetoond dat de receptie door verschillende buitentekstuele factoren wordt beïnvloed, zodat voor de heterogeniteit op verschillende punten is gelet die men van belang acht: 1. mate van toenmalige aandacht door de literatuurkritiek, gemeten aan het aantal recensies, 2. leeftijd, 3. debuut of later werk, 4. grootte van het oeuvre, 5. omvang van de literaire nevenactiviteiten. Zo krijgen auteurs die sterk de aandacht trekken andersoortige recensies dan degenen die men nauwelijks opmerkt (1). In het eerste geval bestaat er namelijk meer strijd over hoe zij beoordeeld dienen te worden, wat tot uitgesprokener meningen leidt. Ook worden jonge of debuterende auteurs anders beoordeeld dan oudere auteurs (2, 3). De kritiek is ten opzichte van de eerste groep vaak terughoudend, terwijl ze voor de tweede teruggrijpt op vroegere oordelen, op indelingen in stromingen en typering van de thematiek. Verder speelt de grootte van het oeuvre een rol (4), want de kritiek neemt auteurs die regelmatig publiceren beter waar dan personen die slechts nu en dan een boek schrijven. Tevens krijgen auteurs met veel literaire nevenactiviteiten doorgaans meer aandacht dan degenen met weinig van zulke bezigheden (5).

Overigens vermijdt men op die manier ook het probleem dat er een recensiecorpus ontstaat waarin de mannelijke auteurs duidelijk meer recensies hebben dan de vrouwen. In verschillende publicaties, bijvoorbeeld in Groen 1994, is erop gewezen dat vrouwen verhoudingsgewijs minder

recensies krijgen dan mannen. Uit een onderzoek van Susanne Janssen (1997b) blijkt echter dat die verschillen wegvallen als men bepaalde buitentekstuele factoren, zoals de omvang van de literaire nevenactiviteiten of de grootte van de uitgeverij, meetelt. Omdat hier ook rekening gehouden is met zulke zaken, zijn de aantallen recensies voor de mannen- en de vrouwengroep inderdaad ongeveer even groot, naar beneden zal blijken.

De tien vrouwen. Aan de hand van deze criteria is een groep van tien vrouwelijke auteurs samengesteld, waar de heterogene groep van tien mannelijke auteurs vervolgens overeenkomsten mee moest hebben, zodat de twee groepen min of meer compatibel zouden zijn. Hiervoor zijn om te beginnen de vrouwelijke auteurs gekozen aan wie de literatuurkritiek – uitgaande van het aantal van vijftien of meer recensies in de geraadpleegde archieven – in die tijd de meeste aandacht wijdde (Anna Blaman, Hella Haasse, Jacoba van Velde). Daar zijn een paar vrouwen aan toegevoegd die wat minder de aandacht trokken en tussen de tien en vijftien recensies kregen (Willy Corsari, Maria Dermoût, Clare Lennart, Josepha Mendels), en enkele over wie men minder dan tien recensies schreef (Inez van Dullemen, Marga Minco, Annie M.G. Schmidt).

Deze tien vrouwen vormen ook wat betreft de andere criteria een veelzijdige groep. Naar leeftijd kan men hen in oude (voor 1900 geboren), middelbare (vanaf 1900 geboren) en jonge (vanaf 1918 geboren) auteurs indelen. Zo gezien horen Corsari (1897), Dermoût (1888) en Lennart (1899) bij de oude auteurs; bij de middelbare horen Blaman (1905), Mendels (1902), Schmidt (1911) en Van Velde (1913); Van Dullemen (1925), Haasse (1918) en Minco (1920) zijn jonge auteurs.

Verder zijn zij regelmatig verdeeld qua publicatie binnen hun oeuvre: van Van Dullemen, Minco en Van Velde is hun debuut gekozen, van Blaman, Dermoût en Schmidt een wat later boek, terwijl Corsari, Haasse, Lennart en Mendels nog meer publicaties op hun naam hadden staan. Bovendien publiceerden Corsari, Dermoût, Haasse, Lennart en Mendels – gezien vanuit het jaar van hun hier gekozen boek – regelmatig, terwijl dat niet geldt voor de andere vijf auteurs.

De vrouwen onderscheiden zich eveneens sterk wat betreft de omvang van hun literaire nevenactiviteiten: recensies vervaardigen, werken bij de ra-

dio of bij literaire tijdschriften, essays en andere poëtische stukken schrijven, lezingen houden, voorlezen uit eigen werk, deelnemen aan jury's en forums, en dergelijke. In de naoorlogse jaren hadden Blaman, Haasse en Lennart veel nevenactiviteiten. Matig actief waren Corsari, Mendels en Schmidt, terwijl Dermoût, Van Dullemen, Minco en Van Velde vrij teruggetrokken leefden.

Ten slotte moesten hun boeken enigszins regelmatig verdeeld zijn over de vijftien jaar, en dienden er minstens twee geldige recensies over te bestaan. Al deze voorwaarden leidden – in chronologische volgorde – tot de volgende keuze: *Eenzaam avontuur* (1948, Anna Blaman), *Ontmoeting met de andere* (1949, Inez van Dullemen), *Serenade in de verte* (1951, Clare Lennart), *Impressies van een simpele ziel* (1951, Annie M.G. Schmidt), *De grote zaal* (1953, Jacoba van Velde), *De tienduizend dingen* (1955, Maria Dermoût), *Charles en Charlotte* (1956, Willy Corsari), *Het bittere kruid* (1957, Marga Minco), *De ingewijden* (1957, Hella Haasse) en *Heimwee naar Haarlem* (1958, Josepha Mendels).

De tien mannen. Bij de mannen was, zoals te verwachten, het aantal auteurs dat in principe in aanmerking kwam groter. Toch konden velen al snel uitselcteed worden, omdat allereerst belangrijk was dat de mannen wat betreft de vijf opgestelde criteria pasten bij de vrouwen. Als verdere voorwaarde voerde ik in dat de literatuurkritiek de desbetreffende vrouw en man thematisch of qua genre min of meer tot dezelfde prozasoort – humor, Indische thematiek, desillusionerend proza en dergelijke – moest rekenen, zodat de receptie vergelijkbaarder zou zijn. Tevens heb ik, om geen extra onzekerheidsfactor in te voeren wat de vergelijkbaarheid van de auteurs betreft, het criterium gehanteerd dat de mannen rond dezelfde tijd een boek gepubliceerd moesten hebben als de vrouwen met wie zij een combinatie vormen – waar de archieven uiteraard weer minstens twee geldige recensies over moesten bezitten.

Op grond van deze overwegingen zijn de volgende combinaties samengesteld, waarbij niet altijd aan alle voorwaarden tegelijk voldaan kon zijn, maar er wel naar is gestreefd de auteurs zo goed mogelijk te combineren. Naast Annie M.G. Schmidt is de bijna even oude Simon Carmiggelt (1913) gekozen. Beiden stonden rond 1950 nog aan het begin van hun carrière,

maar hadden vrij veel literaire nevenactiviteiten. Zij kregen niet veel recensies, en de critici beschouwden zowel Schmidt als Carmiggelt als auteurs van humoristisch proza. Een jaar voor Schmidts columnbundel *Impressies van een simpele ziel* publiceerde Carmiggelt *Klein beginnen* (1950).

Als pendant van Maria Dermoût dient A. Alberts (1911), die men net als Dermoût tot de Indische thematiek rekende. Ze behoorden beiden niet tot de jongeren – Dermoût valt volgens mijn definitie onder de oude auteurs, Alberts onder de middelbare –, en leefden teruggetrokken. Van Alberts verscheen in 1952, drie jaar voor Dermoûts roman, zijn debuut *De eilanden*. Dermoûts *De tienduizend dingen* was niet haar eerste publicatie, zij was dus al wat bekender en kreeg ook meer recensies.

Aan Clare Lennart en Willy Corsari zijn respectievelijk F. Bordewijk (1884) en Anton Coolen (1897) toegevoegd. Het zijn alle vier schrijvers uit de categorie 'oud', zij debuteerden voor de oorlog en hadden in de eerste helft van de jaren vijftig een flink oeuvre opgebouwd. Hun werk kreeg vrij veel aandacht van de literatuurkritiek. Lennart en Bordewijk waren beiden zeer actief in het literaire leven, terwijl dit bij Corsari en Coolen minder sterk het geval was. Verder golden de eerste twee in die tijd als schrijvers met een niet-desillusionerende thematiek, en de laatste twee als 'vertellers', dat wil zeggen als beschrijvende, toegankelijke auteurs. Van Coolen verscheen in 1953 de roman *De vrouw met de zes slapers*, van Bordewijk in 1955 *Bloesemtak*.

Hella Haasse wordt gecombineerd met Harry Mulisch (1927). Beiden vallen onder de jonge auteurs en hadden veel literaire nevenactiviteiten. In de tweede helft van de jaren vijftig bezaten zij al een aanzienlijk oeuvre, waar ze veel recensies voor kregen. De kritiek beschouwde zowel Mulisch als Haasse als schrijvers met een intellectuele thematiek. Een jaar na Haasses *De ingewijden* verscheen van Mulisch *Het stenen bruidsbed* (1958).

Als tegenhangers van Blaman en Van Dullemen zijn Willem Frederik Hermans (1921) met *De tranen der acacia's* (1949) en Gerard van het Reve (1923) met *De avonden* (1947) gekozen. De literatuurkritiek situeerde hen alle vier rond het disillusionerende proza. Terwijl Blaman en Hermans literair erg actief waren, waren Van Dullemen en Van het Reve in dit opzicht terughoudend. Verder zijn het allen auteurs die nog aan het begin van hun carrière stonden; wel behoren maar drie van hen tot de jongeren, want Blaman valt onder de middelbare groep.

Als verdere pendant van Blaman is Simon Vestdijk (1898) gekozen. Hij hoort weliswaar bij de oude auteurs – al verschilt hij maar zeven jaar van Blaman – en debuteerde eerder dan zij, maar beiden hadden veel literaire nevenactiviteiten en kregen veel recensies. Men rekende hen tot de auteurs met een intellectuele thematiek en tot het desillusionerende proza. In hetzelfde jaar als Blamans *Eenzaam avontuur* verscheen Vestdijks roman *De redding van Fré Bolderhey* (1948).

Jacoba van Velde en Marga Minco werden gecombineerd met Adriaan van der Veen (1916). Zij zijn alledrie ongeveer even oud, alhoewel Van Velde en Van der Veen onder de middelbare groep vallen en Minco krap bij de jonge auteurs hoort. De literatuurkritiek zag de drie auteurs als vertegenwoordigers van 'menselijke' literatuur, dat wil zeggen literatuur die menselijke relaties en het menszijn positief behandelde, en schonk hen vrij veel aandacht. Een verschil tussen hen is dat Van der Veen midden jaren vijftig al meerdere boeken op zijn naam had staan, terwijl Van Velde en Minco toen pas debuteerden. Van der Veen publiceerde in 1955 – dus tussen Van Veldes *De grote zaal* (1953) en Minco's *Het bittere kruid* (1957) – de roman *Spelen in het donker*.

Naast Josepha Mendels krijgt Willem van Maanen (1920) een plaats. Zij hadden eind jaren vijftig beiden een aantal boeken op hun naam staan – al was Mendels' oeuvre groter dan dat van Van Maanen –, waren niet erg actief in het literaire leven en kregen niet bijzonder veel aandacht van de kritiek. Men beschouwde ook hen als schrijvers met een 'menselijke' thematiek. Qua leeftijd liggen zij wat uit elkaar: Mendels hoort bij de middelbare auteurs, Van Maanen bij de jonge. Twee jaar na Mendels' *Heimwee naar Haarlem* publiceerde van Maanen *De dierenhater* (1960).

Op deze wijze passen de tien hier voorgestelde mannen enerzijds relatief goed bij de tien vrouwen, anderzijds vormen ze ook zelf een veelzijdig, heteroog corpus. Qua leeftijd behoren drie van hen tot de ouderen (Bordewijk, Coolen, Vestdijk), drie tot de middelbare auteurs (Alberts, Carmiggelt, Van der Veen) en vier tot de jonge auteurs (Hermans, Van Maanen, Mulisch, Reve). Ook zijn er grote verschillen tussen hen wat betreft de aantallen recensies die zij kregen, de omvang van hun literaire nevenactiviteiten, de plaats van de gekozen prozapublicatie in hun oeuvre en het al dan niet regelmatig publiceren van de auteur in kwestie.

§ 3.3. Samenstelling van het recensiecorpus

De recensies over de twintig auteurs in het Letterkundig Museum en op de cd-rom Literom zijn niet allemaal in het recensiecorpus opgenomen. Er bleken zich verschillende praktische moeilijkheden voor te doen, die ertoe leidden dat er vier criteria gehanteerd zijn voor het opnemen van een recensie: 1. de verschijningsdatum, 2. de inhoud, 3. de lengte, 4. het blad waar de recensie uit stamt.

Wat ten eerste de verschijningsdatum betreft, zijn uitsluitend de recensies opgenomen die een bespreking van het zojuist verschenen boek vormen, en geen latere terugblik zijn of betrekking hebben op een latere druk. De reden daarvoor is dat ik hier niet onderzoek hoe de ontwikkeling van de receptie gestalte krijgt, maar hoe de eerste waardering en beoordeling van de literatuurkritiek uitvalt. In de zeldzame voorkomende gevallen dat er geen datum op het archiefexemplaar stond en die ook niet op een andere manier te achterhalen was, is de recensie opgenomen als uit de inhoud niet blijkt dat ze duidelijk later verschenen is dan het boek zelf.

Over de afbakening van de jaren 1945–1960 valt nog op te merken dat een deel van de recensies over Willem van Maanens *De dierenhater* (1960) pas in 1961 verschenen is. Omdat '1960' in dit onderzoek niet als een onwrikbare grens wordt opgevat, maken ook die recensies deel van mijn corpus uit.

Ten tweede zijn de recensie-achtige teksten weggelaten die geen bespreking van het boek zijn, maar betrekking hebben op een prijsuitreiking, een schandaal of iets dergelijks in verband met het boek.

In de derde plaats is wat betreft de lengte een minimale omvang van vijftien regels aangehouden, omdat bleek dat er pas dan aspecten in voorkomen die voor de analyse van nut zijn. Daardoor zijn er eigenlijk geen recensies weggefallen, het gaat hier om de boek aankondigingen. Deze waren bovendien niet systematisch verzameld, zodat ze slechts 'ruis' in het recensiecorpus veroorzaakt zouden hebben. Het was echter geen selectie-criterium of de recensietekst een complete dan wel een deelrecensie was.

Wat ten vierde het soort blad betreft, zijn alleen de recensies opgenomen die uit min of meer systematisch verzamelde dag- en weekbladen afkomstig zijn. Dit houdt in dat recensies uit literaire tijdschriften en maandbla-

den zijn weggelaten, zoals in de inleiding uiteengezet is. Hetzelfde geldt voor recensies uit Nederlandstalige Belgische bladen, omdat deze de literatuurkritiek van een ander land met andere literaire en maatschappelijke normen en praktijken betreffen. Verder zijn de recensies uit Nederlandse bladen weggelaten die maar zelden in de archieven voorkwamen. Het gaat daarbij in de regel om lokale bladen die niet uit het westen van Nederland stammen en/of geen als belangrijk beschouwde recensenten bezitten. Over sommige boeken van de twintig auteurs was zulk toevallig lokaal materiaal wel aanwezig – vooral over *De grote zaal* van Jacoba van Velde –, maar ook dit zou voor een aanzienlijke ‘ruis’ in het corpus hebben gezorgd. Daarom zijn systematisch verzamelde recensies uit bladen met lokale namen als het *Rotterdams Nieuwsblad*, het *Haarlems Dagblad* enzovoorts wel opgenomen, recensies uit de nu en dan opduikende *Helmondse Courant* of het *Kamper Nieuwsblad* echter niet.

In de zeer weinige gevallen dat de naam van het blad niet op het archiefexemplaar staat en ook niet via andere bronnen te achterhalen was, is de recensie opgenomen als uit de inhoud niet blijkt dat het gaat om een maandblad, een reclameblad van een uitgeverij, een Belgisch blad (herkenbaar aan de in franken aangegeven prijs van het besproken boek), en dergelijke.

Op grond van deze overwegingen komt men uit op 234 recensies: 112 voor de mannelijke schrijvers, 122 voor de vrouwelijke. In de bijlage zijn ze allemaal per persoon opgesomd en genummerd, zodat ik er in de volgende hoofdstukken naar verwijst door middel van de initialen van de auteur plus een nummer. MD4 is bijvoorbeeld de vierde recensie over Maria Dermoût in de bijlage. Het recensiecorpus is niet honderd procent volledig – in de dag- en weekbladen staan zeker nog recensies die niet in de verzameling van het Letterkundig Museum of op de Literom beland zijn –, het is echter wel zeer omvangrijk. Omdat de recensies hier geen doel zijn, maar een middel om inzicht in de eventuele genderopvattingen van de literatuurkritiek te verwerven, biedt dit corpus een voldoende basis.

Aan het geslacht van de recensent is in deze studie geen aandacht besteed, omdat bij controle van dit punt ten eerste bleek dat bijna alle recensenten mannen waren, en ten tweede dat de vrouwelijke recensenten geen andere meningen over gender hadden dan hun mannelijke collega's. Een differenti-

atie van het receptiecircuit in dit opzicht begint waarschijnlijk pas nadat er in de jaren zestig een ander debat over emancipatie ontstaat. Meijer (1988: 347–396) laat bijvoorbeeld voor de jaren zeventig en tachtig zien dat er wat betreft de poëzie van Elly de Waard verschillende receptiecircuiten bestaan die gebaseerd zijn op het geslacht en de seksuele voorkeur van de recensent. Naar genderverschillen in de receptie zou men echter meer onderzoek moeten doen, hier is nog veel te weinig over bekend.

Ik vermeldde zoëven dat de aantallen recensies voor de mannen- en vrouwengroep ongeveer even groot zijn. Daarom is een onderzoek naar een verschil in de *omvang* van de aandacht overbodig, we kunnen ons hier uitsluitend op de inhoud, de kwaliteit van deze aandacht concentreren.

HOOFDSTUK 4

Het buitentekstuele signaalsysteem van het recensiecorpus

§ 4.1. Vier facetten

Vóór de inhoud van de recensies analyseer ik allereerst facetten van het buitentekstuele signaalsysteem. Het betreft hier de verschijningsvorm van de recensietekst. Natuurlijk impliceert het op zich al lof als recensenten bereid zijn 'to regard a book as worthy of their attention' (Verdaasdonk 1994: 376; zie ook Altmann, Machinek). Maar er bestaat een hiërarchie in de lof, 'einen "Kanon" innerhalb der Literaturkritik', zoals Heydebrand en Winko (1996: 242) het formuleren. Als indicatie voor de plaats die een auteur in deze 'canon' heeft, en die vervolgens ook weer canonvormend voor hem of haar werkt, noemen zij vervolgens de status van het blad waarin de recensie verschijnt, de plaats van de recensie in het blad, de lengte van de recensie, al dan niet een foto van de auteur en de status van de recensent.

Hiermee zijn al vijf belangrijke facetten van het buitentekstuele signaalsysteem genoemd, die ook in andere publicaties – bijvoorbeeld bij Anz (1988), Huhnke, Spender – steeds opduiken. Ook twee andere komen vaak voor: het aantal recensies over een boek en de plaats die een recensie op een bepaalde pagina krijgt. Hier voeg ik nog één onbekender facet aan toe dat mij voor dit kwantitatieve onderzoek belangrijk lijkt, namelijk de vraag of een auteur een deelrecensie of een complete recensie krijgt. De logische gedachte hierachter is dat een deel minder is dan een geheel; de concentratie op slechts één auteur verleent deze meer gewicht dan wanneer men de ruimte met een of meer anderen moet delen.

Door middel van dit buitentekstuele signaalsysteem krijgt men meer of minder lof toegezwaaid, en het is goed mogelijk dat de recensenten de tien vrouwelijke auteurs in dit opzicht significant anders behandelen dan de tien

mannelijke auteurs. Helaas kan ik drie van de acht opgesomde facetten niet controleren. Het is niet mogelijk om te bepalen op welke pagina de recensie indertijd is verschenen, en waar ze op de pagina stond. In het Letterkundig Museum knipt men de recensies uit en plakt ze op losse bladen, op de cd-rom Literom zijn uitsluitend de recensieteksten ingescand. Ook het aspect van de foto kan niet worden besproken, omdat foto's op de bladen in het Letterkundig Museum slechts voor een deel en op de Literom überhaupt niet opgenomen zijn.

Verder hoeft het aspect van het aantal recensies niet bekeken te worden. Er is er al op gewezen dat de *omvang* van de aandacht – tenminste als men afgaat op het bewaarde archiefmateriaal – voor beide geslachten ongeveer gelijk is. In het corpus zijn er 122 recensies voor de vrouwen, 112 voor de mannen. Het verschil is slechts tien stuks, zodat er in dit opzicht geen sprake is van een significant verschil in de aandacht voor de twee groepen. Omdat de vrouwengroep zelfs iets meer recensies heeft, kan men op basis van het recensiecorpus alleen maar concluderen dat vrouwelijke auteurs in de jaren 1945–1960 geenszins minder aandacht van de literatuurkritiek krijgen dan de mannen.

Hieronder worden in vier paragrafen de overblijvende facetten van het buitentekstuele signaalsysteem behandeld: de naam van het blad, de naam van de recensent, de lengte van de recensie, en de aantallen deelrecensies.

§ 4.2. Naam van de dag- en weekbladen

In verband met de namen van de bladen waar de recensies in verschenen, kan men de tien in Buurman (1996: 7) genoemde landelijke dagbladen – *Algemeen Handelsblad*, *De Maasbode*, *Nieuwe Rotterdamse Courant*, *Het Parool*, *De Telegraaf*, *De Tijd*, *Trouw*, *Het Vaderland*, *de Volkskrant*, *Het Vrije Volk* – en de vier landelijke opinieweekbladen – *Elseviers Weekblad*, *De Groene Amsterdammer*, *Haagse Post*, *Vrij Nederland* – uit de naoorlogse jaren bekijken. Het is mogelijk dat de groep vrouwelijke auteurs in deze, dat wil zeggen in de belangrijkste, bladen minder vaak recensies oogst dan de groep mannelijke auteurs, en dus eerder in de regionale en lokale bladen te vinden is. Dit zou op een lagere waardering wijzen.

Maar zoals de verdeling naar bladen in tabel 1 laat zien, is er absoluut geen verschil: in totaal krijgen de vrouwen 65, de mannen 62 recensies in de belangrijkste bladen. Een onderverdeling in dag- en weekbladen, uitgaande van het idee dat de weekbladen wellicht een volgende receptiedrempel vormen en de vrouwelijke auteurs daarbij weg beginnen te vallen, levert zelfs nog evenwichtiger getallen op: de vrouwen- en mannengroep krijgen in de weekbladen beide 21 recensies.

De conclusie is dat men de vrouwengroep in de bekendste media even vaak recenseert als de mannengroep, men maakt geen verschil op grond van geslacht.

Tabel 1. *Verdeling naar bladen*

<i>Naam van het blad</i>	<i>Aantal recensies over vrouwelijke auteurs</i>	<i>Aantal recensies over mannelijke auteurs</i>
Algemeen Handelsblad	5	5
De Maasbode	5	3*
Nieuwe Rotterdamse Courant	9	8
Het Parool	4	6
De Telegraaf	4	1
De Tijd	2	5
Trouw	2	3
Het Vaderland	7	7
de Volkskrant	1	2
Het Vrije Volk	5	1
Elseviers Weekblad	7	6
De Groene Amsterdammer	6	6
Haagse Post	3	3
Vrij Nederland	5	6
<i>Totaal</i>	<i>65</i>	<i>62</i>

* De Maasbode is in 1961 al met De Tijd gefuseerd, daarom wordt de derde recensie WvM8 enkel als in De Maasbode verschenen geteld.

§ 4.3. *Naam van de recensenten*

Vervolgens is de vraag of de belangrijkste recensenten de groep vrouwelijke auteurs misschien minder vaak bespreken dan de groep mannen, want ook dit zou een lagere waardering betekenen. Ik ga ervan uit dat degenen die het vaakst recensies publiceren ook het gerenommeerdst zijn, zodat hier als 'belangrijkste' recensenten degenen gelden die vijf of meer kritieken aan het recensiecorpus bijgedragen hebben.

Dit criterium levert negen recensentennamen op, die allemaal van mannen zijn. Mijn controle van recensies over boeken van andere schrijvers uit de jaren 1945–1960 bevestigde dat deze negen personen inderdaad zeer vaak recenseerden. Natuurlijk zijn er voor de vaststelling van de 'belangrijkste' recensenten ook andere criteria mogelijk, bijvoorbeeld dat iemand al meer dan vijf jaar als recensent schrijft of voor welke aanstelling al recensent heeft. Al dergelijke aspecten zijn echter nog niet onderzocht voor dit tijdsbestek, zodat ik mij in dit kader tot de zoëven genoemde definitie beperk.

De namen van de negen recensenten zijn Rico Bulthuis, C.J.E. Dinaux, Ben van Eysselsteijn, J. Greshoff, C.J. Kelk, Jos Panhuijsen, B. Stroman, W. Wagener en Johan van der Woude.

De verdeling naar recensenten in tabel 2 laat zien dat er ook wat dit aspect van het buitentekstuele signaalsysteem betreft geen significant verschil tussen de vrouwen- en de mannengroep bestaat. Alhoewel er bij sommige critici kleine verschillen in de aantallen gerecenseerde vrouwen en mannen te zien zijn, zijn de totale aantallen zeer evenwichtig. Niets wijst erop dat de factor geslacht een rol speelt bij de keuze van te recenseren boeken.

§ 4.4. *Lengte van de recensies*

Bij het onderzoeken van het derde facet van het buitentekstuele signaalsysteem, de lengte van de recensies, treedt er een eerste verschil tussen de twee groepen auteurs op. Omdat de breedte en lengte van de kolommen en de drukletter van de bladen nogal verschillend zijn, onderscheid ik voor het vaststellen van de lengte enkel naar recensieteksten die niet meer dan een derde van een A4-pagina beslaan, en recensieteksten die langer zijn. De eerste beschouw ik als 'kort'.

Tabel 2. *Verdeling naar recensenten*

<i>Naam van de recensent</i>	<i>Aantal gerecenseerde vrouwelijke auteurs</i>	<i>Aantal gerecenseerde mannelijke auteurs</i>
Rico Bulthuis	3	2
C.J.E. Dinaux	4	2
Ben van Eysselsteijn	2	5
J. Greshoff	6	6
C.J. Kelk	5	5
Jos Panhuijsen	4	4
B. Stroman	4	5
W. Wagener	4	4
Johan van der Woude	5†	3
<i>Totaal</i>	<i>37</i>	<i>36</i>

* Panhuijsen schreef twee verschillende recensies over Bordewijk en over Mulisch, die alle vier worden meegeteld.

† Van der Woude schreef twee verschillende recensies over Blaman, die allebei worden meegeteld.

Uitgaande van deze definitie blijkt in tabel 3 dat wel acht van de tien vrouwelijke schrijvers, maar slechts zes van de tien mannelijke schrijvers korte recensies krijgen. De verdere getallen bevestigen deze ongelijke verdeling: twee vrouwen hebben één korte recensie (Maria Dermoût, Hella Haasse), één vrouw heeft twee korte recensies (Annie M.G. Schmidt), twee hebben drie korte recensies (Anna Blaman, Clare Lennart), één vrouw krijgt er vijf (Willy Corsari), één zes (Josepha Mendels), en Jacoba van Velde krijgt zelfs twaalf korte recensies.

Van de mannen hebben er vier één korte recensie (A. Alberts, Anton Coolen, Harry Mulisch, Adriaan van der Veen), twee krijgen twee korte recensies (F. Bordewijk, Willem van Maanen). Geen enkele mannelijke auteur komt boven dit aantal uit.

Voor de statistische verwerking van deze en de volgende getallen is de zogenoemde dubbele t-toets³⁹ gekozen, omdat deze ontworpen is voor het vergelijken van twee groepen – hier vrouwelijke en mannelijke auteurs –

en voor het berekenen van de gemiddelde percentages voor beide groepen. Dat laatste is voor de geldigheid van de resultaten van groot belang, omdat de aantallen recensies per auteur sterk verschillen. Bij de dubbele t-toets is de hypothese altijd dat men verwacht dat de gemiddelde percentages voor beide groepen gelijk zijn. Indien dit niet het geval blijkt te zijn, berekent men door middel van de toets op de onafhankelijkheid van de steekproeven hoe groot de waarschijnlijkheid is dat dit verschil toevallig is. Het is namelijk zo dat niet alle procentuele verschillen groot genoeg zijn om statistisch betekenis te hebben. Bij de dubbele t-toets geldt het verschil tussen twee gemiddelde percentages als significant – dus niet toevallig –, als $p < ,05$. Dit wil zeggen dat de waarschijnlijkheid (*probability*) dat dit verschil toevallig is, kleiner is dan 5 %. Meer achtergrondinformatie over deze toets biedt het handboek van Alphons de Vocht.

Met de dubbele t-toets kan nu het gemiddelde percentage van het aantal korte recensies voor beide groepen berekend worden. Gemeten aan de totale aantallen recensies is dit voor de vrouwengroep 29,4 %, voor de mannengroep 6,6 %. Dit is een significant verschil, omdat de toets op de onafhankelijkheid van de steekproeven aangeeft dat $p < ,05$. Het gaat hier dus om een significant verschil in waardering, want we kunnen ervan uitgaan dat de lengte van de recensie correspondeert met het belang dat de literatuurkritiek aan de auteur en aan zijn of haar boek hecht.

Wellicht zijn er nu lezers die willen tegenwerpen dat sommige bladen de gewoonte hebben om korte – of verzamelrecensies te publiceren, waarbij de omvang van de waardering voor de auteur dus niet direct met de lengte van de recensie samenhangt. Dit is op zich weliswaar correct, maar legt bij de bovenstaande berekening geen gewicht in de schaal. Want uit het feit dat men zowel de vrouwen- als de mannengroep even vaak in de belangrijkste en in de minder belangrijke bladen recenseert (zie paragraaf 4.2.), blijkt dat men beide groepen in dezelfde bladen niet gelijk behandelt, en dat men de korte recensies toch significant eerder voor vrouwen reserveert.

Hieruit volgt dat de kritiek de groep vrouwelijke auteurs door middel van korte recensies eenduidig lager plaatst en waardeert dan de mannelijke auteurs.

Tabel 3. *Korte recensies*

<i>Vrouwelijke auteurs</i>	<i>Aantal korte recensies</i>	<i>Recensienummers</i>
Blaman	3	2, 11, 12
Corsari	5	3, 5, 6, 8, 10
Dermoût	1	10
v. Dullemen	—	—
Haasse	1	6
Lennart	3	9, 12, 14
Mendels	6	3, 4, 6, 7, 10, 11
Minco	—	—
Schmidt	2	1, 2
v. Velde	12	1, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 16, 17, 21, 22
<i>Totaal</i>	<i>33</i>	
<i>Mannelijke auteurs</i>		
Alberts	1	5
Bordewijk	2	1, 12
Carmiggelt	—	—
Coolen	1	8
Hermans	—	—
v. Maanen	2	1, 4
Mulisch	1	19
v.h. Reve	—	—
v.d. Veen	1	14
Vestdijk	—	—
<i>Totaal</i>	<i>8</i>	

Gemiddeld percentage, gemeten aan de totale aantallen recensies van beide groepen, voor de vrouwelijke auteurs 29,4 %, voor de mannelijke auteurs 6,6%; t-waarde 2,2; $p < ,05$.

§4.5. *Deelrecensies*

Het vierde en laatste facet van het buitentekstuele signaalsysteem betreft de aantallen deelrecensies die de vrouwen- en mannengroep krijgen. Als

'deelrecensies' betitel ik de recensies die alleen maar een deel van de complete recensie vormen. De complete recensie is dus een verzamelrecensie waarin minstens nog één andere auteur wordt besproken.

Bij de aantallen deelrecensies stuit men op eenzelfde verschil tussen de vrouwen- en mannengroep als in de vorige paragraaf. Tabel 4 laat zien dat acht van de tien vrouwen één of meer deelrecensies krijgen, terwijl dat slechts voor zes van de tien mannen geldt. De preciezere getallen zijn daarmee in overeenstemming: er zijn drie vrouwen (Blaman, Lennart, Van Velde) met meer dan drie deelrecensies, maar dat is bij geen van de mannen het geval.

Met de dubbele t-toets kunnen we weer het gemiddelde percentage van de aantallen deelrecensies voor beide groepen berekenen. Dit is, gemeten aan de totale aantallen recensies, voor de vrouwen 26,8 %, voor de mannen 13 %. De toets op de onafhankelijkheid van de steekproeven laat echter zien dat dit verschil te klein is om statistisch significant te mogen heten ($p = ,21$). Toch is het interessant dat de twee groepen niet, zoals bij de verdeling naar bladen en naar recensenten het geval was, volkomen gelijke tellingen oogsten. Procentueel gesproken is er een flink verschil tussen de behandeling van beide geslachten, want de vrouwengroep krijgt twee keer zoveel deelrecensies als de mannengroep. Dat is er een aanwijzing voor dat de kritiek vrouwelijke auteurs mogelijkerwijs iets lager waardeert.

Het verschil tussen beide groepen is des te eigenaardiger als men er de aantallen prozawerken bij betreft die vrouwen en mannen tussen 1945 en 1960 gepubliceerd hebben. Hierover bestaat tot op heden geen afgerond onderzoek, maar in een nog lopend project heeft Lenny Vos⁴⁰ in elk geval de prozapublicaties voor de steekjaren 1947 en 1957 geanalyseerd. In 1947 stamt 22,7 % van het totale aantal prozapublicaties van vrouwen, 77,3 % van mannen. In 1957 stamt 22 % van het totale aantal prozapublicaties van vrouwen, 78 % van mannen. De cijfers voor die twee jaar ontlopen elkaar nauwelijks, zodat men met redelijke zekerheid kan stellen dat tussen 1945 en 1960 ruim 20 %, ofte wel goed een vijfde, van het gepubliceerde proza door vrouwen werd geschreven.⁴¹

Tabel 4. *Deelrecensies*

<i>Vrouwelijke auteurs</i>	<i>Aantal deelrecensies</i>	<i>Recensienummers</i>
Blaman	4	2, 6, 10, 11
Corsari	2	5, 6
Dermoût	1	3
v. Dullemen	—	—
Haasse	3	4, 12, 14
Lennart	7	1, 4, 7, 9, 12, 13, 14
Mendels	3	4, 7, 12
Minco	—	—
Schmidt	2	1, 2
v. Velde	6	1, 6, 8, 15, 18, 21
<i>Totaal</i>	<i>28</i>	
<i>Mannelijke auteurs</i>		
Alberts	—	—
Bordewijk	3	9, 12, 24
Carmiggelt	—	—
Coolen	—	—
Hermans	2	2, 4
v. Maanen	3	4, 6, 9
Mulisch	1	9
v.h. Reve	2	2, 5
v.d. Veen	3	8, 14, 16
Vestdijk	—	—
<i>Totaal</i>	<i>14</i>	

Gemiddeld percentage, gemeten aan de totale aantallen recensies van beide groepen, voor de vrouwelijke auteurs 26,8%, voor de mannelijke auteurs 13%; t-waarde 1,3; $p = ,21$.

Als het aantal door mannen gepubliceerde prozawerken dus bijna vier vijfde van de totale prozaproductie uitmaakt, zou men verwachten dat zij veel meer deelrecensies krijgen dan de vrouwen, eenvoudigweg omdat er van hen veel meer boeken te bespreken zijn. Het tegendeel is echter waar.

Dit versterkt de indruk dat er ook hier wellicht sprake is van een verschil in waardering op basis van geslacht.

§ 4.6. *Conclusies*

De hierboven uitgevoerde analyse maakt een eerste tendens duidelijk. Twee van de vier onderzochte facetten van het buitentekstuele signaalsysteem – naam van de dag- en weekbladen en naam van de recensenten – leveren geen verschillen op, bij de twee andere – lengte van de recensies en deelrecensies – blijken wel verschillen te bestaan, waarbij deze in het tweede geval echter niet statistisch significant zijn. Toch was ook dit verschil eigenaardig, gezien het feit dat de mannen in die tijd zo'n groot deel van het totale aantal prozapublicaties produceerden. Men kan concluderen dat de literatuurkritiek qua lengte van de recensies significant differentieert tussen beide geslachten, en de status van de mannelijke schrijvers hoger inschat. Open blijft of dit eveneens enigszins door middel van deelrecensies gebeurt.

De voor de hand liggende vraag waarom de eerste twee facetten van het buitentekstuele signaalsysteem geen enkel verschil opleveren, is niet zo eenvoudig te beantwoorden. Wellicht hangt dit samen met het relatief beperkte aantal prozapublicaties in die jaren. De verschillende onderdelen van de productie-, distributie- en receptiestructuur zijn vooral vanaf de jaren zeventig duidelijk gegroeid of veranderd. Zo wijst bijvoorbeeld Janssen (1997: 282) erop dat in 1978 54 % van de literaire titels werd gerecenseerd, terwijl dat in 1991 nog maar voor 36 % van de titels het geval was. Zij onderzoekt deze getallen helaas niet naar geslacht, maar het is mogelijk dat er in die tijd vanwege de sterkere concurrentie ook genderverschillen ontstaan wat betreft het soort blad waarin men wordt gerecenseerd of de soort criticus die de recensie schrijft. Een indicatie hiervoor is Groen (1994), die in haar onderzoekje over het jaar 1992–1993 opmerkt 'dat het werk van schrijfsters over het algemeen niet door de hoofdredacteuren of "belangrijke" critici besproken wordt'. Het probleem bij Groen is echter dat zij haar cijfers, ook in het oorspronkelijke rapport, niet in een statistisch model heeft verwerkt, zodat niet te bepalen is of het om een significant verschil gaat. Al met al ontbreken tot nu toe nauwkeurige analyses over de

decennia na 1960 (over die voor 1945 eveneens), zodat ik dit interessante vraagstuk hier niet kan oplossen.

Samenvattend hebben de critici wat het buitentekstuele signaalsysteem betreft – voor zover het hier bekeken kon worden – wel voor vrouwen nadelige genderopvattingen, maar zij drukken zich zeker niet zo sterk uit als mogelijk was geweest. Misschien valt het inderdaad allemaal wel mee na de oorlog?

De volgende hoofdstukken zullen er uitsluitend over moeten geven of de recensenten nog andere manieren hanteren om structureel verschil te maken tussen mannen en vrouwen, en zo ja, welke vorm dat in totaal precies aanneemt. Omdat de tot dusverre verzamelde gegevens over het recensiecorpus nog vrij summier zijn, zet ik de analyse ervan in het volgende hoofdstuk voort, waarna in hoofdstuk 6 de tot dan toe getrokken conclusies worden gecontroleerd en uitgediept door middel van een eerste ronde door het overige literaire leven.

HOOFDSTUK 5

Literaire inbedding in het recensiecorpus

§ 5.1. *Inbedding en generiek gebruikte termen*

In dit hoofdstuk wordt het recensiecorpus op het tweede punt geanalyseerd dat in paragraaf 3.1. is genoemd: de inbedding in een groep van het eigen geslacht of in een neutraal deel van de literatuur. De vraag is in hoeverre mannelijke en vrouwelijke auteurs naar geslacht worden ingedeeld – en dus niet zuiver op hun literaire teksten worden bekeken –, en of dit bij de vrouwengroep significant vaker gebeurt dan bij de mannengroep.

Soorten inbeddingen. Om die reden onderscheid ik twee verschillende soorten uitspraken: 1. die waarin men een vrouwelijke of mannelijke schrijver in een groep van het eigen geslacht inbedt ('Zij is een van onze beste naoorlogse romanschrijfsters', 'Hij evenaart veel mannelijke tijdgenoten', en dergelijke), 2. die waarin men een vrouwelijke of mannelijke schrijver neutraal inbedt ('Zij/Hij staat op een hoger peil dan veel andere hedendaagse auteurs', en dergelijke).

Deze tweede soort uitspraken wordt nog eens onderverdeeld in: 2a. algemene inbeddingen in de literatuur of het proza, zonder verdere restricties ('Zij is een van de knapste prozaïsten', 'Zijn roman behoort tot het beste wat er in onze literatuur verschenen is', en dergelijke), 2b. beperkende inbeddingen, waarbij men de gerecenseerde auteur in een meer specifieke categorie indeelt ('Zij is een van de knapste prozaïsten van haar generatie', 'Zijn roman behoort tot de beste van na de oorlog', en dergelijke). Deze tweedeling maakt het mogelijk om de hiërarchie in waardering nader te bekijken, want een inbedding in een grotere groep (2a) houdt een hogere waardering in. Dit zou natuurlijk niet waar zijn bij een afkeurend soort inbedding, bijvoorbeeld 'Zij/Hij is een van de slechtste prozaïsten' versus 'Zij/Hij is een van de slechtste prozaïsten van haar/zijn generatie'. In dat

geval houdt de eerste, onbeperkte inbedding een lagere waardering in dan de tweede. Maar aangezien praktisch alle inbeddingen min of meer lovend geformuleerd zijn, wat uit de citaten nog zal blijken, doet dit probleem zich niet voor.

In al deze gevallen wordt de gerecenseerde auteur soms expliciet als deel van de Nederlandse dan wel van de Europese of wereldliteratuur gezien, maar vaak blijft vanwege de manier van formuleren onduidelijk of een nationale of internationale inbedding bedoeld is, zoals de bovenstaande voorbeeldzinnen tonen. Daarom wordt niet tussen deze twee soorten inbeddingen onderscheiden. Bij de analyse van het derde in paragraaf 3.1. genoemde punt, vergelijkingen met andere schrijvers, zal dit verschil wel worden gemaakt, want dan blijkt eenduidig uit de genoemde naam of men de gerecenseerde auteur in een nationaal of internationaal verband plaatst.

Vanzelfsprekend kunnen in een en dezelfde recensie meerdere, soms ook verschillende soorten, inbeddingen voorkomen; zij worden in de analyse allemaal meegeteld. Indirecte inbeddingen die in de loop van een alinea of recensie ontstaan, zijn wegens hun vaagheid weggelaten. Datzelfde geldt voor contrasteringen ('Zij schrijft niet zoals de huidige generatie', en dergelijke).

Een complicatie is dat men door middel van een inbedding ook andere mededelingen kan doen. Hierop wijzen bijvoorbeeld Von Heydebrand en Winko (1996: 234–243). In hun analyse van elf recensies van een dichtbundel van de negentiende-eeuwse Duitse dichter Annette von Droste-Hülshoff gaan zij onder meer in op de indeling bij een groep van het eigen geslacht. Ze beschrijven hoe de literatuurkritiek Von Droste-Hülshoff enerzijds als een dichter zag die ver boven de 'üblichen Produktion schriftstellernder Damen' (p. 237) stond en dus om een vergelijking met mannelijke auteurs vroeg. Anderzijds vond de kritiek dat zij eerder dan de mannen op haar grenzen stuitte en qua vorm bij hen achterbleef. De lof dat Von Droste-Hülshoff beter is dan de meeste vrouwen impliceert dus een kritiek op schrijvende vrouwen in het algemeen, en haar indeling bij de mannen gaat over in – negatieve – mededelingen over de kwaliteit en eigenschappen van haarzelf en haar teksten.

Een dergelijke meerlagigheid is in een kwantitatieve analyse niet te vatten. Maar bij de latere kwalitatieve analyse (hoofdstuk 10 en 11) zal ik hierop terugkomen.

Generiek gebruikte termen. Een bekende andere moeilijkheid die bij dergelijke analyses optreedt, is die van generiek gebruikte termen (zie ook paragraaf 6.3.).⁴² Het gaat hier om het feit dat we in ons taalsysteem met de voornaamwoorden 'hij', 'hem', 'zijn' en met zelfstandige naamwoorden als 'schrijver', 'criticus', 'cliënt', etcetera niet alleen naar mannen, maar ook naar mannen *en* vrouwen kunnen verwijzen. Men denke aan zinnen als: 'De moderne schrijver lijkt het als zijn taak te zien om te provoceren. Hij bedient zich daarvoor graag van grove taal.' De voornaamwoorden 'zij' en 'haar' en zelfstandige naamwoorden als 'schrijfster', 'critica' en 'cliënte' daarentegen kunnen alleen voor vrouwen gebruikt worden. De uitspraak: 'De moderne schrijfster lijkt het als haar taak te zien om te provoceren. Zij bedient zich daarvoor graag van grove taal', heeft uitsluitend betrekking op vrouwelijke schrijvers, en niet op hun mannelijke collega's.

In het eerste geval is dus niet te bepalen of men in een inbeddende uitspraak over een gerecenseerde schrijver alleen zijn mannelijke of zijn mannelijke *en* vrouwelijke collega's meerekent, en daarmee of die uitspraak tot de aan het begin genoemde soort 1 of 2 behoort. Maar als men algemeen over een beroepsgroep, een klasse, een nationaliteit etcetera spreekt, kan men er vanwege het taalsysteem van uitgaan dat de desbetreffende termen generiek gebruikt zijn, zodat de literatuurkritiek met 'Hij is een van de beste schrijvers' niet bedoelt: 'Hij is een van de beste mannelijke schrijvers', maar verwijst naar alle collega's van de gerecenseerde auteur. Daarom moet de conclusie bij de analyse van type uitspraak 1 en 2 onvermijdelijk luiden dat de vrouwelijke auteurs vaker als vrouw worden waargenomen dan de mannelijke auteurs als man.

Toch is dit niet eenvoudigweg als resultaat van ons taalsysteem en dus als irrelevant te beschouwen. Want juist deze asymmetrische structuur en haar voortdurende concretisering en reproductie zijn er een teken van dat men vrouwen – in dit geval vrouwelijke schrijvers – niet automatisch neutraal als deel van een geheel waarneemt, maar makkelijk als een afzonderlijke groep, waar mogelijkwijze specifieke connotaties mee verbonden zijn.

Ook in andere opzichten is de analyse zinvol, want de taalgebruikers hebben desondanks verschillende mogelijkheden. Ten eerste kunnen critici bij een mannelijke schrijver expliciet uitdrukken dat alleen een inbedding in een groep van het eigen geslacht bedoeld is, bijvoorbeeld door hem

bij 'andere jonge mannen' of bij 'mannelijke collega's' in te delen. Ten tweede hoeven zij bij de inbedding van een vrouwelijke schrijver niet per se vrouwelijke termen te gebruiken. En inderdaad vindt men zowel formuleringen van de soort 'Zij behoort tot de beste schrijfsters' als 'Zij behoort tot de beste schrijvers'. Bij de vrouwengroep is het dus wel mogelijk om tussen type uitspraak 1 en 2 te onderscheiden; critici *moeten* zelfs kiezen. Hun (on)bewuste keuze zegt er dus iets over in hoeverre zij de vrouwen als afzonderlijke groep binnen de literatuur dan wel als geslachtsneutraal en geïntegreerd deel ervan waarnemen.

Over de (on)bewustheid van hun keuze valt nog op te merken dat het drie keer voorkomt dat iemand een vrouwelijke auteur openlijk zowel met mannelijke als vrouwelijke collega's in verband brengt. Over Anna Blaman zegt een anonymus in de *Nieuwe Rotterdamse Courant*: 'Niet alleen onder de vrouwelijke maar ook onder de mannelijke confraters [sic!] van haar generatie is het, op het ogenblik althans, wel bijzonder moeilijk een talent te vinden, dat het hare evenaart'; wat later wordt Blaman betiteld als een van '[o]nze jonge schrijvers en schrijfsters' uit een kleinburgerlijk milieu. (AB1) En in *De Nieuwe Eeuw* schrijft men over Annie M.G. Schmidt dat er 'maar heel weinig zedemeesters of zedemeesteressen' zijn die haar 'evenaren in scherpte van blik en in wijs, mild sarcasme, en derhalve in overtuigingskracht.' (AMGS1)

Deze citaten zijn er een teken van dat men deels van mening is dat voor de verwijzing naar een complete groep zowel mannen als vrouwen genoemd kunnen of moeten worden. Dat er een zeker bewustzijn voor de problematiek van generiek gebruikte termen bestaat, blijkt ook uit andersoortige uitspraken in het recensiecorpus waarin men beide geslachten noemt. In verband met Jacoba van Velde merkt iemand in *Het Gooi en Ommeland* op dat het niet vaak voorkomt 'dat een nieuwe schrijver of schrijfster al dadelijk zo precies in de roos schiet' (JvV7); en Jan Spierdijk schrijft in *De Telegraaf*: Als de beste geldt vandaag 'de schrijver of schrijfster, die de eigen complexen het vrijmoedigst' uitdrukt. (MM5)

Dergelijke formuleringen verlenen zowel de inbedding van een vrouwelijke auteur in een groep van het eigen geslacht als het gebruik van generieke termen een zekere betekenis – dit gebeurt vermoedelijk niet altijd ongeïmpliceerd. Interessant is dat men reeds nu een zekere asymmetrie tussen

de vrouwen- en de mannengroep kan constateren: uitspraken waarin beide geslachten voorkomen zijn enkel te vinden in de recensies over vrouwelijke schrijvers. Met andere woorden, bij het recenseren van vrouwen vermeldt de literatuurkritiek soms wel expliciet de mannelijke auteurs, maar bij het recenseren van mannen vermeldt ze nooit expliciet de vrouwelijke auteurs. Het lijkt erop dat men de mannen dus belangrijker vindt dan de vrouwen, dat men eerder aan hen denkt, dat zij centraler staan in het beeld dat men heeft van de literatuur. Op deze voorlopige interpretatie kom ik aan het eind van het hoofdstuk terug.

Bij de hieronder volgende analyse van het recensiecorpus worden bij de eerste auteurs relatief veel uitspraken geciteerd, zodat men een indruk van de soort formuleringen krijgt. Bij de latere auteurs worden de uitspraken ter wille van de overzichtelijkheid meer samengevat.

§ 5.2. Analyse van het recensiecorpus

Inbedding in een groep van het eigen geslacht. Allereerst onderzoek ik in hoeverre de auteurs ingebed worden in een groep van het eigen geslacht. Wat betreft de tien vrouwen ontbreken zulke uitspraken alleen in de recensies over Inez van Dullemen en Marga Minco. Doorgaans wordt zo'n inbedding min of meer positief geformuleerd, zodat de soort inbedding – lovend of berispelend – verder niet bekeken zal worden.

Anna Blaman wordt het vaakst (vier keer) op deze manier ingedeeld. Jan Willem Hofstra schrijft in *Elseviers Weekblad* dat zij 'de talentvolste onder de jongere schrijfsters' is. (AB14) Een ander stelt in verband met Blaman in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* dat het 'heel vreemd' is dat 'onze beste romans na de oorlog door vrouwen worden geschreven' (AB1). Nico Verhoeven vindt in de *Delftsche Courant* dat enkele vrouwelijke auteurs, waar hij ook Blaman toe rekent, de laatste jaren bijzondere werken aan de 'Nederlandse romankunst' hebben bijgedragen; in een latere alinea maakt hij nogmaals zo'n opmerking. (AB3)

Vier andere vrouwelijke auteurs krijgen elk twee inbeddingen. Josepha Mendels wordt door Wim Wagener in het *Rotterdams Nieuwsblad* als 'één van onze kosmopolitische schrijfsters' beschouwd (JM1); Johan van der Woude zegt in het *Nieuwsblad van het Noorden* prijzend over haar dat 'geen

van onze hedendaagse romanschrijfsters' het onderwerp van *Heimwee naar Haarlem* op deze wijze aan zou kunnen. (JM5) Clare Lennart behoort volgens C.J. Kelk 'tot de lichte dichtersessen van heden' (CL14); Van Eysselsteijn vindt in de *Haagsche Courant* dat zij 'onder de romanières van onze tijd een zeer bijzondere plaats' inneemt. (CL11) Hella Haasse (HH1, HH3) en Jacoba van Velde (JvV7, JvV20) brengt men eveneens op een dergelijke manier in een groep onder.

Drie vrouwen krijgen één inbedding. Over Annie M.G. Schmidt wordt in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* gezegd dat zij 'een waardige representante van vrouwelijke humor' is (AMGS2), en ook Willy Corsari (WC1) en Maria Dermoût (MD6) worden door middel van een inbeddende uitspraak gecompimenteerd.

In totaal worden de vrouwen dus vijftien keer ingedeeld bij een groep van het eigen geslacht. Verder komt het, zoals hierboven uiteengezet werd, drie keer voor dat iemand een vrouw met een groep vrouwelijke en mannelijke collega's verbindt.

Bij de mannengroep vindt men geen enkele inbedding in een groep van het eigen geslacht. Er zijn echter wel twee passages waarin een algemene beschrijving ineens uitsluitend aan mannen blijkt te refereren. Zo schrijft C.J.E. Dinaux in het *Haarlems Dagblad* over Willem Frederik Hermans dat hij 'een typische en talentrijke representant' is van de jongere en jongste schrijversgeneratie. Deze generatie wordt vervolgens gespecificeerd als 'menige jongeman, die zijn jeugd in de "jaren der grote ontredde" zag vertreden' (WFH7). Wat impliciet blijft deze verschuiving in een recensie in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* over Gerard van het Reve, waarin men over de jongeren zegt: Omdat 'alle eerste reacties van de jeugd op geestelijk gebied voorlopig negatief schijnen, (...) protesteert de oude generatie (...) met al de verontwaardiging en gekwetste liefde van de vader voor de zoon' (GvHR1). Alhoewel de jeugd niet openlijk gelijkgesteld wordt met 'de zoon', lijkt aan deze formulering toch het bekende idee ten grondslag te liggen dat de literatuur uit mannelijke generaties bestaat, waarbij de zonen op de vaders volgen.

Bij deze twee eigenaardige uitspraken gaat het om een ander mechanisme: men ziet vrouwen als deel van de literatuur over het hoofd. Dit fenomeen wordt in het volgende hoofdstuk nader onderzocht voor de lite-

raire context van de kritiek. Omdat het hier niet om een directe inbedding van de twee schrijvers in een groep van het eigen geslacht gaat, laat ik deze gevallen in de berekening buiten beschouwing.

Inbedding in een neutrale groep: de vrouwen. Dan komen we bij de tweede soort uitspraken, de inbedding van vrouwelijke en mannelijke auteurs in een geslachtsneutrale groep. Bij de vrouwen zijn deze uitspraken – afgezien van twee uitzonderingen, Willy Corsari in wc9 en Hella Haasse in HH21 (zie onder) – opnieuw allemaal in meerdere of mindere mate lovend geformuleerd.

Negen van de tien vrouwen krijgen geslachtsneutrale inbeddingen. Bij Annie M.G. Schmidt ontbreken ze. Zij werd in een aan het begin geciteerde passage echter al met schrijvende vrouwen en mannen vergeleken (AMG51), wat als een neutrale inbedding geldt, zodat zij toch op één stuks komt.

Anna Blaman oogst ook ditmaal veruit de meeste inbeddingen (dertien stuks). Daarvan zijn er drie algemeen en zonder verdere restricties; deze behoren dus tot categorie 2a: In *De Nieuwe Eeuw* wordt zij 'ongetwijfeld een van onze knapste literatuurmakers' genoemd (AB12); Van Leeuwen roemt haar in *Twentsch Dagblad Tubantia* als 'momenteel de grootste onder onze prozaïsten' (AB2); Witsen Elias de rekent Blaman in de *Leeuwarder Courant* tot 'de prominenten in onze letterkunde' (AB13). Verder zijn er volgens Johan van der Woude in *Vrij Nederland* 'uit het duister der oorlogsjaren geen belangrijke jonge prozaïsten te voorschijn gekomen, uitgezonderd één, Anna Blaman' (AB7; zie voor vergelijkbare opmerkingen nogmaals AB7, en AB5). Naar de mening van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* is het 'onmogelijk in de Noord-Nederlandse romanproductie van de laatste jaren een boek te vinden, dat dit van deze Rotterdamse schrijfster overtreft' (AB1), en ook de *Haagsche Courant* vindt *Eenzaam avontuur* 'een der opmerkelijkste boeken van de laatste tijd' – er is lang 'geen proza verschenen, zo kundig, zo vlijmscherp en feilloos observerend.' (AB11; zie ook AB3, en een tweede opmerking in AB12) Bij deze elf uitspraken komen nog de twee die eerder geciteerd werden, waarin men Blaman bij een groep mannelijke en vrouwelijke auteurs indeelt. (AB1).

Tweede en derde zijn Maria Dermoût en Jacoba van Velde met zeven inbeddingen. Dermoût krijgt vijf uitspraken van het algemene type (2a). *De*

tienduizend dingen is in de ogen van Van Heerikhuizen in *Elseviers Weekblad* 'een van de meest fascinerende boeken' die hij ooit heeft gelezen (MD4); *De Groene Amsterdammer* vindt dat zij 'een beeldend vermogen als weinig andere Nederlandse auteurs' bezit (MD5), en ook in drie andere recensies maakt men dergelijke opmerkingen (MDI, MDII, MDI2). Beperkender en eveneens lovend schrijft Paul van 't Veer in *Het Vrije Volk*: 'Maar weinig schrijvers van nu weten het spel van gisteren zo breed voor ons neer te zetten als Maria Dermoût' (MD6).

Van Velde krijgt vier algemene uitspraken. 'Niet vaak wordt onze letterkunde verrijkt met een getuigenis, dat ons in waarachtigheid en door-dringingsmacht het menselijke toont', vindt Marie Schmitz in de *Nieuwe Rotterdamse Courant*. (JvV10) Ook *Het Gooi en Ommeland* denkt dat Van Veldes naam vanwege haar bijzondere debuut gauw 'een goede klank (...) in onze vaderlandse letteren' zal krijgen. (JvV7; zie ook JvV2, JvV5) Beperkender en zeer positief schrijft Greshoff in *Het Vaderland: De grote zaal* 'staat in onze hedendaagse letterkunde als een monument' (JvV11; zie ook JvV13, JvV24).

Hella Haasse en Clare Lennart worden zes keer geslachtsneutraal in de literatuur ingebed. Bij Haasse gebeurt dat twee keer algemeen: Ouwendijk schrijft in *Het Binnenhof* dat zij 'in onze niet briljante schrijverswereld tot de belangrijkste figuren' behoort. (HH7; zie ook HH17) Daarnaast geldt zij in *Trouw* als 'een van de weinige wezenlijke romanciers die Nederland heeft.' (HH11) Vergelijkbare positieve uitspraken waarin Haasse bij een beperktere groep wordt ingedeeld staan in HH3 en HH6. C.J. Kelk van *De Groene Amsterdammer* is de enige die zich negatief uit: Haasses roman vertoont het 'stereotype gebrek van talrijke, inzonderheid Noordnederlandse romans', namelijk wijdlopiegheid. (HH21)

Bij Lennart vinden we drie algemene inbeddingen; in de *Provinciale Zeeuwse Courant* meldt Hans Warren bijvoorbeeld dat *Serenade uit de verte* 'verre boven de middelmaat van hetgeen in ons land aan romans verschijnt, uitsteekt.' (CL6; zie ook CL2, CL8) *De Maasbode* stelt beperkender: 'Geen van onze hedendaagse auteurs kan als Clare Lennart deze lichte poëtische sfeer te voorschijn toveren'. (CL5; zie ook twee uitspraken in CL11)

Josepha Mendels krijgt vijf inbeddingen, waarvan vier algemene. *Heimwee naar Haarlem* behoort 'tot het zeer geringe aantal werkelijk goede

boeken (romans) die er *in Nederland* verschijnen', schrijft Greshoff in *Het Vaderland*. (JM9) Later herhaalt hij dit compliment, en ook de *Friese Koe-rier* bedt Mendels twee keer op een algemene wijze in. (JM3) Wim Wagener voegt daar in het *Rotterdams Nieuwsblad* nog een beperkende inbedding aan toe. (JM1)

Willy Corsari wordt één keer bij een beperkte groep ingedeeld als Rico Bulthuis haar in de *Haagse Post* 'op het strafbankje' plaatst waar 'de schrijvers van "goede lectuur" onbesproken bijeen zitten.' (wc9)

Inez van Dullemen wordt één keer algemeen in de literatuur ingebed: *De Maasbode* vindt dat er 'niet veel auteurs zijn die bij hun debuut zo'n benijdenswaardig schrijftalent aan de dag legden.' (IvD2)

Marga Minco krijgt dezelfde score, omdat Clare Lennart haar in *Elseviers Weekblad* 'een nieuwe verschijning in de Nederlandse letteren' noemt. (MM3)

Al met al worden Blaman (dertien keer) en daarna Dermoût en Van Velde (zeven keer) het vaakst op een geslachtsneutrale manier in de literatuur ingebed.

Inbedding in een neutrale groep: de mannen. Hoe ziet dit er bij de tien mannelijke auteurs uit? Ook bij hen zijn de inbeddingen in de regel min of meer lovend geformuleerd. De meeste produceren de critici in de recensies over Ferdinand Bordewijk en Harry Mulisch (beiden zeventien stuks). Bij Bordewijk gebeurt dat elf keer op een algemene manier. Met *Bloesemtak* heeft hij 'onze letterkunde met een kunstwerk van hoge orde (...) verrijkt', schrijft Ben Stroman in het *Algemeen Handelsblad* (FB20); zijn hoofdpersoon is 'een van de onvergetelijkste vrouwengestalten uit onze literatuur', stelt de *Twentsche Courant* (FB17; zie ook twee keer FB24). Van Heerikhui-zen ziet Bordewijk in *Elseviers Weekblad* als 'een van onze merkwaardigste schrijvers' (FB4), anderen noemen hem een van de grote auteurs van onze letterkunde (FB20), een van de belangrijkste (FB7) of allerbelangrijkste (FB17) auteurs die Nederland telt. Drie andere algemene uitspraken komen voor in FB7, FB10 en FB25, en bovendien zes beperkende in FB10, FB21, en respectievelijk twee keer in FB3 en FB18.

Mulisch daarentegen wordt slechts vier keer op algemene wijze ingebed: Wagener van het *Rotterdams Nieuwsblad* vindt dat *Het stenen bruidsbed*

bijdraagt tot de roem 'van een literair laboratorium dat in ons land weergaloos is' (HM6); Greshoff beschouwt de roman als 'een gebeurtenis in de Nederlandse letterkunde' (HM20; zie verder HMI8 en nogmaals HM20). De beperkende inbeddingen zijn grotendeels van het lovende type formulering dat Garnt Stuiveling in het *Haags Dagblad* kiest als hij Mulisch 'één der begaafdeste, maar ook één der merkwaardigste jongere auteurs' noemt, en zijn boek in een andere passage 'tot de belangrijkste publicaties van de laatste tijd' rekent. (HMI5; vergelijk ook HMI, HM9, HMI1, HMI7, HM20, HM22) In het *Algemeen Dagblad* (HMI6) en *De Groene Amsterdammer* (HM21) beschouwt men hem neutraler als een van de respectievelijk experimentele en jongere schrijvers (zie ook HM4, HM5 en HMI2).

Willem Frederik Hermans en Adriaan van der Veen krijgen beiden elf inbeddingen. Hermans' *Tranen der acacia's* wordt volgens H.A. Gomperts in *Het Parool* 'door onze beste schrijvers misschien geëvenaard, maar niet overtroffen.' (WFH3) In de tien andere uitspraken wordt Hermans ingedeeld bij een beperkte groep. Zo stelt Bordewijk in het *Utrechts Nieuwsblad* dat hij 'behoort tot onze meest boeiende vertellers' (WFH8), Greshoff vindt hem 'een der allermerkwaardigste figuren in onze nieuwe letterkunde' (WFH6). Kelk en Dinaux doen soortgelijke uitspraken (WFH4, WFH7, en nogmaals twee keer WFH6 en WFH8), twee neutralere zijn te vinden in WFH1 en WFH7.

Adriaan van der Veen (drie algemene inbeddingen van de elf) behoort naar de mening van Van Heerikhuizen in *Elseviers Weekblad* 'tot de belangrijkste Nederlandse schrijvers' (AvdV8; neutralere uitspraken in AvdV2, AvdV9). Verder noemt Nico Verhoeven hem in *De Tijd* 'een onzer subtielste romanciers' (AvdV5), Greshoff houdt Van der Veen voor 'een van de belangrijkste auteurs van zijn generatie' (AvdV10). Bulthuis zegt hetzelfde, en vergelijkt hem ook nog een keer neutraal met andere Nederlandse jongeren. (AvdV2; zie ook AvdV3) De andere passages waarin men hem bij een groep indeelt, bevinden zich in AvdV5, AvdV7 en AvdV15.

Willem van Maanen, door Ben van Eysselsteijn in de *Haagsche Courant* een 'belangwekkende verschijning in onze hedendaagse letteren' genoemd (WvM5; zie ook drie andere uitspraken in WvM5), wordt in totaal zes keer ingebed in de literatuur, waarvan twee keer algemeen (WvM2, WvM9).

Gerard van het Reves *Avonden* (vijf inbeddingen) is volgens de *Nieuwe Rotterdamse Courant* 'een gebeurtenis in de Nederlandse letterkunde'

(GvhR₁; zie ook GvhR₄). Verder deelt men hem drie keer beperkend in bij respectievelijk de jongeren (GvhR₁, GvhR₃) en de jongste literaire generatie (GvhR₅).

Bij Simon Vestdijk vinden we eveneens vijf inbeddende uitspraken, allemaal van de algemene soort. Ben Stroman zegt in het *Algemeen Handelsblad* bijvoorbeeld dat men hem 'in onze letteren als een figuur van ongemene betekenis' kent (sv₅; zie voor vergelijkbare uitspraken nogmaals twee keer sv₅, en verder sv₁ en sv₂).

Drie mannelijke schrijvers zijn nog over, van wie Simon Carmiggelt vier uitspraken krijgt. Volgens Greshoff stamt 'het beste proza dat er nu in Nederland geschreven wordt' van deze auteur (sc₂); verder deelt hij hem nog twee keer bij een beperkte groep in (zie ook sc₁).

Ook A. Alberts wordt vier keer ingebed; drie keer algemeen (aa₁, aa₂, aa₄), en één keer in een beperkte groep (aa₄).

Anton Coolen ten slotte krijgt één algemene (ac₂) en twee beperkende inbeddingen (ac₃, ac₈).

In totaal zien de critici Ferdinand Bordewijk en Harry Mulisch het vaakst als deel van een groep (zeventien keer); Willem Frederik Hermans en Adriaan van der Veen volgen met allebei elf keer. Deze getallen lagen bij de vrouwen duidelijk lager, en ze zijn er een teken van dat de statistische berekeningen die nu volgen enkele verschillen tussen de mannen- en de vrouwengroep zullen laten zien.

§ 5.3. *Interpretatie en conclusies*

Geslacht als indelingscriterium. Voor de presentatie van de resultaten bekijk ik allereerst de uitspraken waarbij men ingedeeld wordt bij het eigen geslacht. Bij de vrouwelijke auteurs (zie tabel 5, kolom 1 en 2) heeft van de in totaal 62 uitspraken ongeveer een kwart – vijftien stuks – betrekking op zo'n indeling. Belangrijk is dat die uitspraken over bijna alle vrouwelijke schrijvers verdeeld zijn; ze komen niet uitsluitend voor in de recensies over de oudere vrouwen, bij wie indelingen bij het eigen geslacht vanwege wellicht nog voorkomende vooroorlogse categorieën als 'damesroman' of iets dergelijks nog het eerst te verwachten zouden zijn. Verder bleek dat de mannelijke auteurs nooit op die manier worden ingebed (zie tabel 5, kolom 1).

Tabel 5. *Literaire inbedding*

<i>Vrouwelijke auteurs</i>	1 <i>eigen geslacht</i>	2 <i>geslachts- neutraal</i>	3 <i>algemeen</i>	4 <i>beperkend innovatief</i>	5 <i>beperkend overige</i>
Blaman	4	13	3	5	9
Corsari	1	1	1	1	—
Derموût	1	6	5	—	2
v. Dulleman	—	1	1	—	—
Haasse	2	6	2	—	6
Lennart	2	6	3	—	5
Mendels	2	5	4	—	3
Minco	—	1	1	—	—
Schmidt	1	1	—	—	2
v. Velde	2	7	4	—	5
<i>Totaal</i>	15	47	24	6	32
<i>Mannelijke auteurs</i>					
Alberts	—	4	3	—	1
Bordewijk	—	17	11	1	5
Carmiggelt	—	4	1	—	3
Coolen	—	3	1	—	2
Hermans	—	11	1	4	6
v. Maanen	—	6	2	—	4
Mulisch	—	17	4	8	5
v.h. Reve	—	5	2	3	—
v.d. Veen	—	11	3	3	5
Vestdijk	—	5	5	—	—
<i>Totaal</i>	—	83	33	19	31

Gemiddeld percentage inbeddingen in groepen van het eigen geslacht, gemeten aan het totale aantal inbeddingen, voor de vrouwelijke auteurs 23,9 %, voor de mannelijke auteurs 0 %; t-waarde 4,4; $p < ,01$.

Gemiddeld aantal inbeddingen, gemeten aan het totale aantal recensies, voor de vrouwelijke auteurs 0,5 stuks, voor de mannelijke auteurs 0,9 stuks; t-waarde 2,1; $p < ,06$.

Gemiddeld percentage innovatieve inbeddingen, gemeten aan het totale aantal inbeddingen, voor de vrouwelijke auteurs 8 %, voor de mannelijke auteurs 17,7 %; t-waarde 1,1; $p = ,31$.

Met de dubbele t-toets kunnen we voor beide groepen het gemiddelde percentage van het aantal indelingen bij het eigen geslacht berekenen: ge-

meten aan het totale aantal inbeddingen is dit voor de vrouwen 23,9 %, voor de mannen vanzelfsprekend 0 %. De toets op de onafhankelijkheid van de steekproeven laat zien dat dit verschil groot genoeg is om niet zuiver toevallig meer te kunnen zijn: $p < ,01$. Men voegt de vrouwelijke auteurs dus significant vaker op grond van hun geslacht samen tot een aparte groep, en koppelt hen daarmee los van de literatuur in het algemeen. Dat wil ten eerste zeggen dat de literatuurkritiek inderdaad het geslacht als indelingscriterium hanteert in plaats van de soort teksten die een auteur schrijft. Het tegenargument dat de kritiek wellicht thematische verwantschap tussen de teksten van vrouwen ziet en hen daarom met elkaar verbindt, kan niet correct zijn, want in dat geval zou zij de mannelijke auteurs niet in een geslachtsneutraal deel van de literatuur kunnen inbedden en hen dus met mannelijke *en* vrouwelijke collega's kunnen verbinden.

In de tweede plaats blijkt uit het feit dat de literatuurkritiek vrouwelijke schrijvers loskoppelt van de literatuur in het algemeen dat zij vrouwen en hun proza waarneemt als 'literatuur geschreven door vrouwen', terwijl ze het proza van mannen ziet als 'algemene literatuur'. Vrouwelijke schrijvers zijn naar haar mening dus iets dat afwijkt van het algemene en normale, wat een negatieve zienswijze impliceert. De waarneming qua geslacht heeft daarmee ook hiërarchische consequenties; de vrouwen worden er lager door geplaatst dan de mannen.

Verder kan nog worden vastgesteld dat de indeling in een groep van het eigen geslacht voor de vrouwelijke schrijvers ook nadelig is omdat dit een extra kans geeft op beperkende inbeddingen, waarbij men de gerecenseerde auteur dus in een meer specifieke categorie indeelt. Dit type inbedding houdt een lagere waardering in dan een algemene inbedding – zonder verdere restricties – in de literatuur of het proza. Omgekeerd geformuleerd heeft het verschijnsel van generiek hanteerbare termen in ons taalsysteem, en het inzetten ervan door taalgebruikers, dus voordelen voor de mannelijke schrijvers.

Serius nemen. De volgende vraag is welke verschillen er tussen de vrouwen- en de mannengroep bestaan als we de totale aantallen inbeddingen bekijken. De vrouwengroep krijgt er ongeveer een kwart minder, namelijk 62 stuks, versus 83 stuks voor de mannen (tabel 5, kolom 1 plus 2).

De dubbele t-toets geeft aan dat dit gemiddeld – gemeten aan de totale aantallen recensies – voor de vrouwen 0,5 inbedding per recensie en voor de mannen 0,9 inbedding per recensie oplevert. Dit verschil is net niet significant, want uit de toets op de onafhankelijkheid van de steekproeven blijkt dat $p < ,06$. Maar dit getal staat dicht bij de vereiste waarde van ,05; we hebben een waarschijnlijkheid van 6% in plaats van 5% dat het verschil tussen beide groepen toevallig is, zodat men van marginale significantie kan spreken. Er is dus een duidelijke tendens om de vrouwengroep minder vaak in te bedden dan de mannengroep.

Hoe is deze te interpreteren? Mijns inziens betekent het enerzijds dat de literatuurkritiek de vrouwen binnen de literatuur niet zozeer als potentiële concurrenten ervaart als de mannen, en het dus minder nodig vindt om hen in groepjes te vergelijken en tegen elkaar af te wegen. Anderzijds ervaart de kritiek de vrouwen kennelijk eerder als losse personen, als eenlingen, of anders gezegd, zij sluit hen eerder uit groepen uit en marginaliseert hen. Beide aspecten impliceren dat de kritiek vrouwen niet zo sterk als mannen als vast bestanddeel van de literatuur waarneemt, of dat zij ertoe neigt de aanwezigheid van vrouwen minder serieus te nemen. Opnieuw gaat het dus om een hiërarchie in de waardering, waarbij de vrouwen lager staan.

Indeling in 'jonge' groepen. Als men vervolgens de inbedding door middel van algemene uitspraken bekijkt (tabel 5, kolom 3), is er weer een verschil tussen beide groepen te zien. De vrouwen krijgen maar 24 algemene inbeddingen, de mannen 33. Dit is echter niet verbazingwekkend. Het vloeit namelijk voort uit het verschil in totale aantallen inbeddingen: 62 versus 83 stuks. Procentueel gesproken worden beide groepen in ruim een derde (ca. 39%) van de gevallen zonder restricties in de literatuur of het proza ingebed, zodat er in dit opzicht geen sprake is van een ongelijke behandeling.

Men deelt de vrouwelijke auteurs uiteraard ook minder vaak op een beperkende manier in dan de mannen: 38 versus 50 stuks (tabel 5, kolom 4 plus 5). Dit vloeit eveneens uit het kleinere totale aantal inbeddingen voort. Maar in dit geval is er nog een extra verschil te constateren. De beperkende inbeddingen hebben regelmatig betrekking op de 'jonge' generatie, 'jonge' schrijvers, de 'nieuwe' literatuur of de 'moderne' romankunst, zoals uit de citaten gebleken is. In zulke gevallen is de beperking geen nadeel, maar

een voordeel, want de gerecenseerde auteur krijgt door een indeling bij de jongeren of bij de nieuwe of moderne literatuur impliciet innovatieve kwaliteiten toegeschreven. De norm dat men innovatief dient te zijn, is sinds de tijd dat de autonome esthetiek zich als programma doorgezet heeft uitermate belangrijk, zodat het een hoge waardering betekent om als innovatief waargenomen te worden. (Zie bijvoorbeeld Beekman 1994, Bourdieu 1989, 1993 en 1994, Von Heydebrand en Winko 1995.)

Dat zo'n inbedding geen louter descriptieve uitspraak is die op de leeftijd van een persoon doelt, maar een evaluerende component heeft, blijkt ook uit het feit dat Minco en Haasse even jong zijn als Van der Veen, Hermans, Van het Reve en Mulisch en desondanks niet één innovatieve inbedding krijgen, terwijl dat wel het geval is bij de oudere schrijvers Corsari en Bordewijk.

Nu blijkt men de vrouwengroep slechts zes keer op een innovatieve manier in te delen (zie tabel 5, kolom 5). De mannengroep daarentegen krijgt 19 innovatieve inbeddingen. De dubbele t-toets laat zien dat het gemiddelde percentage – gemeten aan het totale aantal inbeddingen per groep – voor de eerste groep 8% is, voor de tweede groep 17,7%. Wel is dit verschil te klein om significant te zijn, want $p = .31$. Voorlopig moeten we op grond van deze statistische berekening dus constateren dat de literatuurkritiek de mannengroep niet als innovatiever beschouwt dan de vrouwengroep. De enige aanwijzing dat er misschien toch iets aan de hand is, is dat er procentueel wel een verschil bestaat: de mannengroep wordt ruim twee keer zo vaak innovatief ingedeeld als de vrouwengroep. Bovendien zijn bij de vrouwengroep vijf van de zes inbeddingen voor Blaman, zodat de verdeling zeer ongelijkmatig is. Het zal daarom de moeite waard zijn om ten eerste te kijken of de literatuurkritiek ook nog andere middelen inzet om haar ideeën over innovatie uit te drukken, en ten tweede welke meningen men er in de literaire context van de kritiek op nahoudt.

Resumerend zien we ook deze keer dat de recensenten wel blijk geven van hiërarchiserende genderopvattingen, maar niet in alle opzichten. Om die reden zou men opnieuw kunnen stellen dat het na de oorlog kennelijk nogal meevalt met de discriminatie. Toch kan men dat nu moeilijk meer volhouden, want de recensenten bestempelen de vrouwelijke auteurs door significant meer inbeddingen in een groep van het eigen geslacht als iets

afwijkends, en zien hen dus niet zozeer als deel van de literatuur in het algemeen. Verder is er een marginaal significant verschil wat betreft het aantal inbeddingen, zodat de vrouwen ook in dat opzicht minder sterk met de algemene literatuur verweven worden. Deze dingen passen bij de observatie aan het begin van dit hoofdstuk, dat de kritiek er uitsluitend bij vrouwelijke schrijvers aan denkt om hen in een groep mannen *en* vrouwen in te bedden, wat werd gezien als een teken dat men de mannen belangrijker vindt, dat zij centraler staan in het beeld dat men heeft van de literatuur.

Duidelijk is dat men de vrouwelijke auteurs als vrouwelijk, anders en marginaal definieert, de mannelijke auteurs als algemeen en behorend tot de literaire kern. Het kenmerk mannelijkheid wordt bij de tweede groep niet ter sprake gebracht, maar het is in dit contrastieve lijstje zichtbaar als overblijvend punt. Hiermee is overigens niet gezegd dat de recensenten alle mannelijke schrijvers beschouwen als behorend tot de literaire kern, of dat zij een afzonderlijke vrouwelijke schrijver in een bepaald geval niet belangrijker kunnen vinden dan een man. Wel dat zij hiërarchiserende definities van mannelijkheid en vrouwelijkheid hanteren, en dat deze hun globale waarneming en waardering structureren.

Dit hoofdstuk bevestigt mijn conclusie van het vorige hoofdstuk dat de kritiek de status van mannelijke schrijvers hoger inschat, en hun een positievere waardering toekent. Wel vraagt deze interpretatie van de kwantitatieve resultaten inmiddels dringend om een bevestiging en uitdieping door een onderzoek van de literaire context van de kritiek. Daarom bekijk ik in het volgende hoofdstuk wat de andere deelnemers aan het literaire leven vinden van de status van vrouwelijke en mannelijke schrijvers en hun plaats in de literaire kern of de marge.

HOOFDSTUK 6

De status van vrouwelijke en mannelijke auteurs in de literaire context

§ 6.1. *Tekstkeuze voor de literaire context*

In de vorige twee hoofdstukken heb ik verschillende facetten van het recensiecorpus geanalyseerd. De conclusie was dat de literatuurkritiek indeelt naar geslacht en dit verbindt met een hogere waardering van mannelijke auteurs: men beschouwt hen als belangrijker en als een centraler deel van de literatuur dan de vrouwelijke auteurs, zij hebben een hogere status.

Dit moet nu getoetst en uitgewerkt worden door middel van een eerste inspectieronde door de literaire context van de kritiek. We kunnen hiervoor kijken naar de manier waarop men over literaire onderwerpen schrijft. Komen vrouwelijke auteurs daarbij vanzelfsprekend aan bod? Of ziet men ze makkelijk over het hoofd, denkt men eerder niet aan hen? Als het laatste het geval zou zijn, terwijl dat de mannelijke auteurs niet overkomt, zou dit inhouden dat de vrouwen ook in de rest van het literaire leven als een minder belangrijk en wezenlijk deel van de literatuur gelden, dat hun positie marginaler is. Daarmee zou mijn interpretatie van de literatuurkritiek bevestigd zijn.

Voor de analyse zal ik drie verschillende literaire onderwerpen belichten: de manier waarop men zich uit over de elkaar opvolgende literaire generaties, het schrijven over literatuur en al dan niet generiek gebruikte termen daarbij, en de denkbeelden die men over auteurs in het algemeen heeft.

Eerst is er enig overleg nodig over de keuze van de te onderzoeken teksten. Bij het bestuderen van genderopvattingen in het maatschappelijke leven was er veel secundaire literatuur die als richtlijn kon dienen, en bovendien waren er veel primaire publicaties op dat gebied, die deels in het zaakregister van de Brinkman stonden, en deels verder als zelfstandi-

ge boeken, brochures, enquêtes, commissieverslagen en wetsveranderingen te vinden waren. Maar voor het literaire leven ontbreken al deze dingen. Er zijn bijvoorbeeld geen zelfstandige publicaties met spannende titels als 'De vrouw in het literaire bedrijf', 'De natuurlijke superioriteit van de vrouwelijke auteur', 'Alles over het proza van mannen', en dergelijke. Ook bestaat er nauwelijks secundaire literatuur op dit gebied. De beste aanwijzing vindt men in *De Lust tot Lezen* van Meijer (1988: 287–315). Zij stelt dat men de poëzie van mannen in de jaren vijftig als de 'ware poëzie' beschouwt, waar die van de vrouwelijke dichters incompatibel mee is, waardoor men deze over het hoofd ziet. Maar Meijer analyseert hoofdzakelijk de poëzie van de vrouwen, en praktisch geen toenmalige receptiedocumenten, zodat het eerder om een hypothese gaat die nog nadere toetsing vereist.

Vanwege deze schaarsheid kan men aan de ene kant het beste teruggrijpen op verschillende soorten primaire – en niet-fictionele – publicaties die vermoedelijk de mening van grotere, en beslissende groepen in het literaire leven weergeven. Het ligt voor de hand om daarvoor van eerste de literatuurgeschiedenissen en -overzichten te bekijken die tussen 1945 en 1960 verschenen zijn, en die ook op de tijd na 1945 ingaan.⁴³ Ik beperk me daarbij tot de werken die (ook) voor academisch gebruik dienden, omdat die meer status hadden dan uitsluitend voor middelbare scholen geschreven boeken en boekjes; de laatste zijn bovendien vaak niet meer in bibliotheken terug te vinden.

In de tweede plaats moet men uiteraard steekproefsgewijs de belangrijkste literaire en literair-culturele tijdschriften uit die jaren doornemen, die Siem Bakker in zijn handboek *Literaire tijdschriften* vermeldt: *Ad interim*, *Barbarber*, *Braak*, *Columbus*, *Criterium*, *De Gids*, *Hollands Weekblad*, *Kentering*, *Libertinage*, *Litterair paspoort*, *Maatstaf*, *Ontmoeting*, *Podium*, *Proloog*, *Reflex*, *Roeping*, *De nieuwe stem*, *Tirade* en *Het Woord*. Hier heb ik nog *Critisch Bulletin* en *Kroniek van Kunst en Cultuur* aan toegevoegd; zij krijgen bij Bakker geen eigen artikel, maar hij noemt ze wel een aantal keren.

Aan de andere kant is het van belang om gericht naar de opvattingen van toonaangevende literaire personen te zoeken. Daardoor krijgt men een bredere visie op de jaren 1945–1960, want literatuurgeschiedenissen

en tijdschriften hebben hun eigen, beperkte doeleinden, en velen hebben zich door middel van andersoortige teksten geuit. Als 'toonaangevend' bestempel ik mensen die regelmatig hun stem over literaire onderwerpen lieten horen, in die tijd met hun mening de aandacht trokken en eventueel ook belangrijke functies hadden in het literaire leven. Bij dat laatste kan men denken aan werk als recensent of redacteur, medewerking aan literaire radioprogramma's, deelname aan jury's, het houden van lezingen, etcetera.

Uit al deze primaire teksten kan ik in de hoofdstukken over de literaire context natuurlijk maar beperkt citeren. De gekozen citaten zijn echter nooit losse gevallen, maar altijd representatieve voorbeelden van bepaalde algemeen of algemener voorkomende overtuigingen. Inhoudelijk kan het zowel om uitspraken over het proza als over de poëzie, de literatuur of het literaire leven gaan, omdat het mijn doel is om de algemene genderopvattingen, voor zover deze in de literaire context zullen blijken te bestaan, te schilderen.

Nu kunnen we terugkeren naar het eigenlijke thema van dit hoofdstuk: de manier waarop men buiten de literatuurkritiek over literaire onderwerpen schrijft. Als eerste onderwerp zal het concept van de elkaar opvolgende literaire generaties aan bod komen.

§ 6.2. *Literaire generaties*

Bij de 'literaire generaties' gaat het om een concept dat in veel teksten voorkomt. In heel wat gevallen blijkt men daarbij uitsluitend aan mannelijke auteurs te denken.

Hoe dit functioneert, laat een passage zien uit W.L.M.E. van Leeuwens *Drift en bezinning. Beknopte geschiedenis der nieuwe Noord-Nederlandse literatuur*, in die tijd een van de bekendste literatuurgeschiedenissen. Van Leeuwen (1950: 338) schrijft in een samenvatting van zijn betoog, uitgaande van de Tachtigers: 'Zij, de "grootvaders", worden dan door de neo-romantici van ca. 1900 als "vaders" gevolgd, waarop dan weer de "zoons": de expressionisten van ca. 1920 en tenslotte de neo-realisten van ca. 1940 als "kleinzons" aansluiten.' Hij ziet de verschillende generaties als elkaar opvolgende 'vaders' en 'zoons', en in zo'n formulering worden vrouwelijke

auteurs vergeten. De literatuur verandert daarmee in een zuiver mannelijke aangelegenheid. Ditzelfde fenomeen registreerde ik, enigszins als metafoor verkleed, tijdens de analyse van inbeddingen in een recensie over Gerard van het Reve (GvhR1, zie paragraaf 5.2.).

De literaire generaties kan men dus tot 'vaders' en 'zons' reduceren, en vanuit deze zienswijze noemt men dikwijls ook slechts een van beide partijen. Zo betitelt Willem Frederik Hermans (1946) Eduard du Perron als 'vader', zonder over zichzelf of anderen als 'zons' te spreken. Hetzelfde doet Ed. Hoornik (1958/1959: 719), als hij zegt het volkomen logisch te vinden 'dat de jongeren van '50 hun "vaders", die het natuurlijk verkeerd hadden gedaan, van zich afschudden'; hijzelf heeft dat indertijd ook gedaan. Een bekende literator als Evert Straat (1959: 707) beschrijft de perspectiefwisseling op de generaties binnen één stroming, wanneer hij in een lezing opmerkt dat de experimentele Vijftigers vanwege de inmiddels opgedoken epigonen van hun epigonen 'van struise jongeling grootvader' zijn geworden. Een afzonderlijke vermelding van 'zons' geeft onder meer C.J.E. Dinaux (1958: 211), in verband met de volgens hem bekende 'tirade' dat men 'in de letteren altijd "fils de quelqu'un"' is.

Natuurlijk heeft men het ook regelmatig over literaire generaties zonder dat men deze vermannelijkt, maar een tendens daartoe is duidelijk waarneembaar. Zoals bijvoorbeeld de uitspraak van Dinaux toont, is dit ook een reductie die men als normaal beschouwt. De vraag is wat men zich daar nu precies bij voorstelde. Hoornik bijvoorbeeld zegt dat men vaders moet 'afschudden' – waarom?

Een antwoord daarop vinden we in het 'Vestdijk-nummer' dat *Podium* in 1948 naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van deze auteur uitgaf. Simon Vestdijk stond bekend als 'vader' van de auteurs rond *Podium*, zoals Gerard Diels als 'de "vaderlijke" leider van *Het Woord*' (Van Leeuwen 1950: 376) gold. In het 'Vestdijk-nummer' verscheen onder meer het gedicht *Aan vader Vestdijk de vijftigjarige* van A. Marja (1948), dat begint met de regels:

*O vader Vestdijk, hier zijn al uw zonen
devotelijk rondom uw stoel geschaard:
aanzie de oprechte vreugde die zij tonen
omdat gij vijftig malen zijt verjaard.*

*Hoe vaak reeds brachten zij de grijsaard hulde
 wiens vruchtbaarheid hen allen heeft geteeld,
 hoe strelend was 't geluk dat hen vervulde
 als hen uw glimlach vluchtig heeft gestreeld.*

Het gedicht presenteert weer een zuiver mannelijke genealogie, waarbij vaders op oudtestamentische wijze zoons 'telen' zonder dat er moeders aan te pas komen en zonder dat er aandacht is voor de dochters. Maar deze tekst gaat een stap verder, want hij noemt vervolgens het 'eeuwige telaar' waar de zoons mee te kampen hebben:

*Ons rest geen beeld, geen vondst en geen gedachte
 of reeds ontsproten ze aan uw vaderbrein:
 welk ver gebied we ook te betreden trachten,
 het baat ons niets, gij zult er eerder zijn!*

Daarom, stelt het gedicht, zal de dag komen waarop de zoons Vestdijk als een 'al te dominerend vader' zullen vermoorden. Het beeld van de literaire generaties is dus verbonden met het freudiaanse conflict. De zoon moet de vader overwinnen, 'doden', om zelfstandig te worden en de literaire macht in handen te krijgen. Aan het motief 'strijd' is belangrijk dat men dit over het algemeen met mannelijkheid associeert (meer hierover volgt in hoofdstuk 11, dat de toenmalige opvattingen over genderspecifieke eigenschappen behandelt). Bovendien is het freudiaanse gedachtengoed, zoals bekend, sterk vanuit mannen en mannelijke aangelegenheden geconcipteerd. Deze aspecten dragen er zeker toe bij dat men, zodra men in literaire generaties denkt, vrouwelijke auteurs gemakkelijk vergeet.

'Baard boven baard'. Hoe algemeen het idee van de elkaar bestrijdende mannelijke generaties was, wil ik afsluitend demonstreren aan de hand van de parodie *Baard boven baard* van Til Brugman, die in 1959 in de *Kroniek van Kunst en Cultuur* verscheen. Brugmans parodie is gesitueerd op een literaire bijeenkomst, waar de spreker op manifestachtige wijze poneert: 'Wij, twaalf- tot zestienjarigen, zijn de jonge garde. Wij immers leven werkelijk in de jaren der puberteit die de twintigers en ouderen hun hele

verdere leven tot aftreksel voor hun inspiratie moet dienen.’ (p. 7) Hij wordt onderbroken door een ander, die zichzelf aanprijst als een van ‘de acht- tot twaalfjarigen, die weten hoe onze vorige generatie bralt en bluft (...). Ze kennen niet meer de tomeloze fantasie van ontdekkingsstochten op zolders, in kelders, rond mijn kamer. Melkbaarden.’ (p. 8)

“Wij...” overdonderde hen een vierjarige, die hiervoor even zijn duim uit zijn mond nam, “we zijn niet droog achter de oren, zoals het zeggen is. Maar we zijn nog nergens droog en we willen het ook niet zijn.” (p. 8) Terwijl deze derde spreker de ‘dorre’ producten van het voorgeslacht over de hekel haalt, springt er een meisje op dat hem de mond snoert met de mededeling dat zij de jongste dichter aan het woord wil laten. ‘Wel moet iedereen muisstil zijn, anders horen we hem niet. Hij is volkomen baardeloos. (...) Hij zegt zijn verzen buiksprekend’ (p. 9).

Vervolgens moet men de bijeenkomst sluiten bij gebrek aan nog jongere aanwezigen, waarna de auteur spottend concludeert: ‘Het is niets gedaan met al die generaties, die maar niet verder kunnen teruggaan. Omgekeerde sintjuttemis.’ (p. 9)

Het interessante aan *Baard boven baard* is dat Brugman de literaire generaties expliciet als mannelijk presenteert, wat de titel ook aangeeft. De enige vrouw die optreedt is geen dichter, maar de toekomstige moeder van een dichter. De elkaar overtroevende mannen worden als kinderen met kinderlijke kenmerken (ontdekkingsstochten op zolders, duimzuigen, natte luiers) voorgesteld en belachelijk gemaakt. Zo’n parodie kan alleen werken als de lezers vertrouwd zijn met het geparodieerde fenomeen, waaruit men kan concluderen dat in die tijd inderdaad de wijdverbreide opvatting bestond dat literaire generaties mannelijk zijn en elkaar bestrijden.

Uiteraard is dit een vertrouwd beeld, dat bovendien niet beperkt is tot het Nederlandse literaire leven. Het heeft ook een historische dimensie. Vooral het idee van literaire ‘vaders’ en ‘zons’ is, in de woorden van Meijer (1996), een echte ‘cultuurtekst’, dus een hardnekkige herhaling van een bepaald cultureel schema, dat het denken en de werkelijkheid vormt.

Toch is het belangrijk om te constateren dat deze cultuurtekst ook in de jaren 1945–1960 nog populair is. Omgekeerd is het me ondanks veel spitwerk niet gelukt om een tekstpassage te vinden waarin men vrouwelijke auteurs als ‘moeders’ of ‘dochters’ betitelt, of literaire generaties als

vrouwelijk beschrijft. Deze lege plek vloeit voort uit het fenomeen cultuurtekst. Cultuurteksten zijn een deel van het gedachtengoed waar men mee opgroeit, zodat ze 'natuurlijk' schijnen, en ze hebben een vaste representatiewijze. Het veranderen van zoiets basaa's als het geslacht is daarmee geblokkeerd (behalve als men bewust op deze problematiek doordent en met zo'n schema begint te spelen). Het beeld van de literaire generaties is dus een asymmetrische constructie, de tendens is dat men de literatuur vereenzelvigt met de mannelijke deelnemers eraan.

§ 6.3. *Meer over generiek gebruikte termen*

In het vorige hoofdstuk is al kort besproken wat generiek gebruikte termen zijn en wat voor problemen deze met zich meebrengen. Er is vooral vanaf de jaren tachtig veel kritiek geuit op dit onderdeel van ons taalsysteem (dat ook in het Duits, Engels en vele andere talen bestaat). Een belangrijk probleem is dat men in generiek bedoelde teksten – over algemene zaken, van het dagelijks leven tot de literatuur en de ethiek – regelmatig overstapjes vindt naar formuleringen die alleen betrekking hebben op mannen. Een voorbeeld in *Wat woorden doen. Cursusboek genderlinguïstiek* van Sneller en Verbiest is: 'Geen Leidenaar hoeft zich 's zondags meer te vervelen. Hij kan met vrouw en kind terecht bij...' (p. 42) In de tweede zin worden vrouwen plotseling uitgesloten, aan hen wordt niet meer gedacht, terwijl zij toch de helft van de Leidse bevolking uitmaken. Bovendien komen vrouwelijke lezers door zo'n formulering in een onzekere positie te verkeren: spreekt men hen in de rest van de tekst nu wel of niet aan? In hoeverre is de tekst werkelijk generiek bedoeld?

De vraag is inderdaad in hoeverre schrijvers en lezers van algemene teksten aan beide geslachten denken. Wat betreft de lezers is er met name in Duitsland al heel wat onderzoek naar verricht of zij zich in zulke gevallen wel of niet eerder mannen dan vrouwen voorstellen (de opmerking van Sneller en Verbiest dat hierover slechts een 'geringe hoeveelheid onderzoek' (p. 42) bestaat, klopt dus niet). Josef Klein (1988) bijvoorbeeld heeft de voorstellingen van lezers onderzocht door middel van zinnen over groepen waar vrouwen minstens de helft van uitmaken, zoals 'inwoners', 'burgers', 'kiezers', 'scholieren' en dergelijke, en die over situaties gaan waar vrouwen

even veel in voorkomen als mannen. Desondanks bleken de lezers slechts in 17 % tot 29 % van de gevallen aan vrouwen te denken. Ander psycholinguïstisch onderzoek heeft deze asymmetrie bevestigd. (Irmén en Köhncke, Rummler, Scheele en Gauler)

Het grote bezwaar is derhalve dat generiek gebruikte termen in de praktijk niet werkelijk generiek functioneren, maar eerder naar mannen dan naar vrouwen verwijzen. Wat betreft de lezers is dit aangetoond door middel van psycholinguïstisch onderzoek, wat betreft de schrijvers blijkt dit uit de vele wisselingen naar formuleringen die alleen betrekking hebben op mannen.

Dit tweede punt wil ik nu ook in verband met de jaren 1945–1960 bekijken: stapt men in die tijd bij het schrijven over literatuur inderdaad over op uitspraken die exclusief op mannen betrokken zijn? Deze vraag lijkt retorisch, want de generieke problematiek is tot vandaag de dag virulent en moet destijds ook hebben bestaan (ook al werd ze nog niet verwoord). Toch moet men controleren of dat wel waar is, want er is geen onderzoek naar gedaan. Bovendien is de conclusie belangrijk, want als men bij het schrijven over literatuur blijkt te vergeten dat men generieke termen hanteert en uitspraken doet die alleen op mannen kunnen slaan, bewijst dat hoe dan ook dat men vrouwelijke auteurs over het hoofd ziet en dus vond dat de literatuur eerder door mannen dan door vrouwen werd gemaakt en bepaald. Verder kunnen die passages er iets over zeggen hoe men zich de positie van vrouwen op het desbetreffende moment voorstelt.

De schrijver als fatsoenlijk man. Bij het doorlezen van boeken, essays en artikelen uit die tijd komt men inderdaad al gauw tot de ontdekking dat er talloze momenten zijn waarop een algemeen betoog over 'de' literatuur, 'de' (roman)schrijver of 'de' dichter incens doorbroken wordt door een uitspraak die enkel over mannen gaat. Ik zal een aantal willekeurige uitspraken citeren van jonge en oude literatoren, literatuurwetenschappers en tijdschriftredacteurs.

Victor van Vriesland (1950: 494) vindt in een artikel over geëngageerde literatuur: 'De schrijver moet als fatsoenlijk man (...) in dezen tijd stelling nemen, kiezen en weten wat hij wil.' Jan Greshoff (1956: 126) klaagt erover dat bij de 'huidige romanciers' de seksualiteit te veel in het middelpunt

staat. Ook hij denkt daarbij enkel aan mannen, als hij vervolgens schrijft: 'De oude Dumas was, daar zijn de heren het over eens, een verachtelijk broodschrijver. (...) Ik meen opgemerkt te hebben dat vele romanciers het als hun onzedelijke plicht beschouwen, hun helden, binnen de eerste tien bladzijden, met een willekeurig toegevoegd vrouwspersoon naar de sponde te jagen'. Harry Mulisch (1958: 7) stelt zich, algemeen sprekend over 'de' schrijver, voor: 'Zijn vrouw komt (...) binnen met een kop koffie en roept zijn naam.' Wim Hazeu (1959: 6) is van mening dat kritiek van jongeren op jongeren belangrijk is: 'Er zal vaak onderling hard gescholden worden, maar daarmee kweek je sterke kerels.' En J.C. Brandt Corstius en Karel Jonckheere (1959: 151) zien de naoorlogse schrijver in *De literatuur van de Nederlanden in de moderne tijd* als 'de kritikus, de man die met scherpe blik en humor de tekorten aanwijst, het masker aftrekt.'

In verband met de poëzie poneert bijvoorbeeld Adriaan Morriën (1948b: 62) dat in het literaire leven een dichtbundel het visitekaartje 'van een jonge man' is. Jan Elburg (1950: 96) is van mening dat de tegenwoordige dichter burgerlijk mag zijn, en '[t]rots om het feit dat hij een vrouw en een kind en een huis kan hebben.' In een somberder versie ziet Gerrit Kouwenaar (1955: 218) de moderne dichter in het bezit van 'een vrouw en een paar hongerende kindertjes'.

Verder betreurt C.J. Kelk (1947: 5) het in *De dikke en de dunne muze* dat de huidige literatuur zo zwaar en serieus is. Te veel auteurs hebben de 'Dunne Muze' de rug toegekeerd en zijn verleid door de 'Dikke Muze': 'Zij zijn niet meer hoffelijk, ze drijven de Muze als hun vet geworden huisvrouw voort.' Ook in dit beeld, dat Kelk nog verder uitwerkt, bestaan de schrijvers plotseling uitsluitend uit mannen, omdat de muze immers hun 'huisvrouw' is.

Ook gebruiken mannen in teksten regelmatig – en daarbij is niet de pluralis majestatis bedoeld – het woord 'ons', zodat het leespubliek op eens mannelijk wordt. Men ziet dit onder meer bij Paul Rodenko (1955: 329), als hij het vraagstuk behandelt waarom lezers bepaalde werken wel of niet mooi vinden, en daarbij een gedicht of een boek dat 'ons "iets doet"' met de erogene zone van het vrouwenlichaam vergelijkt. Of bij Anthonie Donker (1958: 477), die in een boekbespreking over het probleem van de voorbijgaande tijd schrijft dat vrouwen daar 'de levensgrote, levensechte en

levenswarme oplossing' voor zijn. 'Haar in de verte dromende, onnavolgbare raadselogen wijzen ons de weg naar het niet meer enkel tijdelijke, naar het eeuwige ogenblik'.

Over Donkers uitspraak valt tussen twee haakjes nog op te merken dat hier de symboolfunctie van vrouwen als verzoeners en verlossers weer opduikt, die we uit het maatschappelijke leven kennen. In deze literaire context vindt een 'herstructurering' plaats, om met Bourdieu te spreken, vrouwen functioneren nu als algemene hulp bij het zoeken naar hogere waarden. Ook de 'raadselogen' roepen een maatschappelijk denkbeeld op, namelijk dat van het 'geheim der vrouwelijkheid' (Buytendijk), waar de onproblematische, doorzichtige mannen, die 'zonder geheim' zijn, mee in contrast staan. In beide gevallen gaat het ook weer om ideeën die eveneens een historische dimensie hebben. Het zijn cultuurteksten, culturele schema's met een lange traditie die het denken vormen. Daardoor komt men bij het spreken en schrijven gemakkelijk in zulke schema's terecht.

Deze vele overstapjes van een algemene redenering naar exclusief op mannen betrokken uitspraken laten opnieuw zien dat men vrouwen, waarschijnlijk eerder onbewust, niet voor een wezenlijk deel van de literatuur houdt. Dit mechanisme lijkt trouwens een mannelijke gewoonte te zijn, want het is me niet gelukt om het in een tekst van een vrouw te vinden. Het zou de moeite waard zijn om deze indruk, die ik hier alleen maar kan vermelden, nader te onderzoeken. Want uit psycholinguïstische studies is bekend dat er wat de lezers betreft qua geslacht nauwelijks verschil bestaat; bij generiek gehouden teksten stellen vrouwen en mannen zich bijna even vaak mannen voor. Wellicht functioneert tekstproductie in dit opzicht dus anders dan tekstreceptie.

Verder kon ik geen passage opsporen waarin men de literatuur gelijkstelt met het vrouwelijke deel ervan en de mannen over het hoofd ziet. Daaruit blijkt dat het net als bij de literaire generaties om een asymmetrische constructie gaat.

Opmerkelijk is dat men in de bovenstaande citaten niet alleen wisselt van algemeen naar mannelijk, maar dat de daardoor uitgesloten vrouwen tegelijkertijd een nieuwe positie krijgen. Een auteur wordt dikwijls tot man getransformeerd, terwijl de vrouw een echtgenoot of partner wordt, met de koffie binnenkomt of kinderen heeft, mooi is of met 'dromende

raadselogen' als verzoening voor mannen dient. De vrouwen verdwijnen dus niet helemaal, maar ze krijgen een niet-literaire plaats, en een functie voor schrijvende of lezende mannen. Dit element verdient, samen met enkele andere, in de volgende paragraaf nadere belichting.

§ 6.4. Denkbeelden over auteurs

Het concept van 'de intellectuele man'. Als derde aspect van de literaire context noemde ik hierboven de manier waarop men algemeen over auteurs schrijft. Dat onderwerp is complex: ik wil er twee kanten van bekijken.

Om te beginnen is het zonet genoemde punt bijzonder dat vrouwen een niet-literaire functie voor schrijvende of intellectuele mannen kunnen krijgen. Dit mechanisme is bijvoorbeeld te zien in een artikel van Adriaan Morriën, *De Muze weigert model te staan*. Hierin zegt Morriën dat hij het er niet mee eens dat de 'muze' weigert model te staan en zelf aan de slag wil. Hij ziet vrouwen liever als muze en geliefde van mannelijke schrijvers dan als evenwaardige en zelfstandige vakgenoten. Dit artikel komt in hoofdstuk 8 nog uitvoerig ter sprake.

Een ander voorbeeld van hetzelfde mechanisme vinden we bij Paul Rodenko, net als Morriën een invloedrijke literator en redacteur van verschillende literaire tijdschriften. Rodenko publiceerde onder de titel *Over vrouwen, liefde en andere zaken* (1946) onder meer de volgende aforismen:

Prijs een vrouw nooit om haar geest: zij zal het doorgaans opvatten als een hatelijkheid op haar uiterlijk.

Genieën zijn meestal ongelukkig in de liefde. Het is haar moederinstinkt dat de vrouwen voor genieën waarschuwt: geniale vaders hebben zelden geniale zonen.

Mannen worden vaak verliefd uit verstrooidheid: zij wandelen met een gedichtenbundel onder hun arm een kamer binnen en komen er even later met een vrouw aan hun arm weer uit, zonder zich van enige verwisseling bewust te zijn.

Het eerste aforisme refereert aan de vertrouwde oppositie geest-lichaam met betrekking tot vrouwen. Zij zouden wezens zijn die liever mooi dan intellectueel zijn en voornamelijk aan hun uiterlijk denken. Ook in het tweede aforisme klinkt deze oppositie door, als Rodenko vrouwen contrasteert met het – uitsluitend als mannelijk gedachte – genie en hun een ‘moederinstinct’ toeschrijft. Interessant is tevens dat de nakomelingen niet neutraal kinderen, maar ‘zonen’ zijn, en vrouwen zelfs ‘geniale zonen’ wensen.

Het derde aforisme heeft dezelfde basisstructuur van vrouwen versus geest, terwijl mannen en geest verbonden worden: de man als dichter, die vrouwen en boeken niet uit elkaar kan houden. Daarbij wordt de vrouw gelijkgesteld aan het object boek, en op die manier zelf een object. Voor deze stijlfiguur, waarin personen worden voorgesteld als levenloze dingen, heeft Meijer (1996: 13) de toepasselijke term ‘depersonalificatie’ gemunt.

De man-vrouw-oppositie van geest en lichaam en de identificatie van vrouw en boek zijn twee wel zeer bekende cultuurteksten. In verband met het vergelijken van vrouwen met boeken wijst Rodenko zelf op een voorganger die dit beeld gebruikt. In het eerder al even aangehaalde artikel *Literatuurgeschiedenis: een pseudo-wetenschap of Wij en de klassieken* (1955) merkt hij op dat ‘de “attrait” van een boek met die van een vrouw vergelijkbaar is: welhaast biologisch bepaald, terwijl het “uiterlijk” daarbij een grote rol speelt’. Ter verduidelijking citeert hij uit de memoires van Casanova: ‘Et en effet, la femme est comme un livre qui, bon ou mauvais, doit commencer par plaire par le frontispice; s’il n’est pas intéressant, il n’inspire pas le désir d’être lu’ (p. 329).

Over het derde aforisme van Rodenko zou men nog kunnen opmerken dat de vrouw weliswaar gedepersonificeerd wordt, maar dat de man er ook niet goed van afkomt, omdat hij als een sukkel verschijnt die geen verschil ziet tussen een vrouw en een dichtbundel. Dit is naar mijn mening echter onjuist. Het woord ‘verstrooidheid’ hoort bij een andere cultuurtekst, namelijk die van de verstrooide geleerde of de verstrooide professor. De man vergist zich omdat hij zo intellectueel is en bezig met geestelijke zaken. We stuiten hier weer op het concept van ‘de intellectuele man’.

Deze voorbeelden hebben gemeen dat men vrouwen als tegenstelling van mannen definieert: mannen zijn autonome, literair of intellectueel gewichtige persoonlijkheden, vrouwen het omgekeerde ervan.

Het zou echter onjuist zijn om te denken dat deze opvatting enkel bij mannen te vinden is. Dat moge blijken uit een volgend voorbeeld, een essay van de jonge dichter en prozaïst Mischa de Vreede, die veel contact met de Vijftigers had. In *...Et Dieu créa la femme...* (1959) beschrijft De Vreede 'la femme' als een jonge vrouw – die zij 'meisje' noemt, en daarmee reeds een onvolwassen, kwetsbare positie geeft – die zich volledig op haar man en op de liefde richt: 'Een meisje heeft lief. Wat kan zij er aan doen, kan zij het helpen? (...) zie, streel mijn armen, bereid om je veel te geven, om je vast te houden voorgoed. Hier ben ik, neem mij, bemin mij, ik wil alles wel zijn wat je wilt.' (p. 37)

De soort vrouw die De Vreede schildert heeft geen eigen persoonlijkheid, ze is wat mannen willen dat zij is. In de loop van het stuk blijkt ze een dienende rol te hebben, ze maakt zich mooi voor haar man en is jaloers op zijn werk en zijn verleden. Ook zal zij zich 'graag zwakker en hulpelozer voordoen dan ze is (...). Want zij weet of vermoedt de grote aantrekkingskracht van het hulpeloze, de wisselwerking van bescherming zoeken en bieden' (p. 38).

Het is veelzeggend dat in deze visie, die stamt van een jonge vrouwelijke auteur uit experimentele literaire kringen, vrouwen eveneens een geliefde, een lichaam zijn, mensen zonder een autonoom of intellectueel bestaan.

De algemeen voorkomende neiging om vrouwen bij schrijvende of intellectuele mannen als hun tegenstelling te ontwerpen, was eveneens te zien in teksten over literatuur waarin men opeens wisselt naar uitspraken die alleen over mannen gaan. Het effect is niet alleen dat vrouwen als niet-literair en niet-intellectueel verschijnen, maar ook dat de geestelijke capaciteiten van mannen er des te meer uitspringen.

Het concept van 'de huisvrouw/schrijfster'. Het tweede element dat ik in verband met de destijds algemeen voorkomende denkbeelden over auteurs wil belichten, is de vraag hoe de visie op vrouwen eruitziet. Hoe stelt men zich schrijvende of intellectuele vrouwen voor? In dit geval zijn er geen aanwijzingen voor te vinden dat mannen een allegorische functie als muze of een andere niet-autonome functie krijgen. Men kan deze lege plek opnieuw verklaren met het begrip 'cultuurtekst'. Omdat cultuurteksten de werkelijkheid en de individuen vormen, kan men ze niet zomaar negeren, ze

zijn een deel van het gedachtengoed waar men mee opgroeit. Ook de vrouw als muze en een vanuit de intellectuele man gedefinieerd andersoortig wezen is een oude denkfiguur. Daarin zijn de hiërarchische posities van mannen en vrouwen vastgelegd, een omkering ervan is daarom onmogelijk.

Dit patroon krijgt na 1945 bovendien een nieuwe actualiteit, omdat het exact in de naoorlogse politiek en maatschappelijke visie past. Daar werden de rollen en leefwerelden voor mannen en vrouwen versterkt oppositio- neel geordend in beroepsmatige, politieke en intellectuele werkzaamheden versus verzorgende, huishoudelijke en praktische werkzaamheden. In het literaire leven zien we het basisconcept van mannen als kostwinners en vrouwen als verzorgers 'hergestructureerd' terug in citaten waarin de muze als 'dik geworden huisvrouw' (Kelk) optreedt, de dichter een vrouw en 'hongerende kindertjes' (Kouwenaar) heeft, de vrouw jaloers is op het werk van haar man (De Vreede), enzovoorts.

We kunnen dan ook constateren dat de dubbele invloed van een oude cultuurtekst en de contemporaine maatschappelijke situatie merkbaar is in de presentatie van schrijvende of intellectuele vrouwen. Ook daar zijn huishoudelijke en huiselijke beelden binnengedrongen. Dit betekent dat vrouwelijke schrijvers niet alleen geen afhankelijke, niet-literair gedefinieerde man toegeschreven krijgen, maar dat men hen bovendien vaak voorstelt als niet werkelijk literair professioneel, soms ook als helemaal niet schrijvend. Wat die tweede mogelijkheid betreft, verwijs ik naar de titel van Adriaan Morriëns net genoemde artikel: *De Muze weigert model te staan*. Daarin bespreekt hij vrouwelijke schrijvers, maar plaatst hen in de positie van een muze, die zelf geen kunst voortbrengt, maar anderen inspireert. Hetzelfde doet Morriën in een korter stuk, *Antwoord aan de Muze*, dat gericht is aan Margrit de Sablonière en Anna Blaman, die op zijn artikel hadden gereageerd. In deze titel worden ook twee concrete vrouwelijke schrijvers nog als 'muze' waargenomen.

De eerste mogelijkheid, dat men vrouwen slechts voor een deel een intellectuele of professioneel schrijvende rol toekent, komt veel voor; moederschap, huishouden en huwelijk komen met grote regelmaat bij hen ter sprake. Illustratief voor de ideeën over intellectuele vrouwen (en voor de ideeën over de plaats van vrouwen in het algemeen) is *Program voor feministen* (1950) van H. van Galen Last. Het is een klaagstuk over de vele

piepkleine nieuwe flatjes: 'Als ik van het andere geslacht was, zou ik beslisselijk weigeren de man te huwen die mij zo'n woning aanbood: ik zou er voor bedanken een benauwd en sikkeneurig nageslacht groot te brengen in zulke insectendoosjes. Het lijkt mij dat onze feministen hier een prachtig arbeidsterrein hebben: wil de vrouw in Nederland geen door en door neurotisch wezen worden met het voortdurende gevoel dat alles alleen maar *verplaatst* kan worden, nooit opgeruimd; met de voortdurende angst voor kopjesbrekende kinderen of voor bezoek van die gewichtige relatie van haar man, omdat die zulke grote sigaren rookt, waarvan de lucht dagenlang met geen mattenklopper de deur uit te krijgen is; alleen maar bezeten door het verlangen om *uit* te gaan – dan moet men *optreden* en hiertegen ageren, met alle kracht waarover feministen beschikken... liever dan van die intellectuele stukjes te schrijven over Simone de Beauvoir.'

De raad die intellectuele vrouwen hier krijgen, is dat zij zich beter bezig kunnen houden met de problemen van huisvrouwen dan met de abstracte en filosofische onderwerpen die De Beauvoir zojuist in het geavanceerde *Le deuxième sexe* had uitgewerkt. Daarmee draagt Van Galen Last maatschappelijke normen voor vrouwen – dat zij de verzorgende positie 'binnenshuis' dienen in te nemen – over op intellectuele, schrijvende vrouwen: ook zij horen zich op dit terrein te concentreren.

Hetzelfde doet bijvoorbeeld Sini Greup-Roldanus, historicus en bekend door haar historische romans. In een interview over haar oeuvre zei ze tegen Wina Born (1959): 'we mogen vooral nooit vergeten, dat we vrouw zijn. Wij hebben nu eenmaal het nestjesinstinct, en als wij het nestje niet verzorgen, wie moet het dan doen? (...) Geen vrouw, hoe intellectueel, mag het verzorgen van haar huis ooit beneden haar waardigheid achten.' Volgens Greup-Roldanus is het 'nestjesinstinct' een biologisch vastgelegde vrouwelijke eigenschap – die bij alle mannen dus ontbreekt –, zodat ook intellectuele vrouwen moeten verzorgen.

Zulk gedachtengoed is eveneens standaard als het speciaal gaat om vrouwen die fictie publiceren. Hella Haasse (1957: 47) merkt over deze fascinatie ironisch op: 'Men schijnt de combinatie huisvrouw/schrijfster pikant te vinden'. Maar toch ontkomt ook zij niet aan die denktrant, zoals straks zal blijken. Als verdere illustratie van de tweeslachtige kijk op vrouwen citeer ik een aantal passages uit de literaire jaarboekjes *Singel*

262 van uitgeverij Querido. Daarin werd elk jaar een aantal eigen auteurs gepresenteerd, soms door middel van literaire teksten, soms door middel van biografische of autobiografische berichten.

In een dergelijk bericht schrijft een anonymus (1949: 36) bijvoorbeeld over Hella Haasse dat zij probeert 'haar tijd te verdelen tussen het werk, waartoe haar talent haar dwingt, en haar taak als echtgenote en moeder.' Haasse (1957: 47) zelf schrijft acht jaar later uitvoeriger over dit probleem. Zij vindt 'dat het zorgen voor een gezin een absorberende en veeleisende bezigheid' is, en dat daarbij 'een gericht-zijn op de realiteit en het praktische, een naar buiten, naar de belangen van de anderen gekeerd-zijn, verlangd worden, die de volstreckte tegenpool vormen van de voor de arbeid van het schrijven onvermijdelijke, ja enig mogelijke geestes- en gemoedsgesteldheid.' Daarom, vervolgt ze, moeten vrouwen een oplossing vinden 'die haar gezin geen schade doet en die haar een bepaalde hoeveelheid individuele vrijheid laat.'

Over Annie Romein-Verschoor merkt haar man Jan Romein (1949: 65) in verband met haar werk als recensent op, dat er bij het lezen van te recenseren boeken 'wel gebreid kon worden, of de kinderen gezoogd, of het eten gekookt.' Hugo Zimmermann (1954: 91) schrijft over zijn vrouw Ruth Zimmermann-Wolf: 'Haar twee opgroeiende kinderen bieden een instructieve afwisseling op de gecombineerde inspanning van redactie en auteurschap'. Ben Stroman (1949: 68) zegt over Jeanne van Schaik-Willing: 'Tussen eten koken, vaten wassen, luiers spoelen, boodschappen doen en schuldeisers betalen of weren door vertaalde zij Amerikaanse romans en oefende zij haar stijl.' Josepha Mendels (1949: 50) vertelt zelf dat ze in Bretagne aan haar derde roman werkt en 'zo tussendoor wat kinderbroekjes' breit. En als laatste voorbeeld schrijft Anne Mulder (1950: 64) eveneens zelf: 'Het mooiste en liefste wat ik heb gemaakt? José, mijn zoon, nog geen twee jaar oud. (...) Ik heb nooit een stuk proza geschreven, dat José in musikaliteit, humor en lenigheid evenaart.'

Deze uitspraken gaan over uiteenlopende jonge en oude vrouwelijke auteurs, die bekend tot zeer bekend waren en allemaal ook actief waren als recensent, essayist, wetenschapper, jurylid, deelnemer aan literaire radio-programma's, etcetera. Ze bewijzen hoe sterk het vrouwelijk schrijverschap zowel voor henzelf als voor hun echtgenoten en collega's verweven was met

hun werk als moeder en huisvrouw en met andere als vrouwelijk beschouwde bezigheden. Hiermee wordt hun literaire professionaliteit ondergraven.

Men zou tegen kunnen werpen dat zulke taken destijds nu eenmaal voor het overgrote deel door vrouwen werden uitgevoerd, en dat het dus gewoon om een reëel verschil tussen vrouwen en mannen gaat. Maar daarbij ziet men in de eerste plaats over het hoofd dat er geen logische reden is om een maatschappelijke gendernorm, waarin huishouden en moederschap als de belangrijkste en correcte rol voor vrouwen gelden, over te dragen op het literaire leven. Dat dit toch gebeurt, komt doordat deze norm en de bijbehorende beelden kennelijk zo sterk zijn dat ze de literaire normen kunnen doorkruisen. De vrouwelijke auteurs veranderen daardoor in personen die niet 'echt' auteur zijn. Hoe dit werkt laat Anne Mulder op frappante wijze zien als ze een 'vrouwelijk product', haar kind, zelfs kwalitatief boven haar literaire producten stelt. Het is uiteraard niet de bedoeling om te poneren dat vrouwelijke schrijvers het moederschap niet boven het schrijverschap mogen stellen. Waar het mij om gaat is dat zulke uitspraken, die afbreuk doen aan de serieuzeheid van een auteur, niet bij mannelijke schrijvers voorkomen, omdat er bij hen geen vergelijkbare negatief werkende overdracht van maatschappelijke normen plaatsvindt.

Ten tweede mag men niet vergeten welke betekenis men de vrouwelijke 'binnenshuis'-taken toeschreef. Want in het maatschappelijke oppositionele model werden deze weliswaar 'gelijkwaardig' aan de mannelijke taken genoemd, maar toch hadden vrouwelijkheid en huisvrouw- en moederschap in verschillende opzichten een lagere rang. Ook om die reden werkt de presentatie van een auteur als 'ook huisvrouw en/of moeder' negatief. In het literaire leven blijkt de pejoratieve betekenis van deze combinatie tevens uit het feit dat men vrouwelijke schrijvers, als men hun boeken niet goed vindt, huishoudelijk werk of handwerk aanbeveelt, of hun literaire productie daarmee vergelijkt. Van het eerste is A. Marja (1954: 63) een voorbeeld, als hij in een essay over de vrouwelijke dichter Cor Klinkenbijl schrijft: Er 'zijn vele publicerende vrouwen, die zich beter tot het creëren van een delicioze hors d'oeuvre zouden kunnen bepalen, komt mij zo voor.' De tweede variant vinden we onder meer bij Rein Blijstra (1953: 56), die Henriëtte van Eyks roman *De jacht op de spiegel* afkeurend als 'een luchtig haakwerkje' betitelt.

Resumerend bestaat er een wijdverbreide neiging om bij schrijvende of intellectuele vrouwen hun schrijverschap of intellectualiteit te bagateliseren, terwijl men deze zaken bij de mannen juist beklemtoont. Het gaat hier om twee elkaar aanvullende concepten, dat van de intellectuele man en dat van de vrouw als zijn tegenstelling. In Haasses woorden: 'de huisvrouw/schrijfster'.

§ 6.5. *Conclusies*

Op de aan het begin gestelde vraag of men vrouwelijke auteurs als een even belangrijk en centraal deel van de literatuur beschouwt als de mannelijke auteurs kan men als volgt antwoorden. Tussen 1945 en 1960 bestaat er bij het schrijven over literaire onderwerpen en personen een duidelijke tendens om vrouwen over het hoofd te zien, wat blijkt uit de regelmatig als mannelijk geconcipeerde literaire generaties, het schrijven over literatuur *en de denkbeelden over auteurs*. Daarbij vallen de vrouwen of helemaal weg, of ze krijgen een niet-literaire plaats. Zij verschijnen als moeder van literaire of intellectuele mannen – parodistisch bij Til Brugman, serieus bij Paul Rodenko –, als hun echtgenoot, partner of geliefde, als mooie ander, of allegorisch als muze.

Verder verbindt men vrouwelijke auteurs makkelijk met het huishouden en/of moederschap. Men hanteert dus een maatschappelijke norm, en deze is in tegenspraak met de literaire norm, waardoor men de vrouwen als minder professioneel waarneemt dan de mannen. Er zijn ook allerlei teksten waarin men vrouwen wel als deel van de literatuur ziet of zich uitsluitend op hun literaire professionaliteit concentreert. Problematisch is echter de veel voorkomende praktijk om dat *niet* te doen, terwijl zulke mechanismen bij mannen niet te vinden zijn. Dit resulteert bij elk van de drie literaire onderwerpen die hier geanalyseerd zijn in een ongelijke behandeling van beide geslachten, waar hiërarchiserende genderopvattingen aan ten grondslag liggen.

Deze conclusie kan ik zo algemeen formuleren omdat mij niets is gebleken van een duidelijke heterogeniteit in de genderopvattingen, in synchroon noch diachroon opzicht. Het gaat in deze studie natuurlijk om een analyse van de toenmalige consensus en daarmee om de grote lijnen, het

is niet de bedoeling om elk individu met een afwijkende mening aan het woord te laten. Maar in verband met de hier besproken onderwerpen heb ik geen groepen of groepjes kunnen ontdekken die duidelijk uitspraken van een andere aard doen. Zowel jonge als oude literatoren met verschillende levensbeschouwingen uiten zich in deze vijftien jaar op opvallend gelijke wijze, wat gedemonstreerd is door de citaten zoveel mogelijk synchroon en diachroon gespreid te kiezen. Er lijkt, zoals gezegd, alleen heterogeniteit te bestaan wat betreft generiek gebruikte termen; vrouwelijke literatoren lijken in tegenstelling tot mannelijke niet of nauwelijks over te stappen op uitspraken die exclusief op mannen betrokken zijn.

Een oorzaak voor deze homogeniteit is zeker ook dat het denken over literaire onderwerpen bol blijkt te staan van cultuurteksten met een genderlading. Omdat dit schema's zijn met een vaste representatiewijze, waarin mannelijkheid en vrouwelijkheid altijd op dezelfde manier – en in de regel in een asymmetrische relatie – verschijnen, dragen zij bij tot de eenvormigheid in de genderopvattingen.

De onontbeerlijke kern. Kortom, in de jaren 1945–1960 beschouwt men vrouwelijke schrijvers als het minder belangrijke deel van de literatuur, de mannen vormen de onontbeerlijke kern. Terwijl de plaats van de mannelijke schrijvers onmiskenbaar professioneel, intellectueel en literair is, is de plaats van hun vrouwelijke collega's onzeker. Deze bevindt zich deels buiten de literatuur en het auteurschap. Daarmee is ook de interpretatie van de kwantitatieve resultaten in hoofdstuk 4 en 5 bevestigd. De literatuurkritiek is kennelijk inderdaad van mening dat vrouwelijke schrijvers minder belangrijk zijn dan mannelijke, zij schat de status van mannelijke schrijvers hoger in.

Dat geeft nog geen antwoord op de vraag *waarom* men er in het toenmalige literaire leven deze mening op nahield. Men zou kunnen opperen dat de vrouwelijke auteurs van minder belang werden geacht omdat ze een kleinere groep vormden. Maar er is geen noodzakelijk verband tussen grootte en status. Er werken bijvoorbeeld meer vrouwelijke dan mannelijke verplegers in ziekenhuizen. Toch schat men de tweede groep niet negatiever of lager in, en men maakt geen verschil tussen het product dat beide groepen leveren. Er moeten dus andere factoren een rol spelen.

Een gedeeltelijke verklaring lijkt me mogelijk met behulp van de situatie in het maatschappelijke leven, zoals eerder uiteengezet is. Omdat men vanaf 1945 een versterkte nadruk legt op vrouwen als moeder, echtgenoot en verzorger van huis en haard, draagt dit er zeker niet toe bij om vrouwelijke auteurs te zien als professionele, gezaghebbende personen, die zich serieus met de literatuur bezighouden. Maar dit kan nog niet het hele verhaal zijn, zodat we er nieuwsgierig naar kunnen zijn wat de volgende analyses op zullen leveren.

HOOFDSTUK 7

Vergelijkingen met andere auteurs in het recensiecorpus

§ 7.1. *Het literaire referentiekader*

Vergelijkingen van een gerecenseerde auteur met andere schrijvers komen vaak voor. De oorzaak hiervan is kennelijk dat een boek en zijn kwaliteit moeilijk in absolute bewoordingen te beschrijven zijn; er bestaat geen objectieve standaardterminologie. Maar onder meer door middel van vergelijkingen kan men toch een relatieve indeling en eveneens een relatieve waardering geven (zie bijvoorbeeld Rosengren 1983 en 1985, Verdaasdonk 1994). De auteursnamen die de recensenten noemen, hebben – evenals de eerder besproken facetten van het recensiecorpus – dus een dubbele functie. We kunnen er daarom van uitgaan dat het iets te betekenen heeft als men een auteur met mannelijke dan wel vrouwelijke schrijvers vergelijkt.

Genderspecten zijn ook in verband met vergelijkingen nog nauwelijks onderzocht, maar Karl Erik Rosengren zegt hier toch iets over in zijn studie *The Climate of Literature. Sweden's Literary Frame of Reference, 1953–1976*. Hierin onderzoekt Rosengren de soort namen die critici noemen als ze nieuwe boeken recenseren, en schildert zo het veranderende 'literaire referentiekader' van de Zweedse literatuurkritiek in de genoemde periode. Hij kijkt onder andere hoe vaak de categorieën 'vrouwelijke auteurs', 'science fiction' en 'misdaadromans' in de recensies voorkomen, dus hoe vaak men de gerecenseerde auteurs vergelijkt met namen uit deze drie categorieën. Zijn vooronderstelling over de jaren zestig luidt: 'The broadened concept of culture (...) could be expected to manifest itself in the literary frame of reference as an increasing proportion of mentions being given to genres and writers traditionally being considered less serious' (p. 123). En inderdaad, het aantal keren dat er namen uit een van deze categorieën opduiken, blijkt vooral vanaf ongeveer 1969 aanzienlijk te stijgen. (p. 128)

Rosengren neemt in deze studie dus aan dat 'vrouwelijke auteurs' een categorie vormen die men traditioneel minder serieus neemt, en het stijgende aantal vrouwenamen eind jaren zestig is er inderdaad een frappante bevestiging van. Daarom is het zeker van belang om te kijken hoe de Nederlandse literatuurkritiek vrouwen- en mannennamen tussen 1945 en 1960 in vergelijkingen gebruikt. Het is een periode die, zoveel is intussen wel duidelijk, wat de verhouding tussen de twee geslachten betreft niet alleen in Zweden als problematisch te bestempelen is.

Vanzelfsprekend kunnen in één hoofdstuk niet alle genderaspecten van het literaire referentiekader een plaats krijgen. Het ligt voor de hand om hier in elk geval te bestuderen 1. hoe vaak de recensenten de vrouwengroep en de mannengroep met andere schrijvers vergelijken, 2. welk geslacht deze personen hebben. Het aantal vergelijkingen is belangrijk omdat het om een vorm van inbedding gaat – dat wil zeggen om een teken dat men wezenlijk deel uitmaakt van de Nederlandse literatuur –, zodat te verwachten is dat, net als bij de inbeddingen, de vrouwengroep minder hoog zal scoren dan de mannengroep.

Deze twee mogelijkheden om verschil te maken tussen de vrouwen- en mannengroep kan men nogmaals onderzoeken voor respectievelijk de binnen- en buitenlandse namen die de kritiek noemt. Bij vergelijkingen vormt de eigen nationale literatuur het eerste referentiekader. In de woorden van Verdaasdonk (1994: 378): 'For reviewers, as a rule, one national literature provides the context for making comparisons and evaluating the book under review.' Alhoewel Verdaasdonk ook stelt dat de kritiek meestal weinig namen van buitenlandse auteurs laat vallen, bevat mijn recensiecorpus toch vrij veel namen van buitenlanders. Verdaasdonk laat zich misschien te veel leiden door de situatie van de jaren tachtig, die hij in het desbetreffende artikel onderzoekt. In elk geval is de situatie tussen 1945 en 1960 anders. Het grote aantal buitenlandse namen is wellicht een reactie op de Tweede Wereldoorlog, waarin de literatuur en de literaire contacten op een laag pitje stonden, zodat men na 1945 versterkt aansluiting aan de internationale ontwikkelingen zoekt. Deze internationale literatuur vormt een tweede en groter referentiekader. Daarom betekent een vergelijking met een buitenlandse schrijver – waarbij men bovendien meestal namen van beroemdheden noemt, zoals de citaten nog zullen aantonen – meer lof dan

één met een binnenlandse schrijver. De keuze van binnen- dan wel buitenlandse namen bij het plaatsen en beoordelen van de gerecenseerde auteur biedt de kritiek dus eveneens een mogelijkheid om een verschil tussen de vrouwen- en mannengroep aan te geven.

In het Nederlands schrijvende Belgen worden in dit verband tot de binnenlandse literatuur gerekend, want de toenmalige literatuurkritiek – en bijvoorbeeld ook de literatuurgeschiedschrijving – beschouwde hen als deel van de Nederlandse literatuur.

Soorten vergelijkingen. Afsluitend iets over de hier gehanteerde definitie van 'vergelijking'. In het recensiecorpus komen ontelbare soorten expliciete en impliciete vergelijkingen en verwijzingen voor. Het is niet gemakkelijk om te beslissen welke formuleringen die een schrijversnaam bevatten niet meer meetellen. Een duidelijke vergelijking vinden we in zinnen als: 'Zij schrijft net zo goed als Marie-Sophie Nathusius' (of: beter, slechter, veel slechter), 'Zij overtreft Marie-Sophie Nathusius', etcetera. Implicietere vergelijkingen zijn bijvoorbeeld: 'Deze thematiek vindt men eveneens bij Nathusius', 'Het boek doet denken aan Sappho', 'Men kan zijn boeken waarderen zolang men Sartre niet kent', 'Zijn stijl lijkt op die van Dermoût', 'Haar hoofdpersoon is een Couperus-figuur', etcetera. Ook zulke uitspraken heb ik als vergelijkingen geteld. Niet meegerekend heb ik expliciete contrasten ('Zij heeft niets gemeen met Marie-Sophie Nathusius'), vergelijkingen die indirect in de loop van een langere passage tot stand komen, en auteursnamen die niet als vergelijking dienen ('Zoals Jean Cocteau eens heeft gezegd, moet elk geschreven woord onontbeerlijk zijn').

Bij de tellingen wordt een en dezelfde naam die in een recensie bijvoorbeeld in drie vergelijkingen voorkomt, drie keer geteld. Het moet daarbij wel om *verschillende* vergelijkingen gaan, dus om aparte uitspraken. Soms noemt men in de vergelijking enkel een boektitel, omdat men ervan uitgaat dat iedereen weet van wie deze is – ook zulke titels zijn meegeteld. Dat geldt ook voor de gevallen dat een recensent enkel een boektitel noemt, omdat de auteur ervan al in een vorige alinea voorkwam. Bij de verzamelrecensies, waarin men dus meerdere schrijvers na elkaar bespreekt, bekijk ik uitsluitend de deelrecensie die tot het recensiecorpus behoort, en ik tel geen vergelijkingen mee met auteurs uit dezelfde verzamelrecensie. De re-

den voor het laatste is dat de structuur van de verzamelrecensie vaak zulke vergelijkingen oproept, vooral bij de overgang van de ene auteur naar de andere, zodat het hier niet om een eigen indelings- en beoordelingsprincipe van de recensent gaat.

Daarom zijn eveneens vergelijkingen met een schrijver weggelaten van wie in het gerecenseerde boek een uitspraak als motto opgenomen is of aan wie het boek is opgedragen. Want in die gevallen zijn de critici min of meer gedwongen om de naam van zo'n persoon te noemen, ze doen dat niet vanuit hun eigen inschatting van de desbetreffende auteur. Een motto komt voor in F. Bordewijks *Bloesemtak* (motto van Virginia Woolf), in Maria Dermoûts *De tienduizend dingen* (motto van de Chinese denker Ts'en Sjen), in *De ingewijden* van Hella Haasse (motto van Pindarus), in *Het stenen bruidsbed* van Harry Mulisch (motto uit de *Ilias* en uit Tacitus' *Annales*) en in Adriaan van der Veens *Spelen in het donker* (motto van Maurice Maeterlinck). Verder is *De dierenhater* van Willem van Maanen opgedragen aan Marnix Gijsen.

§ 7.2. Analyse van het recensiecorpus

Bij de nu volgende analyse van het recensiecorpus bericht ik relatief uitvoerig over de eerste auteurs, zodat men weer een indruk van de soort formuleringen krijgt. Bij de latere auteurs zijn de uitspraken ter wille van de overzichtelijkheid sterker samengevat.

Vergelijkingen bij de vrouwen. Wat betreft de vrouwengroep komen we de meeste vergelijkingen tegen in de recensies over Anna Blaman: eenentwintig keer vergelijkt men haar met een mannelijke auteur (nooit met een vrouwelijke). Het vaakst, tien keer, noemt men Simon Vestdijk. Zo poneert Johan van der Woude dat *Eenzaam avontuur* zonder Vestdijk niet geschreven zou zijn, al heeft de roman tevens 'een volstrekt eigen geluid' en gaat hij 'zeker een stap verder dan Ter Braak heeft voorgestaan of Vestdijk heeft bereikt.' (AB7) Dirk Coster ziet haar relatie tot Vestdijk negatiever als hij opmerkt dat Blaman zich heeft laten beïnvloeden door degenen die onder haar staan, want de 'ellendige, kronkelige en onduidelijke compositie van dit boek is kennelijk Vestdijkiaans.' (AB15) Verder vergelijkt men Blaman

enigszins met het psychologische realisme uit de vooroorlogse tijd. Johan de Meester en Herman Robbers schiepen 'hier en daar minstens één echt levend mens, die wij niet meer kunnen vergeten', wat men van Blaman niet kan zeggen, schrijft J.W. Hofstra bijvoorbeeld. (AB14) Bovendien zijn er drie vergelijkingen met een buitenlander – Jean-Paul Sartre (AB4), André Gide en John dos Passos (beide AB9).

Hella Haasse volgt als tweede met veertien vergelijkingen, waarvan één met een vrouwelijke auteur (Ina Boudier-Bakker, HH13). De kritiek vergelijkt haar lange, in Griekenland spelende roman *De ingewijden* meermaals met omvangrijke of historische werken. Garmit Stuiveling vindt het boek een 'te grote greep. Alleen genieën als Tolstoi in *Oorlog en vrede* of Balzac zijn in staat geweest de draden van een zo'n ingewikkeld en kleurrijk patroon foutloos te weven' (HH18). Stroman schrijft dat de roman hem doet denken 'aan Felix Dahn of Georg Ebers waar het de behandeling van de oude geschiedenis betreft en aan Den Doolaard waar de hedendaagse politieke problemen als avonturenroman worden verwerkt' (HH4). Bulthuis vindt neutraler dat Haasses barokke stijl op die van Simon Vestdijk lijkt. (HH3) In totaal vergelijkt men haar zes keer met een buitenlander.

In de recensies over Willy Corsari's *Charles en Charlotte* komen negen vergelijkingen voor; zes met vrouwelijke en drie met mannelijke schrijvers. De meeste vergelijkingen zijn negatief bedoeld, dat wil zeggen dat men Corsari 'even slecht' of 'slechter' vindt. Bulthuis zegt bijvoorbeeld dat ze op Vicky Baum lijkt, maar niet haar 'spitse mensenkennis' bezit. (WC9) Hofstra merkt op dat Corsari dezelfde literaire fouten maakt als Geertruida Bosboom-Toussaint. (WC2) Behalve met Baum vergelijkt men Corsari niet met buitenlanders.

Ook Marga Minco krijgt negen vergelijkingen, uitsluitend met boeken over de Tweede Wereldoorlog. Bij haar verhalenbundel of novelle *Het bittere kruid* refereren de recensenten zes keer aan het dagboek van Anne Frank en drie keer aan Jacques Pressers *De nacht der Girondijnen*. Zij noemen geen buitenlandse namen.

Maria Dermoût, Josepha Mendels en Jacoba van Velde krijgen alledrie zeven vergelijkingen. Dermoûts *Tienduizend dingen* vergelijkt men grotendeels met auteurs die over Indonesië schrijven – twee keer met Beb Vuyk, een keer met Albert Helman (alle MD8), een keer met Augusta de Wit

(MDII). Er komen twee buitenlandse vergelijkingen voor, met E.M. Forster (MD9) en *Duizend-en-één-nacht* (MD7).

Mendels en haar *Heimwee naar Haarlem* vergelijkt men vijf keer met een vrouw. Wagener noemt 'kosmopolitische schrijfsters als Jo Boer, Henriëtte Roosenburg en Dola de Jong' (JM1); een ander schat Mendels lager in dan de vooroorlogse Carry van Bruggen en Top Naeff. (JM7) Buitenlandse namen ontbreken.

Van Veldes *Grote zaal* vergelijkt de kritiek merendeels met het desillusioneerende en pessimistische proza: de namen van Henk Oolbekkink (JvV11), Anna Blaman (JvV21), Gerard van het Reve en Willem Frederik Hermans (beide JvV23) vallen. Afgezien van Blaman komen er alleen mannennamen voor; er zijn geen buitenlanders bij.

Clare Lennarts *Serenade uit de verte* oogst zes vergelijkingen (één met een vrouw). Men verbindt haar hoofdzakelijk met de (neo)romantiek. Zo houdt Ben Stroman haar werk voor 'een late nabloei van de neo-romantiek, zoals die zich het sterkst en het schoonst heeft geuit in Arthur van Schendel (...) en vooral in Aart van der Leeuw' (CL12); Dinaux ziet een verband met Chamisso's *Peter Schlemihl*. (CL3) Ook Apuleius komt voor (CL6), en nog één andere buitenlander.

Ten slotte vergelijkt men Inez van Dullemen één keer met Gerard van het Reve (IvD2), en Annie M.G. Schmidt met niemand.

Vergelijkingen bij de mannen. Bij de mannengroep in het recensiecorpus vinden we de meeste vergelijkingen bij Willem Frederik Hermans, negentien stuks, waarvan één met een vrouw (Anna Blaman, WFH1). Dit behoeft enige nadruk, omdat alle andere vergelijkingen bij de mannengroep betrekking hebben op mannelijke auteurs, zodat ik het geslacht hieronder verder niet noem.

Het vaakst, zes keer, vergelijkt men Hermans' *Tranen der acacia's* met Van het Reve (WFH1, WFH3). Ook wordt er gerefereerd aan het naturalisme en het psychologische realisme. Anton van Duinkerken bijvoorbeeld noemt Hermans een evenwaardige navolger van Marcellus Emants, Frans Coenen en Herman Robbers. (WFH1) Daarnaast vindt men de buitenlanders Albert Camus (WFH2), Franz Kafka (WFH2, WFH3), en Sophocles en Toergenjev (beiden WFH3).

Harry Mulisch en zijn *Stenen bruidsbed* krijgen achttien vergelijkingen. Mulisch wordt – behalve met Hermans, wiens naam zes keer voorkomt (HM2, HM17) – weinig met Nederlandse collega's vergeleken. Ben van Eyselsteijn merkt één keer op: 'In kundigheid doet Mulisch voor Vestdijk niet onder!' (HM5) Maar verder noemen de critici voornamelijk buitenlandse namen: Shakespeare (HM3), Homerus (HM5), Malaparte (HM6), Joyce (twee keer HM11), T.S. Eliot (HM14), Nietzsche (drie keer HM18) en Sartre (HM18).

In de recensies over Gerard van het Reve vinden we vijftien vergelijkingen. Men plaatst Van het Reve sterk in de naturalistisch-realistische (GvhR2, GvhR3) en in de existentialistische traditie. Zo vergelijkt Jef Last hem negatief met Sartre en Camus, die tenminste een 'steeds strijdbaarder politieke instelling' krijgen (GvhR2); Van Wessem doen *De avonden* aan Camus denken, vooral aan *L'Etranger*. (GvhR5) Ook Sartre en Tsjechov (beiden GvhR2), Hemingway (vier keer GvhR1) en Tolstoi (GvhR4) komen ter sprake.

Anton Coolen, Adriaan van der Veen en Simon Vestdijk worden allemaal acht keer met een andere schrijver vergeleken. Bij Coolens *Vrouw met de zes slapers* ziet men veel (neo)romantische verbanden. In *Het Vrije Volk* schrijft men lovend dat Coolen iets minder dan Aart van der Leeuw en Arthur van Schendel de neiging heeft om 'fraaie zinnen een lichtelijk weemoedige klank te geven' (AC9). Vergelijkbare uitspraken vindt men in AC3 en AC6. Ook bijvoorbeeld *Le grand Meaulnes* van Alain-Fournier (AC6) en Maeterlinck (AC13) komen voor.

Van der Veens *Spelen in het donker* verbindt men weer weinig met de Nederlandse literatuur – één keer met Van het Reve, één keer met Gerrit Kouwenaar (beide AvdV16) –, maar eerder met buitenlandse namen, van Moravia (AvdV1) via André Gide (AvdV2) tot Thomas Mann (AvdV7).

Simon Vestdijk vergelijken de critici onder meer met internationale auteurs uit de fantastische en dieptepsychologische traditie. Vestdijk beschrijft in *De redding van Fré Bolderhey* 'een beklemmende "jacht in de diepte", welke ons doet denken aan James Joyce's *Ulysses*', vindt *De Nieuwe Rotterdamse Courant*. (sv4) Ook krijgt hij twee vergelijkingen met Kafka (sv2).

Bij F. Bordewijks *Bloesemtak* – vier vergelijkingen – denkt men aan Couperus (FB21) en Van Schendel (FB19), en één keer aan Anton Tsjechov (FB18).

Verder komen er bij A. Alberts en Willem van Maanen drie vergelijkingen voor; Simon Carmiggelt wordt met niemand vergeleken.

Al met al suggereren de critici dat zij de vrouwelijke en de mannelijke auteurs voor een flink deel met anderen vergelijken op grond van thematiek en/of genre, wat een geslachtsneutrale aanpak lijkt te zijn. De nu volgende interpretatie van de gegevens zal daar meer duidelijkheid over verschaffen.

§7.3. *Interpretatie en conclusies*

Als we tabel 6 bekijken is het eerste resultaat van de statistische berekeningen nogal bescheiden. Bij de vrouwengroep komen niet veel minder vergelijkingen voor dan bij de mannengroep; de aantallen zijn 81 versus 86 stuks (kolom 1). De dubbele t-toets, waarmee het gemiddelde voor elk van de twee groepen berekend kan worden, geeft aan dat dit voor de vrouwen 0,6 vergelijking per recensie en voor de mannen 1 vergelijking per recensie oplevert. Dit verschil is te klein om significant te mogen heten: $p = ,33$, dus de waarschijnlijkheid dat dit verschil toevallig is, is 33 %, terwijl het maar 5 % zou mogen zijn.

Wel is het interessant dat de vrouwengroep in elk geval niet *meer* vergelijkingen krijgt. Er is een lichte tendens in de andere richting te zien die overeenstemt met de resultaten van hoofdstuk 5. Daar was er een marginaal significant verschil wat betreft het aantal inbeddingen in de Nederlandse literatuur met de mannengroep, wat inhield dat men hen minder in een literair netwerk plaatste, hen als onbelangrijker en marginaler beschouwde.

Geslacht als vergelijkingscriterium. De volgende berekeningen geven veel grotere verschillen te zien. Het aantal vergelijkingen blijkt geenszins verband te houden met het aantal vergelijkingen met het eigen geslacht (tabel 6, kolom 2 en 3). Want al krijgen de vrouwen niet veel minder vergelijkingen dan de mannen, men refereert slechts 23 keer aan leden van het eigen geslacht, bij de mannen daarentegen 85 keer, dus bijna vier keer zo veel. Men ziet dan ook dat er bij de vrouwengroep weliswaar drie personen zijn bij wie men vaker vrouwen- dan mannennamen noemt (Corsari, Mendels, Minco), maar bij de zeven anderen komen vaker mannennamen voor. Bij de mannengroep is het laatste echter altijd het geval.

Tabel 6. *Vergelijkingen met andere auteurs*

<i>Vrouwelijke auteurs</i>	1 <i>Totaal aantal vergelijkingen</i>	2 <i>Vergelijkingen met een vrouw</i>	3 <i>Vergelijkingen met een man</i>	4 <i>Binnenlandse vergelijkingen</i>	5 <i>Buitenlandse vergelijkingen</i>
Blaman	21	—	21	18	3
Corsari	9	6	3	8	1
Dermoût	7	3	4	5	2
v. Dulleman	1	—	1	1	—
Haasse	14	1	13	8	6
Lennart	6	1	5	4	2
Mendels	7	5	2	7	—
Minco	9	6	3	9	—
Schmidt	—	—	—	—	—
v. Velde	7	1	6	7	—
—					
<i>Totaal</i>	<i>81</i>	<i>23</i>	<i>58</i>	<i>67</i>	<i>14</i>
<i>Mannelijke auteurs</i>					
Alberts	3	—	3	2	1
Bordewijk	4	—	4	3	1
Carmiggelt	—	—	—	—	—
Coolen	8	—	8	4	4
Hermans	19	1	18	14	5
v. Maanen	3	—	3	3	—
Mulisch	18	—	18	8	10
v.h. Reve	15	—	15	5	10
v.d. Veen	8	—	8	3	5
Vestdijk	8	—	8	5	3
<i>Totaal</i>	<i>86</i>	<i>1</i>	<i>85</i>	<i>47</i>	<i>39</i>

Gemiddeld aantal vergelijkingen, gemeten aan het totale aantal recensies, voor de vrouwelijke auteurs 0,6 stuks, voor de mannelijke auteurs 1 stuks; t-waarde 1; $p = ,33$.

Gemiddeld percentage vergelijkingen met het eigen geslacht, gemeten aan het totale aantal vergelijkingen, voor de vrouwelijke auteurs 32,4 %, voor de mannelijke auteurs 99,4 %; t-waarde 6,7; $p < ,01$.

Gemiddeld percentage vergelijkingen met vrouwen, gemeten aan het totale aantal vergelijkingen, voor de vrouwelijke auteurs 32,4 %, voor de mannelijke auteurs 0,6 %; t-waarde 2,8; $p < ,05$.

Gemiddeld percentage vergelijkingen met buitenlandse auteurs, gemeten aan het totale aantal vergelijkingen, voor de vrouwelijke auteurs 14,5 %, voor de mannelijke auteurs 39,7 %; t-waarde 2,8; $p < ,05$.

De dubbele t-toets geeft aan dat het gemiddelde percentage van de aantallen vergelijkingen met het eigen geslacht voor de vrouwengroep 32,4 % is, voor de mannengroep 99,4 %. Dit is wel een significant verschil, want $p < ,01$. Men noemt bij de mannelijke auteurs dus significant vaker collega's van het eigen geslacht dan bij de vrouwen. Ik wil dit feit combineren met een volgend punt. De tabel laat ook zien dat het aantal genoemde mannen (58) bij de vrouwengroep verbazingwekkend veel hoger is dan het aantal genoemde vrouwen (1) bij de mannengroep. Slechts Hermans wordt één keer met een vrouw vergeleken (Blaman); bij de andere auteurs gebeurt dat helemaal niet. Volgens de dubbele t-toets betekent dit dat het gemiddelde percentage van het aantal vergelijkingen met vrouwen voor de vrouwengroep 32,4 % is, voor de mannengroep 0,6 %. Ook dit is een significant verschil: $p < ,05$. De critici vergelijken de mannengroep dus significant minder vaak met andere vrouwelijke schrijvers dan de vrouwengroep.

Men kan proberen dit laatste verschil neutraal te verklaren met het feit dat er minder teksten door vrouwen dan door mannen werden gepubliceerd. Eerder is vermeld dat uit een nog lopend onderzoek van Lenny Vos blijkt dat vrouwen tussen 1945 en 1960 ruim 20 % van het gepubliceerde proza schreven (zie paragraaf 4.4.). Daarom zou men verwachten dat de aantallen vergelijkingen daar min of meer mee overeenstemmen, en dat men zowel bij de vrouwengroep als de mannengroep in circa een vijfde van de gevallen een vergelijking met een vrouwelijke auteur vindt. Maar dat klopt voor geen van beide groepen. Bij de eerste komen te veel vergelijkingen met vrouwen voor, namelijk bijna een derde (32,4 %), bij de tweede komen veel te weinig vergelijkingen met vrouwen voor (0,6 %).

Ter verklaring van die 0,6 % kan men niet zeggen dat er nu eenmaal niet meer schrijvende vrouwen waren, want de zoëven genoemde productiecijfers voor de jaren veertig en vijftig weerleggen dat. Men kan ook niet beweren dat de recensenten wellicht niet meer schrijvende vrouwen kenden, want bij de vrouwengroep noemen zij wel 23 keer een vrouwennaam. Evenmin kan het het geval zijn dat mannen in de ogen van de kritiek een gemeenschappelijke thematiek hebben. Want dan zou zij de vrouwengroep niet zo vaak met mannen kunnen vergelijken, behalve als ze ook in dit geval thematische overeenkomsten ziet. Maar dan zouden er ook meer vrouwenamen bij de gerecenseerde mannen moeten voorkomen.

Mijns inziens moet men het feit dat de kritiek bij de mannengroep nauwelijks vergelijkingen met vrouwelijke auteurs gebruikt daarom verklaren als de (re)productie van een hiërarchische genderordening. Als men een mannelijke schrijver bespreekt, ziet men vrouwen als potentiële collega's voor een vergelijking over het hoofd omdat zij een te onbelangrijk deel van de literatuur vormen; en/of hun positie is te laag, zodat de vergelijking met een vrouw een aantasting van de mannelijke status zou zijn. In beide gevallen betekent het vermijden van een vergelijking met een vrouwelijke schrijver een hoge waardering.

Dit past bij het feit dat men de vrouwengroep – in aanmerking genomen dat vrouwen in die tijd ruim een vijfde van het proza publiceerden – te vaak met andere vrouwen vergelijkt (32,4 %). Omdat vergelijking met een vrouw minder status geeft dan vergelijking met een man, betekent dit een lage waardering.

Buitenlanders. We kunnen kijken of dit hiërarchische verschil tussen de vrouwen- en mannengroep wordt bevestigd door de aantallen vergelijkingen met buitenlandse auteurs. Want als men veel van zulke vergelijkingen krijgt, betekent dat immers ook een hoge waardering. Bij mijn analyse van het recensiecorpus in de vorige paragraaf heeft men wellicht al de – terechte – indruk gekregen dat de mannengroep meer buitenlandse vergelijkingen oogst: terwijl de vrouwengroep slechts 14 van zulke vergelijkingen krijgt, krijgen de mannen er 39, dus meer dan twee keer zoveel (tabel 6, kolom 5).

De dubbele t-toets geeft aan dat deze aantallen omgerekend in procenten respectievelijk 14,5 % voor de vrouwengroep en 39,7 % voor de mannengroep opleveren. Ook dit verschil is significant: $p < ,05$. Dat wil zeggen dat men de mannengroep door het significant grotere aantal buitenlandse namen opnieuw eenduidig meer prijst dan de vrouwengroep.

Bovendien wil ik attent maken op een punt dat niet in de tabel verwerkt is: de buitenlandse auteurs zijn slechts in één geval van vrouwelijke kunne, en deze ene vrouw, Vicky Baum, komt voor in een recensie over een vrouw, namelijk Willy Corsari (wc9). Dus ook in deze categorie vermijdt men het vergelijken van een mannelijke auteur met een vrouw. Als neutrale verklaring voor het feit dat op één na alle buitenlanders mannen zijn, zou men kunnen opperen dat de Nederlandse recensenten wellicht

niet meer buitenlandse vrouwelijke schrijvers kenden. Dit kan echter niet kloppen, want er komen verschillende buitenlandse vrouwen voor in de recensies, onder meer de gezusters Brontë en George Sand (wcr), Marie Basjkiertsjev (GvhR4), en Sappho en Louise Labé (AB8). Maar men gebruikt deze vrouwen niet in vergelijkingen.

Ik concludeer daarom dat buitenlandse vrouwen kennelijk een te lage rang hebben en/of dat men hen bij vergelijkingen vergeet omdat ze een onbelangrijk deel van de internationale literatuur vormen. Men vindt de eerder vastgestelde verschillen wat betreft de vrouwen- en mannennamen dus versterkt terug: het binnenlandse literaire referentiekader was in de ogen van de literatuurkritiek reeds voor een groot deel mannelijk, het buitenlandse is dat bijna volledig.

Enslutningsmode! Bij de analyses ziet men – het al bij de vorige analyses – dat de besproken genderopvattingen niet aan een losse recensie af te lezen zijn. Ze zijn pas vast te stellen als men een groter corpus bestudeert en op die manier de (onbewuste) overtuigingen van de literatuurkritiek als geheel ontrafelt. Karl Erik Rosengren (1983) merkt in zijn aan het begin besproken studie hetzelfde op in verband met het literaire referentiekader van de Zweedse critici: men vindt ‘*patterns grouping the various elements into meaningful wholes, clusters of cultural elements.*’ (p. 23)

Ook in het onderhavige Nederlandse geval is er bij de vergelijkingen met andere schrijvers een bepaald patroon waarneembaar dat een betekenisvol geheel vormt. Men vindt drie hiërarchisch geordende referentiekaders: het eerste en laagste is dat van de binnenlandse vrouwelijke schrijvers, het tweede en middelste is dat van de binnenlandse mannelijke schrijvers, terwijl het derde en hoogste uit buitenlandse mannelijke schrijvers bestaat. Het referentiekader ‘buitenlandse vrouwelijke schrijvers’ ontbreekt (op één naam na). Dit ‘drietrapsmodel’ bevestigt ook de lichte tendens die ik aan het begin van deze paragraaf signaleerde. Alhoewel de mannengroep qua aantal vergelijkingen hooguit ietwat meer als een essentieel deel van de literatuur werd gepresenteerd, is daar qua kwaliteit van de vergelijkingen geen twijfel meer over mogelijk. De critici presenteren en beoordelen de mannelijke auteurs op significant positievere wijze, zij vormen het belangrijkste en maatgevende deel van de literatuur. Deze interpretatie sluit naadloos aan

bij de al uitgevoerde analyses, zowel die van de literatuurkritiek (hoofdstuk 4 en 5) als die van de andere deelnemers aan het literaire leven (hoofdstuk 6). Men kan de ongelijke behandeling van beide geslachten inmiddels niet meer als onbeduidend wegwuiven.

De vraag wordt natuurlijk steeds dringender waarom men denkt in kern en marge, in belangrijk en onbelangrijk. Een antwoord dat vanuit de traditie voor de hand ligt, is dat men de vrouwelijke auteurs als het minst innovatieve deel van de literatuur beschouwt, en de mannelijke auteurs als de leiders en vernieuwers. De desbetreffende kwantitatieve analyse van het recensiecorpus leverde daar echter geen bewijzen voor, omdat de inbedding in innovatieve groepen procentueel wel een tendens in die richting te zien gaf, maar geen significant verschil. De analyse van de literaire context van de kritiek in het volgende hoofdstuk zal meer informatie over de toenmalige ideeën over innovatie bieden.

Literaire prestaties en innovatie in de literaire context

§8.1. *Prestaties en innovatie*

Deze tweede ronde door de literaire context van de literatuurkritiek heeft ten doel om te onderzoeken of en in hoeverre men de literaire prestaties van vrouwelijke auteurs lager inschat dan die van de mannen, en of men de eerste groep minder snel met innovatie associeert dan de tweede groep. Omdat we hier in het recensiecorpus nog weinig over gevonden hebben, is het des te interessanter om te zien wat men in het overige literaire leven denkt. Daarvoor analyseer ik eerst de opvattingen over literaire prestaties en innovatie in het algemeen. Vervolgens komen de opvattingen over het (literaire) genie in het bijzonder ter sprake.

Het gedachtengoed over de emancipatie van vrouwen blijkt in verband met deze zaken een belangrijke rol te spelen, zodat ik die er meteen bij zal betrekken. Op die manier wordt het punt dat in paragraaf 3.1. als vierde te bestuderen op de lijst stond – ideeën over literaire emancipatie, prestaties en kwaliteit, en de ‘damesroman’ – voor de literaire context deels nu al behandeld. Als dit punt daarna in het recensiecorpus ter sprake komt, kan ik dus op de hier geschetste context teruggrijpen.

Kwalitatieve ontwikkeling. Verrassend is dat in de literaire context van de kritiek de overtuiging heerst dat de literatuur van vrouwen zich kwantitatief en/of kwalitatief sterk heeft ontwikkeld. De manier waarop men daarover schrijft en de verklaring die men voor deze ontwikkeling aanvoert, zal ik met citaten van twee prominente literatoren illustreren.

Ben Stroman (1951: 56–57) ziet in zijn studie *Overzichten en indrukken. De Nederlandse roman in de periode 1940–1950* als de oorzaak van de veranderde en verbeterde literatuur van vrouwen ‘haar groei naar maatschappelijke gelijkheid met de man’. Desondanks koestert hij nog wel twijfels over de

kwaliteit van hun literatuur: 'De "dames-romans" blijken de vriendelijke tragiek van het welgestelde Hollandse binnenhuisje te hebben verlaten zonder nochtans de atmosfeer waarlijk te verruimen tot buiten de grenzen van een individuele ervaring of gewaarwording. La [sic!] deuxième sexe is in wezen lyrisch gebleven. Eva eist de problematiek van Adam voor zich op.'

Vervolgens vergelijkt Stroman de naoorlogse vrouwelijke en mannelijke auteurs: De schrijvers boren veeleer naar een scherpe bewustwording, de schrijfsters haken er naar (...). De schrijvers slechten de belemmeringen, hetzij met koel overleg, hetzij met de bravour van de in het nauw gedrevenen, de schrijfsters koesteren een verbeelde wereld in de waan dat zij daar de weg naar de vrijheid zullen vinden.'

Verskillende elementen in deze gedachtengang zijn opvallend. Ben Stroman is van mening dat de voortschrijdende emancipatie van vrouwen in het maatschappelijke leven de oorzaak is van de veranderde literatuur van vrouwen. Hij gaat van een verflechting van maatschappelijke en literaire zaken uit, waarbij hij aanneemt dat de ontwikkelingen op het eerste gebied die op het tweede beïnvloeden. Wel gebruikt Stroman niet het begrip 'emancipatie', maar 'gelijkheid'. Deze 'gelijkheid' specificceert hij niet; ze betekent voor de literatuur kennelijk dat vrouwen dezelfde soort teksten willen schrijven als mannen. Er wordt hier dus niet van 'gelijkwaardigheid' gesproken, zoals in het maatschappelijke leven. Wat is de reden daarvoor? Die vraag komt na het tweede citaat aan bod.

Verder stelt Stroman dat de naoorlogse literatuur van vrouwen weliswaar beter is geworden in vergelijking met de tijd daarvoor, maar ze zou nog niet 'waarlijk' veranderd zijn. Bij het vergelijken van mannelijke en vrouwelijke schrijvers blijkt hij ervan uit te gaan dat de vrouwen zich literair langzamer ontwikkelen dan de mannen en hen navolgen, dat zij (nog) niet zo ver zijn als de mannen. Waar de mannen naar een scherpe bewustwording 'boren', 'haken' zij er slechts naar, waar de mannen 'belemmeringen slechten', koesteren zij ten onrechte 'een verbeelde wereld'. Volgens Stroman zijn het dus de mannen die leiden en voor literaire vernieuwing zorgen, de vrouwen spelen daar geen rol bij.

Met al deze standpunten is Stroman prototypisch voor de toentertijd heersende ideeën. Dit kan met behulp van het tweede citaat, ditmaal van een vrouw, verduidelijkt worden. Anna Blaman (1963) schrijft in 1956 het

artikel *Waar blijven de vrouwelijke genieën?*, naar aanleiding van de zojuist aangenomen wetswijziging die getrouwde vrouwen juridische handelingsbekwaamheid bezorgde. Daarin merkt zij eveneens op dat vrouwelijke schrijvers tot dusverre weliswaar 'een bijzondere hoogte konden bereiken, maar dat in dit vrouwelijke werk precies datgene ontbrak dat het groot, geniaal had kunnen maken', omdat de vrouw 'eeuwenlang klein gehouden was en (...) zich ook eeuwenlang klein had móeten houden'. Daarom ontbrak het de schrijvende vrouw ook 'aan een waarlijk grote visie op haar onderwerp; ze zag geen grote lijnen, geen samenhangen, geen achtergronden en geen perspectieven. Ze bleef steken in het detail, in de zoveel kleinere wereld van ding, kleur en sfeer...' (p. 72) Maar omdat dat wat ik in verband met het maatschappelijke leven de 'wettelijke emancipatie' heb genoemd, in Blamans ogen nu voltooid is, zal het 'niet lang meer duren of de vrouwelijke genieën zullen aantreden in de toekomstige literatuurgeschiedenis.' (p. 73)

Blaman ziet dezelfde overeenkomst als Stroman tussen vrouwenemancipatie in het maatschappelijke leven en een ontwikkeling in de literatuur van vrouwen. Alhoewel ze het in tegenstelling tot haar collega niet expliciet zegt, gaat Blaman er eveneens van uit dat vrouwen dezelfde soort teksten willen of zouden moeten schrijven als mannen. Ze gebruikt namelijk voor grote, geniale literatuur maar één norm: een 'waarlijk grote visie', 'grote lijnen', 'samenhangen' en 'perspectieven'. Op deze karakterisering ga ik in hoofdstuk 11 in. Net als Stroman gelooft Blaman dat niet de vrouwelijke, maar de mannelijke auteurs de leiding hebben, en dat de teksten van de eersten momenteel qua kwaliteit nog gebreken vertonen.

Kwantitatieve ontwikkeling. Uitspraken dat de literatuur van vrouwen zich *kwantitatief* zou hebben ontwikkeld, vertonen hetzelfde patroon. Pierre Dubois bijvoorbeeld vindt in *Vrouwenspiegel. Werk van Nederlandse schrijfsters* (1949) dat de huidige vrouwelijke schrijvers in tegenstelling tot vroeger een flink deel van de literaire markt in beslag nemen. Impliciet refereert Dubois daarmee vermoedelijk eveneens aan de emancipatie. Over de kwaliteit merkt hij echter op: 'De manier waarop ze dat doen is vrij ongelijk. Soms – bijv. met Anna Blaman of Vasalis – bereiken ze een hoog peil, in vele gevallen is het peil ook heel wat minder hoog en spiegelt de "vrouwenspiegel" (...) niet zo heel veel belangwekkends.'

Ook hier vinden we een negatieve beoordeling van de kwalitatieve prestaties van vrouwen; ondanks hun sterkere aanwezigheid op de literaire markt zou het niveau van hun boeken vaak maar matig zijn, en Dubois verbindt hen niet met een invloedrijke of leidende positie.

In totaal laten deze en andere passages – hieronder volgen nog meer voorbeelden – zien dat er in het literaire leven enerzijds het optimistische idee bestaat dat de vrouwelijke schrijvers zich ontwikkeld hebben, wat te danken zou zijn aan 'de emancipatie' van vrouwen in het maatschappelijke leven. Overigens gaat men zelden of nooit op deze emancipatie in, en meestal blijft onduidelijk welke betekenis van 'emancipatie' men nu eigenlijk in het hoofd heeft. Het gaat eerder om een vaag, ongespecificeerd gevoel dat kennelijk op algemene instemming kan rekenen; dit bevestigt dat 'emancipatie' in die tijd een belangrijker thema was dan vaak aangenomen wordt. Anderzijds impliceert deze lof dat de vrouwen minder goed of ver waren dan de mannen, en inderdaad stelt men min of meer ronduit dat zij nog steeds aan deze inhaalslag bezig zijn.

Gelijkheid versus gelijkwaardigheid. Maar waarom denkt men in 'gelijkheid' in plaats van 'gelijkwaardigheid'? Hier zit de vooronderstelling achter dat de vrouwen kwalitatief en inhoudelijk hetzelfde doen of zouden moeten doen als de mannen. Dat moet wel samenhangen met de andersoortige ordening van het literaire leven. In het maatschappelijke leven was het mogelijk om de verschillende functies van respectievelijk de verzorgende of de werkende mens te vervullen en verschillende 'producten' – een goed lopend huishouden, fatsoenlijke kinderen, een correcte administratie, industriële objecten – voort te brengen. Maar in het literaire leven is men schrijver of men is het niet, en het product kan maar één ding zijn: teksten.

Opmerkelijk is daarbij dat men de vrouwen als navolgers van de leidende mannen beschouwt; de tweede groep is de maatstaf waar de eerste aan gemeten wordt en die zo als (nog) niet helemaal evenwaardig verschijnt. Deze constructie kennen we uit het maatschappelijke leven. De herstructurering van de maatschappelijke ideeën over de twee geslachten, die voor het literaire leven vereist is, verandert niets aan hun onderlinge verhouding. Er komt opnieuw een hiërarchische genderordening tot stand.

Kritiek. Deze constructie blijft niet zonder kritiek. Er gaan in het literaire leven namelijk ook stemmen op dat men de prestaties van vrouwen onvoldoende erkent. Maar in tegenstelling tot de vorige opvatting wordt deze slechts door een kleine minderheid verdedigd, en mijn indruk is dat er niet of nauwelijks mannen toe behoren. Als eerste voorbeeld van deze minderheid kan Clara Eggink dienen, een toonaangevende literator met veel literaire nevenactiviteiten. Eggink (1955: 150) merkt in *De schrijvende vrouw en Anna Blaman* op dat mannen de boeken van vrouwen vaak negatief beoordelen, omdat ze het idee van hun 'traditionele superioriteit' niet op willen geven. 'Daarom is het dat de mannelijke criticus zijn waardemeter nog altijd enige graden lager houdt bij het beoordelen van werk van vrouwen en zeer veel last krijgt van een blinde vlek.'

Ook Hella Haasse (1959a: 100) registreert een onwil om de capaciteiten van vrouwen te erkennen, met name op intellectueel en creatief gebied. Zij ziet een neiging 'om vrouwelijke journalisten aan het werk te zetten aan vrouwen- en kinderrubrieken, schrijfsters in hoofdzaak in staat te achten tot damesromans en jeugdboeken (...). En een vrouw die toch weet door te zetten en zich weet te handhaven op een gewoonlijk als specifiek mannelijk beschouwd terrein, of in dingen des geestes (vooral die zijn taboe), heet dan al gauw een mannelijk of zelfs sexe-loos type.' Haasses verwijt is dus bovendien dat men vrouwen die zich 'in dingen des geestes' doorzetten 'mannelijk' noemt, wat wil zeggen dat de normen voor vrouwelijkheid hoge prestaties van vrouwen op intellectueel gebied uit zouden sluiten. Dezelfde kritiek heeft onder meer Blaman (1963: 72) in haar boven geciteerde artikel over vrouwelijke genieën met betrekking tot de literatuur, als ze opmerkt dat een vrouwelijke auteur zich tot dusverre, als ze tenminste 'echt vrouwelijk' wilde heten, geen werkelijk grote visie had kunnen permitteren.

Op dergelijke kritische opmerkingen dat men intellectuele en/of schrijvende vrouwen niet voor vol aanziet, maar vooral op de grenzen van deze kritiek, kom ik straks nog terug.

Voorlopig kunnen we concluderen dat het lovende concept van 'de zich ontwikkelende vrouwelijke schrijver' toch de betekenis heeft dat vrouwen (nog altijd) minder goed zijn dan mannelijke schrijvers, en dat het de laatste zijn die de literatuur vernieuwen.

Mannen zijn beter. Uitspraken dat mannelijke schrijvers (nog steeds) beter zijn komen dan ook regelmatig zonder het element van de 'ontwikkeling' voor, en zeker niet alleen bij mannen. Zo schrijft Nel Noordzij in de inleiding van haar anthologie *Nederlandse dichters na 1900* (1956): 'De affiniteit tot het dichten blijkt meer bij de man dan bij de vrouw aanwezig te zijn. Hij presteert op artistiek gebied tot op de huidige dag verreweg het meest, dus ook in de poëzie.' (p. 11) Voor Noordzij, die toch een jonge dichter, prozaïst en essayist uit progressieve kringen was, is het zonder enige twijfel zo dat de literaire en andere artistieke prestaties van mannen die van de vrouwen overtreffen.

Wat minder direct drukt A. Marja (1954: 63) dezelfde overtuiging uit in een al eerder genoemd stuk over Cor Klinkenbijl. Hij schrijft: 'ergens heb ik iets tegen dichters, al mijn sympathie voor het streven van Simone de Beauvoir ten spijt'. Hélène Swarth is hem te sentimenteel, Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk ligt hem minder dan 'haar mannelijke generatiegenoten' en Vasalis vindt hij wat overschat. Uit het vervolg blijkt dat Marja evenmin bijzonder tevreden is over het niveau van schrijvende vrouwen in het algemeen; hij vindt hun mannelijke collega's beter.

Dezelfde denkwijze demonstreert een jonge en even progressieve collega van Noordzij, Hans van Straten (1947: 85). Als redacteur van het literaire tijdschrift *Columbus* publiceerde hij daarin de volgende dagboeknotitie:

E. (het talent van een vriendin verdedigend): – Wat vind je dat er nu eigenlijk aan deze verzen ontbreekt?

H. (met volle overtuiging): – Een man!

Uit de andere notities blijkt dat 'E.' een vrouw is en 'H.' een man, zodat de man de mening ten beste geeft dat de poëzie van de vriendin beter zou zijn als ze een man was geweest. Van Straten vond deze uitspraak kennelijk belangrijk of geestig genoeg om hem in druk vast te houden.

Terwijl men in zulke uitspraken globaal poneert dat mannelijke schrijvers beter presteren dan vrouwen, vinden we ook veel uitspraken die speciaal over het vrouwelijke gebrek aan innovatie gaan.

Een voorbeeld daarvan is Adriaan Morriën (1959: 24), als hij de bovengenoemde poëzie-anthologie van samensteller Nel Noordzij bespreekt.

In *Poëzie van vrouwen en vrouwenpoëzie* merkt hij op dat de poëzie van vrouwen 'veel later en weifelender werd gemoderniseerd dan die van haar broeders in Apollo'. De poëzie van vrouwen is 'nauwelijks denkbaar (...) zonder de revoluties en vernieuwingen, die in de laatste honderd jaar door mannen zijn tot stand gebracht'. En überhaupt is er volgens Morriën 'in onze literatuur geen beweging geweest waarin vrouwen een overwegend aandeel' hadden. Diezelfde mening, dat de literaire prestaties van vrouwen zeker niet bestaan uit vernieuwend en leidinggevend bezig zijn, uit Annie Romein-Verschoor (1979: 157) in een lezing van 1949 waarin ze vrouwen een 'gebrek aan oorspronkelijkheid' aanwrijft. Zij zouden 'in de kunst en in het openbare leven òf diezelfde weg volgen [als de mannen, mv], òf de traditioneel vrouwelijke vrouw' spelen.

Het muzendebat. Als exemplarische illustratie en samenvatting van de toenmalige opvattingen over de literaire prestaties en de innovatieve kracht van vrouwelijke auteurs kan een debat uit 1950 gelden, dat ik als het 'muzendebat' betitel. Merkwaardig genoeg heeft dit tot nu toe niet de aandacht van onderzoekers getrokken, en ook in het bekende overzichtswerk van Siem Bakker, *Literaire tijdschriften*, wordt er niets over gezegd.

Het muzendebat begon met een artikel van Adriaan Morriën (1950a): *De Muze weigert model te staan*. Dit was een inleidend stuk voor een 'vrouwennummer' – het woord stamt van Morriën zelf – van *Litterair paspoort*, waarvan hij redacteur was. Het bevatte artikelen over Amerikaanse, Russische en Franse vrouwelijke schrijvers. In *De Muze weigert model te staan*, waarin Morriën indirect op Simone de Beauvoirs net verschenen studie *Le deuxième sexe* reageert, verkondigt hij de inmiddels vertrouwde mening dat het grote aantal vrouwelijke auteurs een modern fenomeen en een gevolg van de 'vrouwenemancipatie' (p. 49) is. Hij beperkt deze veranderingen nadrukkelijk tot de kwantitatieve toename van teksten van vrouwen, en stelt over de kwaliteit van hun literatuur: 'Op enkele zeer zeldzame uitzonderingen na ziet men de vrouwenlitteratuur juist daar ophouden waar het grote kunstwerk begint. De middelmatigheid, waardoor het merendeel van de vrouwenromans wordt gekenmerkt, is als de zône van het bestendige weer op een barometer. (...) Op het gebied van de familieroman, de sleutelroman, de detectiveroman, met hun weinig veranderlijke schema's, heeft

de vrouwelijke auteur alle gelegenheid haar imitatiezucht te bevredigen en de middelen voor het doel aan te zien, een typische hebbelijkheid van de vrouwelijke geest'. (p. 50)

Aan het eind van het stuk drukt Morriën zijn aversie uit tegen de 'volledige emancipatie' en tegen een mogelijk toekomstig 'vrouwelijk overwicht', waardoor de 'ongeschreven meesterwerken' van vrouwen verloren zouden kunnen gaan: 'Een meisje kan, zoals men weet, met niet meer dan een kam, een gedicht in haar haren leggen. Een vrouw werpt blikken waarin een geheel hoofdstuk van onze lievelingsroman ligt gecompriëerd. En wat kunnen een voet (...) of een hand (...) al niet uitdrukken. In elk geval kunnen zij ons, mannen, van het schrijven afhouden.' (p. 50)

In dit artikel komt opnieuw zowel het gebrek aan literaire kwaliteit als de 'imitatiezucht' van vrouwen voor, hun neiging om de mannen na te volgen en niet innovatief te zijn. Uitzonderlijk is dat de afkeer van de volledige literaire emancipatie van vrouwen openlijk wordt uitgedrukt. Deze wordt trouwens ook hier opgevat als 'gelijkheid' in de zin dat vrouwen dezelfde soort teksten op hetzelfde hoge niveau zullen schrijven als de mannen. Morriën zegt eenduidig dat hij vrouwen het liefst als muze, als geliefde en vriendin, dat wil zeggen als mooie 'ander', wil behouden. Tevens neemt hij een mannelijke positie in en spreekt hij enkel de mannelijke lezers aan ('ons, mannen, van het schrijven afhouden').

Het is veelzeggend dat juist dit artikel deels opnieuw afgedrukt werd in de rubriek *Wij lezen voor u...* in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 6 mei 1950, waarbij de anonymus (1950a) de passages uitkoos over de middelmatigheid van de literatuur van vrouwen, en over de aversie tegen de volledige emancipatie en het verloren gaan van ongeschreven meesterwerken van vrouwen. Op 13 mei werd hetzelfde artikel nogmaals naverteld in de rubriek *Kroniek der kronieken* in *De Groene Amsterdammer*, onder de titel: *De pen in vrouwenhand*. Dezelfde passages werden beklemtoond, en de anonieme persoon (1950b) die de samenvatting had gemaakt, voegde eraan toe dat deze uitspraken van Morriën 'het vrij herhalen in deze rubriek alzijds waard zijn.'

Morriën oogstte met zijn toch slechts twee pagina's lange artikel dus instemmende reacties en bracht met de genoemde thema's blijkbaar de overtuigingen van grotere groepen onder woorden.

Anna Blaman en Margrit de Sablonière stuurden Morriën kritische brieven, die hij volgens zijn artikel *Antwoord aan de Muze* niet meer had kunnen opnemen en die daarom respectievelijk in *De Groene Amsterdammer* en de *Nieuwe Rotterdamse Courant* verschenen. Blaman (1950b) sprak in *Vrouwen, weest op uw hoede* ironisch van 'een zegetocht' van Morriëns artikel. Zij was van mening dat het nog jaren zou duren 'eer zelfs intellectuelen op een ernstige studie van een vrouw over vrouwen [*Le deuxième sexe* van De Beauvoir, mv] met evenwaardige ernst zullen ingaan.' Tevens waarschuwde ze de vrouwen voor mannen die hen in hun 'halve vrijheid en halve slavernij als zodanig zouden willen bestendigen.'

In "Ook vrouwen kunnen wel eens iets verstandigs zeggen" – Simone de Beauvoir's *Le Deuxième Sexe* ging Blaman (1950c) nog eens in op Morriëns stuk. Ze merkte op dat de mannelijke superioriteit en de vrouwelijke inferioriteit historisch gegroeid waren, en dat niemand bang zou moeten zijn voor De Beauvoirs poging om 'de verhoudingen tussen de sexen van feodale resten te zuiveren'. De Sablonière (1950) reageerde in *Vrouwen en Literatuur* hoofdzakelijk op Morriëns uitspraken over het niveau van de literatuur van vrouwen. Alhoewel zij schreef dat Morriën 'niet ten onrechte' de nadruk legde op de middelmatigheid van de literatuur van vrouwen, en vaststelde dat 'de gemiddelde vrouwenliteratuur het peil niet [haalt] van de gemiddelde mannenliteratuur', vond zij toch dat hij te veel Nederlandse vrouwen over het hoofd zag die boven de middelmaat uitkwamen. Ook Clara Eggink (1950) verwees in een interview met Annie Romein-Verschoor naar Morriëns stuk, 'waarin hij de stelling verdedigt, dat de vrouw in de kunst nooit het hoge niveau kan bereiken van de man. (...) Daar is nogal veel over te doen geweest.' Zij noch Romein-Verschoor geven echter hun eigen visie op de zaak.

Speelruimte in de opvattingen. Het muzendebat werpt een prachtig licht op de toenmalige ideeën over de kwaliteit van de vrouwelijke literaire productie. Essentieel is dat ondanks de verontwaardigde reacties niemand de stelling verdedigt dat de literatuur van vrouwen even goed of beter is dan die van de mannen. De Sablonière bijvoorbeeld zegt expliciet dat het omgekeerde het geval is, Blaman spreekt van een – weliswaar historisch gegroeide, dus niet biologisch bepaalde – vrouwelijke inferioriteit, en Eg-

gink en Romein-Verschoor zwijgen over dit punt. Dat wil zeggen dat men het erover eens is dat mannen boeken met een hogere literaire kwaliteit afleveren. Gezien de inhoud van de protesten is het probleem voornamelijk dat Morriën zich te radicaal uit en zich expliciet verzet tegen de 'literaire emancipatie' van vrouwen.

Al met al blijkt men in het literaire leven buiten de literatuurkritiek hoge en lage prestaties, evenals (een gebrek aan) innovatie en leidende capaciteiten, te verbinden met het geslacht van auteurs. De speelruimte in de genderopvattingen tussen 1945 en 1960 kan als volgt worden samengevat: men kon óf vinden dat de literaire prestaties van vrouwen lager waren dan die van de mannen, en dat de eersten niet innovatief waren; óf men kon van mening zijn dat dit weliswaar klopte, maar dat het niveau van vrouwelijke schrijvers een stijgende lijn vertoonde en men hen daarom serieuzer zou moeten nemen dan over het algemeen gebeurde. De tweede opvatting is gebaseerd op een maatschappelijk argument, namelijk dat vrouwen geëmancipeerder zijn dan vroeger en dat dit proces consequenties voor de literatuur heeft. De eerste opvatting berust op de vooronderstelling dat vrouwen vanwege hun 'natuur' slecht schrijven en dat daarom ook zullen blijven doen.

§ 8.2. *Het literaire genie*

Simone de Beauvoir. De opvattingen over schrijvende vrouwen en hun prestaties in de eerste vijftien jaar na de oorlog kunnen nog wat verder uitgediept worden door een blik te werpen op de ideeën over het (literaire) genie.

Het bovenstaande heeft al enigszins duidelijk gemaakt dat De Beauvoir met *Le deuxième sexe* (1949) het Nederlandse gedachtengoed over vrouwen vrij sterk beïnvloed heeft. Dat geldt niet alleen voor haar standpunt over de 'menswording' en de gelijkwaardigheid van vrouwen – in dit verband citeert bijvoorbeeld de voor het maatschappelijke leven besproken psycholoog Buytendijk haar regelmatig in zijn studie *De vrouw. Haar natuur, verschijning en bestaan* (1951) –, maar ook wat haar ideeën over schrijvende vrouwen betreft.

In *De tweede sekse* constateert De Beauvoir kritisch over 'de vrouwelijke auteur' dat 'het maar zelden voor[komt] dat ze de kunst beschouwt

als ernstig werk', ze produceert haar teksten alsof het 'handenarbeid voor bazars' is. (p. 803) Het laatste is wat ongelukkig vertaald, want De Beauvoir spreekt van 'ouvrages de dame,' wat eerder 'dameshandwerk' is. Nu herkent men de gewoonte waar ik bij de analyse van het concept van 'de huisvrouw/schrijfster' op heb gewezen, namelijk om boeken van vrouwen met huiselijk of huishoudelijk werk te vergelijken en daarmee de lage kwaliteit ervan aan te duiden. Deze passage illustreert het internationale van deze denkwijze, en tevens het internationale van de lage waardering voor de als vrouwelijk beschouwde taken en leefwereld. Verder wagen vrouwen zich volgens De Beauvoir niet 'aan een gedurfde gedachtenvlucht' (p. 806), omdat ze weifelend van aard zijn en bang om te mishagen. Zij zouden niet *over het menselijk bestaan reflecteren, waardoor men 'in hun werk nauwelijks iets metafysisch hoort doorklinken en de "zwarte humor" er vrijwel in ontbreekt.*' (p. 809)

Desondanks vindt zij wel dat bepaalde vrouwelijke auteurs als Emily Brontë of Virginia Woolf goede literatuur geproduceerd hebben. Maar vrouwen hebben nooit volledige vrijheid en de mogelijkheid tot transcendentie gehad, en dat is de reden waarom het de vrouwelijke auteur 'niet gegeven is – en waarom het haar misschien nog lange tijd niet gegeven zal zijn – de hoogste toppen te bereiken.' (p. 809) Pas in de toekomst zal ook bij vrouwen 'scheppend genie' (p. 811) mogelijk zijn.

Bezetenheid. In Nederland was men het geheel eens met De Beauvoirs opvattingen over de afwezigheid van het vrouwelijke literaire genie. Daarmee wil ik niet beweren dat het om een nieuw thema gaat; de oppositie van vrouw en genie is al sinds lange tijd een cultuurtekst in binnen- en buitenland (Van Boven 1992, Bovenschen 1979, Von Heydebrand en Winko 1995, Streng 1997). De Beauvoir wordt in het naoorlogse Nederland echter duidelijk voor de reproductie van deze cultuurtekst ingezet, wat uit enkele voorbeelden moge blijken.

Sybre de Groot publiceerde in *Libertinage* twee recensies over de beide delen van *Le deuxième sexe*, en vat De Beauvoirs ideeën in de tweede recensie (1950: 238) als volgt instemmend samen: 'Er zijn vrouwen die talent hebben en er zijn vrouwen die gek zijn, maar geen bezit de combinatie van deze twee eigenschappen, die genie heet, wordt ons uiteengezet.' Een tweede

voorbeeld is Blamans net al aangehaalde artikel *Waar blijven de vrouwelijke genieën?* van 1956. Blaman zegt aan het begin dat men altijd weer de vraag stelt: 'Waar blijven de vrouwelijke genieën?'. Daaruit blijkt dat men inderdaad algemeen aannam dat er geen vrouwelijke genieën waren. Ook Blaman spreekt dit niet tegen, maar hoopt met De Beauvoir op de toekomst, omdat vrouwen nu vanwege de voltooide wettelijke emancipatie tot geniale prestaties in staat zullen zijn.

Ook Buytendijk (1951: 303) was met De Beauvoir van mening dat het vrouwelijke (literaire) genie niet bestaat. De reden hiervoor zou zijn dat een geniale prestatie 'niet slechts een uitzonderlijke begaafdheid en een productieve phantasie eist, maar ook die "bezetenheid", die "mania", welke een vorm van vrijheid insluit, die zonder om te zien een overschrijding van de grenzen van alle traditionele bestaanswijzen betekent.' Vrouwen zouden te weinig bereid zijn tot het opzeggen van bindingen en verplichtingen, wat zou komen door hun 'zorgend in de wereld zijn, de zorgvuldige voorzichtigheid en omzichtigheid, die men reeds opmerkt als een vrouw een muziekstuk speelt en zich zelfs geen variant permitteert of een taart bakt zonder in iets van het kookboek af te wijken.' Buytendijk verklaart de afwezigheid van genialiteit bij vrouwen dus biologisch-ontologisch vanuit hun 'dynamiek'. Hij gelooft daarom waarschijnlijk ook niet aan toekomstige veranderingen op dat gebied, hier zegt hij althans niets over.

Er komen uiteraard ook contrasteringen van vrouw en (literair) genie voor zonder dat men De Beauvoir noemt. Dat was bijvoorbeeld het geval bij een aforisme van Paul Rodenko, dat in verband met het concept van 'de intellectuele man' is behandeld. In totaal waren ook nog na 1945 zowel mannen als vrouwen ervan overtuigd dat het (literaire) genie (nog) niet vrouwelijk was. Deze opvatting sluit aan bij die over de lagere literaire en innovatieve prestaties van vrouwen. Ze past eveneens bij de vorige analyse van de literaire context, die aantoonde dat men vond dat vrouwelijke auteurs een minder essentieel en professioneel deel van de literatuur uitmaakten.

§ 8.3. Conclusies

Het bovenstaande laat zien dat men mannelijke schrijvers zonder enige aarzeling als de meerderen van vrouwen beschouwt als het om kwalitatieve

prestaties, innovatie en genialiteit gaat. Dit maakt het des te vreemder dat in het recensiecorpus het percentage innovatieve inbeddingen bij de mannengroep niet significant hoger was dan dat van de vrouwengroep. Men kan aannemen dat de recensenten inderdaad nog andere middelen hanteren om hun opvattingen dienaangaande kond te doen. Of dat klopt zal in de volgende hoofdstukken moeten blijken.

Verder kunnen we concluderen dat het geringere belang dat men in de literaire context hecht aan vrouwelijke auteurs, een gevolg moet zijn van de zojuist geschilderde ideeën. Dat men er bijvoorbeeld toe neigt om zich literaire generaties als mannelijk voor te stellen, moet deels een gevolg zijn van het idee dat vrouwen niet belangrijk genoeg zijn, te weinig status hebben en te weinig de maatstaf vormen. Maar het voornaamste punt is blijkaar dat men vindt dat de literaire prestaties en het innovatieve vermogen van vrouwen te gering zijn.

Als verklaring voor deze opvattingen kan men enerzijds op een synchroon element wijzen, de contemporaine maatschappelijke situatie, die het moeilijk maakt om vrouwen te zien als beroepsmatige, serieuze werkers op een hoog niveau. Anderzijds is er een diachroon element, de traditie in het literaire leven: de cultuurteksten van mannelijke literaire leiding en vrouwelijke navolging, en van het mannelijk gedefinieerde genie, zijn invloedrijk en bevorderen de eensgezindheid dienaangaande. We zagen ook dat het positieve maatschappelijke argument van de zich emanciperende en geëmancipeerde vrouwen deze cultuurteksten niet kon verdringen.

HOOFDSTUK 9

Over taal, tekst en genderopvattingen. Een excurs

Argumentatieve kracht. Inmiddels is het tijd om grondiger aandacht te besteden aan mijn visie op taal, tekst en genderopvattingen. Eerder is het feit besproken dat wij in ons taalsysteem mannelijke termen wel generiek kunnen gebruiken – dus voor beide geslachten –, maar vrouwelijke termen niet. Men kan zich, als men de hele beroepsgroep bedoelt, wel afvragen: 'Komt de Nederlandse schrijver in zijn boeken nog wel op voor de wezenlijke waarden?', maar niet: 'Komt de Nederlandse schrijfster in haar boeken nog wel op voor de wezenlijke waarden?' In het laatste geval zou men uitsluitend over de vrouwelijke leden van die groep spreken. Terwijl vrouwelijke termen naar vrouwen verwijzen – wat ook logisch lijkt –, kunnen mannelijke termen eigenaardig genoeg naar mannen *en* vrouwen verwijzen. Een gemengde groep *moet* men met mannelijke termen aanduiden, zodat vrouwen in zulke gevallen onzichtbaar blijven. Mannen daarentegen zijn niet op zo'n manier onzichtbaar te maken.

Deze asymmetrie van ons taalsysteem, en vele andere asymmetrische aspecten van onze taal die betrekking hebben op de twee geslachten, bijvoorbeeld bepaalde woorden en uitdrukkingen, is niet toevallig of onschuldig. Met de genderlinguïstiek neem ik aan dat zulke bijzonderheden een uiting zijn van de gebruikelijke manier van denken, en dat dit denken dus kennelijk een genderbias heeft. Natuurlijk is er ook sprake van een wisselwerking tussen denken en taal. De genderlinguïsten Sneller en Verbiest wijzen er in hun handboek *Wat woorden doen* op 'dat het dominante denken niet alleen in de taal is opgenomen, maar dat het gebruik van deze gendergeladen taal ook weer het denken (...) beïnvloedt.' (p. 19)

Mijn belangstelling gaat in deze studie echter niet in de eerste plaats uit naar deze aspecten van taal, maar naar het taalgebruik, naar tekst als een plek waarin genderopvattingen tot uitdrukking komen. De formuleringen die men gebruikt, beschouw ik evenmin als toevallig of onschuldig; ook zij zijn het gevolg van een manier van denken. Sneller en Verbiest

introduceren in dit verband het nuttige begrip 'argumentatieve kracht' (pp. 46-47). Zij hanteren een betekenisstheorie waarin de elementen van een taal eerder als dragers van 'argumentatieve kracht' worden gezien dan als dragers van informatie. Als voorbeeld geven zij de zinnen: 'Het eten is bijna klaar' en 'Het eten is nog niet helemaal klaar'. De feitelijke inhoud van beide zinnen is dezelfde. Maar de formulering benadrukt in het eerste geval het bijna voltooid zijn, en impliceert daarmee dat je andere bezigheden snel moet afronden. In het tweede geval staat het onvoltooid zijn centraal, wat impliceert dat je je niet hoeft te haasten. Dit verschil wordt geformuleerd door middel van een ontkenning in de tweede zin en de keuze van andere bijwoorden. Deze bijzonderheden sturen de gedachten een andere kant uit, ze functioneren als indicatoren van een argumentatieve richting. Tevens geeft de keuze voor de ene of de andere formulering de kijk aan die de spreker of schrijver op het onderwerp heeft.

De argumentatieve kracht van formuleringen is belangrijk bij het zoeken naar genderopvattingen. Mededelingen over gender en de verhoudingen tussen de twee geslachten doet men niet per se expliciet, zoals we hebben gezien, ze kunnen heel goed impliciet blijven. Een voorbeeld hiervan is de uitspraak in het artikel *Industrie en bedrijf* die in het hoofdstuk over het maatschappelijke leven werd aangehaald: De 'levende mens kan te gronde gaan in een fabriek. Gelukkig de man, die in zijn gezin opademen kan'. Hier wordt niet met zoveel woorden gezegd dat de man moet werken en de vrouw een verzorgende rol heeft, maar de gelijkstelling van 'mens' met 'man', en de oppositie van 'man' en 'gezin', functioneren wel als duidelijke indicatoren dat dit de achterliggende normatieve gedachte is.

Een ander voorbeeld is de overtuiging van Sini Greup-Roldanus: 'we mogen vooral nooit vergeten, dat we vrouw zijn. Wij hebben nu eenmaal het nestjesinstinct, en als wij het nestje niet verzorgen, wie moet het dan doen? (...) Geen vrouw, hoe intellectueel, mag het verzorgen van haar huis ooit beneden haar waardigheid achten.' Greup-Roldanus zegt niet dat vrouwen niet mogen/kunnen schrijven of dat men intellectuele vrouwen niet serieus moet nemen. Maar omdat zij een maatschappelijke visie op vrouwen – dat 'binnenshuis' en de eigenschap verzorgen iets vrouwelijks zijn – overdraagt op het literaire leven en intellectuele, schrijvende vrouwen,

wordt hun literaire professionaliteit wel ondergraven. De argumentatieve kracht van deze uitspraak is dat vrouwen maar ten dele auteur zijn.

Argumentatieve kracht is ook iets dat ontstaat als effect van een grote groep teksten waarin voortdurend het ene, maar nooit het andere wordt gezegd. Tussen 1945 en 1960 beschrijft men literaire generaties wel regelmatig in mannelijke termen, maar nooit in vrouwelijke; men poneert wel vaak dat het genie mannelijk of niet-vrouwelijk is, maar nooit dat het genie vrouwelijk is. Zulke lege plekken zijn eveneens indicatoren van een argumentatieve richting.

Een dubbele invloed. Daarmee is het volgende punt aangesneden: hoe moet men zich het fenomeen van collectieve genderopvattingen eigenlijk voorstellen? Neem ik aan dat een individu geen eigen ideeën over allerlei zaken heeft, en dat die niet per dag kunnen wisselen? Nee. Wel dat men gevormd is door algemeen heersende denkpatronen, waardoor deze ideeën binnen bepaalde grenzen blijven. De in dit boek besproken genderopvattingen zijn geen toevallige, naar believen te wijzigen keuze van Greup-Roldanus en enkele anderen, maar iets van de gemeenschap als geheel, en een (onbewust) deel van het toenmalige denken.

Pierre Bourdieu spreekt in *Language and Symbolic Power* (Thompson 1991) van een talige markt waar geregeld is wat wel en niet op welke wijze gezegd kan worden, en door wie. Bourdieu gebruikt geen speciale termen, maar zijn visie in dezen vertoont veel overeenkomsten met die van Michel Foucault, die daar het befaamde begrip 'discours' voor heeft geïntroduceerd. 'Discours' – ook vertaald als 'vertoog', 'betoog', 'het spreken' of 'spreken en schrijven' – is door Foucault zelf op veel manieren gebruikt, en ook in wetenschappelijke publicaties komt het te pas en te onpas voor. Een definitie van 'discours' die aansluit bij de literatuursociologische methode en die de achtergrond van mijn studie verheldert, is dat het om een praktijk gaat die systematisch het object produceert dat wordt besproken (Foucault 1973: 74). Deze definitie geeft aan dat een cultuur in een bepaald tijdperk een bijzonder repertoire aan begrippen en definities kent, waar dan dus consensus over bestaat. Tevens creëert men met dit discours een 'object', een stukje werkelijkheid dat andere mogelijke varianten uitsluit – hier kom ik nog op terug.

Met betrekking tot genderkwesties is het belangrijk om zich te realiseren dat het spreken en schrijven erover – wat men ook het genderdiscours kan noemen – een diachroon en een synchroon aspect heeft. Wat betreft het diachrone aspect is voor de jaren 1945–1960 opgevallen dat er invloedrijke tradities zijn, die ik onder verwijzing naar Meijer als ‘cultuurteksten’ heb aangeduid. Daartoe behoorden begrippen als ‘innovatie’, ‘literair genie’, ‘literaire generatie’, ‘de intellectuele man’, ‘de schrijvende huisvrouw’ en dergelijke. Synchroon gezien krijgen zulke cultuurteksten echter wel een zekere specifieke betekenis. Dit is mede het geval doordat zij gecombineerd worden met ideeën die geen duidelijke traditie hebben, maar afhankelijk zijn van de concrete omstandigheden van dat moment. Typerend voor de jaren 1945–1960 is bijvoorbeeld dat de afgelopen oorlog het denken stuurt. Men kan daarbij denken aan de consensus over de ‘maatschappelijke emancipatie’, het idee dat vrouwen vanwege de naoorlogse wederopbouw en de snelle modernisering als een positieve, warme kracht moeten fungeren voor de samenleving of de wereld. Of aan het idee dat juist de literatuur van de naoorlogse vrouwelijke schrijvers zich vanwege de emancipatie in kwantitatieve of kwalitatieve zin heeft ontwikkeld (maar nog niet op het niveau staat van de literatuur van mannen).

Meijer (1996: 95) spreekt in verband met het diachrone aspect over ‘machtige culturele conventies’, die de macht van één spreker of schrijver ver te boven gaan, omdat ze ‘diep verankerd zijn in onze taal en onze cultuur.’ Men kan dit uitbreiden en zeggen dat hetzelfde geldt voor het synchrone aspect. Deze dubbele invloed van culturele conventies vormt elk individu. Wel is er uiteraard een zekere speelruimte in de heersende ideeën en definities, die per tijd en cultuur verschilt. Ook kan men zich er individueel enigszins van distantiëren of tegen afzetten, maar altijd maar tot op zekere hoogte. Dit geldt met name voor iets als gender, dat in onze cultuur al eeuwenlang een fundamentele denkcategorie is geweest.

Wat betekent dit allemaal voor ‘de’ werkelijkheid? Zoëven is gezegd dat men deel uitmaakt van het heersende opvattingenstelsel of het heersende discours, en dit reproduceert. Maar daarbij produceert men tegelijkertijd ook iets. Foucault noemt dit ‘objecten’, een term die men in ruime zin moet begrijpen. Uit de voorgaande hoofdstukken is gebleken dat ik, in navolging van de literatuursociologie en het op discoursen gerichte moderne

(gender)onderzoek, van mening ben dat betekenis niet in de objecten zelf zit, maar dat men betekenis toekent. Zo kan men als recensent een auteur vergelijken met als belangrijk of onbelangrijk geldende schrijvers. Daarbij classificeert men de desbetreffende persoon niet alleen, maar men schrijft haar of hem ook een grote of kleine betekenis toe. Collega's doen hetzelfde, en dit levert een patroon op dat ik als het 'drietrapsmodel' betitelde. De recensenten delen aan de ene kant de opvatting dat mannelijke auteurs het belangrijkste en maatgevende deel van de literatuur zijn. Aan de andere kant produceren zij een 'object', namelijk mannelijke auteurs als het belangrijkste en maatgevende deel van de literatuur.

In deze zin kan men zeggen dat 'literatuur', maar ook 'innovatie', de 'natuur' van mannen en vrouwen, 'binnenshuis' en 'buitenshuis', enzovoorts, objecten zijn die men in die tijd produceert. Het zijn fenomenen die – in de bijzondere vorm die ze in een bepaalde tijd hebben – de constructies van de deelnemers aan het literaire of maatschappelijke leven zijn.

In de balzaal. Toch blijft het eigenaardig dat we zowel in het maatschappelijke als in het literaire leven zien dat vrouwen en mannen er doorgaans dezelfde genderopvattingen op nahouden. Als deze in het nadeel werken van vrouwen, waarom doen zij er dan aan mee? Waarom vinden we geen grootscheepse tegendiscussies en tegendefinities? Omdat vrouwen kennelijk niet anders willen, en het dus hun eigen schuld is als ze onder bepaalde nadelen te lijden hebben?

Een serieuzere verklaring biedt de historicus Withuis (1990: 242–244). Zij heeft zich in verband met de jaren vijftig afgevraagd waarom vrouwen de taken op huiselijk terrein als de hunne aanvaardden. Haar verklaring is, steunend op Engelstalige publicaties hierover, dat de ermee verbonden status in verschillende opzichten hoger was geworden. Men zag vrouwen na 1945 nadrukkelijk als gelijkwaardig aan de man, zij waren niet meer minder. Bovendien kreeg het huishoudelijke en opvoedende werk een professioneler cachet, vanwege de industriële modernisering en de vertheoretisering van de gezinssociologie en de pedagogiek. Met andere woorden, vrouwen konden een nieuwe waardigheid ontlenen aan hun positie als moeder en verzorger. Op grond van de bevindingen in mijn studie zou men nog toe kunnen voegen dat ook de symbolische functie van vrouwen als verzoeners en

verlossers uitstekend in dit plaatje past. Deze belangrijke functie biedt eveneens status.

Toch is deze verklaring niet helemaal bevredigend. De verzorgende en huishoudelijke taken mogen dan wel aantrekkelijker geworden zijn, maar gebleken is dat er voor vrouwen toch nadelen aan vastzaten, het resultaat was een asymmetrische verhouding tussen de twee geslachten. Bovendien is er wat betreft het literaire leven nog niets verklaard. Afgezien van de lof dat vrouwelijke schrijvers zich ontwikkeld hebben, is er weinig te merken van gelijkwaardigheid of statusverhoging, en desondanks is er ook hier sprake van een grote eenvormigheid in de opvattingen. Een ander probleem is dat Withuis' argumenten erg rationeel klinken, alsof men bewust kan afwegen of men een bepaalde rol accepteert of niet. Functioneert dit inderdaad wel zo? Een derde, met het vorige samenhangende bezwaar is dat Withuis te laat lijkt aan te zetten met haar verklaring; zij slaat de definities over die in die tijd gangbaar waren en die een bepaalde werkelijkheid schiepen.

Als nadere illustratie van deze bezwaren laat ik Carry van Bruggen aan het woord. Van Bruggen snijdt de desbetreffende problematiek welsprekend aan in een van haar Larense columns, die zij *Plattelandjes* noemde. Zij stelt in *Overpeinzing* (1922) dat meisjes onmiskenbaar ouder en verstandiger zijn dan de jongens van hun leeftijd. Maar toch, zegt ze, zie je in de balzaal rare wetten opduiken die daar niet mee in overstemming zijn: 'ziet nu en aanschouwt hoe de "blagen" plotseling de Heren-der-Schepping worden, de beschikkingsheren over het balgeluk, de verstrekkers van het dansplezier, hoe alles wat een broek draagt ineens de macht bezit alles wat een rok draagt gelukkig of ongelukkig te maken (...). Observeer, met mij, opmerkzaam toeschouwer, zodra de muziek inzet, hoe ze langzaam oprijzen, de dasjes terechtschikken, zich als malle jonge haantjes uitrekken... zij maken geen haast, de keuze is aan hen... Kijk naar de meisjesgroep... ze krijgen het ineens heel druk onder elkaar met babbelen, lachen, zich waaieren, (...) de bloesjes worden hoger, en er komt iets gecrispeerd in het ongedwongen lachen als ze "zitten blijven", iets triomfantelijks als ze weggevoerd worden'.

In het geval dat een meisje blijft zitten, overweegt Van Bruggen, zou zij gemakkelijk met een ander meisje kunnen gaan dansen dat in dezelfde situatie verkeert. Dat is echter onmogelijk. Twee meisjes vertelden haar dat ze eigenlijk dolgraag samen dansen, 'maar dat ze op een "partij" evenwel

elke onbeholpen danseur boven elkaar prefereren, vanwege de gestreelde ijdelheid en de onheilige triomf...!' En zij besluit haar overpeinzing: 'Er is iets triestigs in dit alles en het is voor allebei de seksen zo funest, zo glad verkeerd... er is ook iets kroms, iets verdraaids, iets onlogisch in. Ik weet geen oplossing, wezenlijk niet, ik weet alleen dat een niet onbelangrijk kantje van het vraagstuk der geslachten in de balzaal ter voortdurende bestudering ligt'.

Ik wil Van Bruggens slotsuggestie oppakken en haar balzaal gebruiken voor 'het vraagstuk der geslachten' dat hier ter discussie staat. De meest relevante overeenkomsten tussen haar balzaal en het maatschappelijke en literaire leven tussen 1945 en 1960 lijken me de volgende. In de eerste plaats kennen ze alledrie in diachroon en synchroon opzicht een machtig regel- en normenstelsel, dat denken, spreken en gedrag van de individuen stuurt. Bij het dansen maakt dit stelsel de eigenaardigheid dat de jongens 'de beschikkers over het balgeluk' zijn tot normaliteit; hetzelfde geldt voor de asymmetrische verhouding tussen de geslachten in het maatschappelijke of literaire leven. In het geval van het maatschappelijke leven zorgt naar mijn mening niet zozeer de aantrekkelijkheid van de huiselijke taken ervoor dat vrouwen deze op zich nemen. Het begint met de werkelijkheid scheppende constructie van 'buitenshuis' en 'binnenshuis', die respectievelijk aan mannelijkheid en vrouwelijkheid gekoppeld is, en die het daarom tot normaliteit maakt dat men als vrouw de 'binnenshuis'-taken op zich neemt. Voor de mannen geldt natuurlijk voor 'buitenshuis' hetzelfde. Beide geslachten passen als puzzelstukken op de geplande plek, net zoals men bij het dansen in de armen van de ander past.

Ten tweede moet men een vrij kritische geest bezitten om aan de normaliteit van het heersende regel- en normenstelsel in de balzaal of het maatschappelijke/literaire leven te kunnen twijfelen. Bovendien moet men het *willen*. Met Van Drenth (1991: 48) kan men zeggen dat macht meer doet 'dan onderschikken en uitbuiten. Ze structureert en geeft betekenis aan de sociale betrekkingen tussen mensen.' Het normale en bekende heeft dus een sterke aantrekkingskracht; het geeft houvast en zin. Meer nog: Van Bruggen spreekt voor de balzaal van 'gestreelde ijdelheid' en 'onheilige triomf'. Wie afwijkt moet afzien van dit soort bevrediging en begeeft zich in onzekerheid. Dit element lijkt me eveneens een belangrijke verklaring

voor het feit dat de meeste vrouwen de hiërarchische ordening van het maatschappelijke of literaire leven (onbewust) meeproduceren en beamen. Ten derde hebben nog minder mensen de durf om het algemeen aanvaarde openlijk te bekritisieren. Wie als meisje zelf over het 'balgeluk' wil beschikken en met een ander meisje gaat dansen, handelt in strijd met de conventies. Het gevolg ervan is dat men waarschijnlijk van zowel mannen als vrouwen afkeurende opmerkingen krijgt of op zijn minst vreemd aangekeken en uitgelachen wordt. Op afwijkingen staan sancties, men haalt er zich problemen, kritiek en vijanden mee op de hals. Dit is wat Bourdieu 'symbolisch geweld' noemt (Thompson 1991). Als een bepaald netwerk van symbolen en betekenissen overheerst, dat daarom normaal of natuurlijk schijnt, wordt een beroep erop zowel door de berispende als de overtredende partij doorgaans als legitiem ervaren. Bourdieu wijst er met zijn term op dat dit toch een vorm van geweld is, ook al is het geen fysiek geweld. Zulk 'symbolisch geweld' perkt de mogelijkheden tot kritiek in het maatschappelijke of literaire leven eveneens sterk in.

Tot slot wil ik erop wijzen dat het beeld van de balzaal speciaal voor het literaire leven opgaat in die zin dat men er van buitenaf naar kan kijken. Voor het maatschappelijke leven geldt dat niet, omdat het zo alomvattend is dat iedereen er in grotere of kleinere mate deel van uitmaakt. Maar het literaire leven ziet er voor buitenstaanders net zo zonderling uit als een onbekende dans waar je je vrolijk over maakt. Waarom zit de één een jaar te zweogen op een roman zonder er geld voor te krijgen? Waarom wil de ander per se een literair tijdschrift uitgeven dat niemand interesseert? Waarom willen mensen lid worden van bepaalde jury's en zich door stapels boeken heenworstelen die ze nooit vrijwillig zouden lezen? Waarom maakt men zich zo druk over het al dan niet innovatieve van een roman?

Al die dingen worden pas begrijpelijk als men de structuur, de 'logica' van het literaire leven kent. Het is deze dans van de literatuur, en met name de dansen die in de jaren 1945–1960 in de mode waren, die ons ook in de twee volgende en laatste hoofdstukken nog zal bezighouden.

HOOFDSTUK 10

Het begrip 'damesroman' in het recensiecorpus en in de literaire context

§ 10.1. 'Damesroman' in het recensiecorpus

Het vierde punt dat in verband met het recensiecorpus op het programma staat, is of hier het maatschappelijke gedachtengoed in terug te vinden is over de emancipatie van vrouwen, *hun (veranderde) positie en de ontwikkelingsfase* waar zij zich nog in zouden bevinden (zie paragraaf 3.1.). Deze vraag is door de inmiddels uitgevoerde analyses echter al voor een deel beantwoord, en bovendien kan een kwalitatieve analyse er helaas weinig aan toevoegen, omdat de recensenten nauwelijks expliciete opmerkingen over deze onderwerpen blijken te maken. Het begrip emancipatie bijvoorbeeld komt slechts in één recensie in het gehele corpus voor, die van Wim Wagener in het *Rotterdams Nieuwsblad*. Sinds 'de emancipatie' wordt geen 'tak van scheppende kunst (...), verhoudingsgewijs, tegenwoordig méér door de vrouw beheerst dan de romankunst', schrijft Wagener. (wci) Vervolgens stelt hij dat deze kwantitatieve verandering niet per se tot kwalitatief hoogstaande literatuur heeft geleid – de bekende mening die men er ook in de literaire context op na bleek te houden.

Een reflectie over emancipatie, de positie van vrouwen en dergelijke valt dus, zoals al werd gevreesd, buiten het genre recensie. Vruchtbaarder is het voorstel om in dit verband tevens te kijken of de critici het vooroorlogse begrip 'damesroman' nog gebruiken. Van Boven (1992: 73–85) deelt mee dat het begrip 'damesroman' oorspronkelijk was bedoeld voor de psychologisch-realistische romans van vrouwelijke schrijvers die men als ouderwets beschouwde. Na 1920 kreeg het steeds meer een algemeen pejoratieve betekenis en werd het voor de gehele literatuur van vrouwen gebruikt (zie ook Fenoulhet 1999).

Wat Van Boven beschrijft is een mechanisme dat Russ in *How to Suppress Women's Writing* (1983) als 'false categorizing' heeft betiteld, dat wil zeggen dat 'works of authors are belittled by assigning them to the "wrong" category, denying them entry into the "right" category' (p. 49). Voor de jaren zeventig en daarna is bijvoorbeeld bekend dat het negatief geladen begrip 'vrouwenliteratuur' op die manier functioneert. Onder meer Weigel (1989) en Flitner (1995) hebben dit voor de Duitse literatuur vastgesteld, Nancy Chadburn wijst hier eveneens op in een artikel over de recensies van Marja Brouwers' roman *Havinck*.

In de jaren 1945–1960 bestaat het begrip 'vrouwenliteratuur' nog niet, maar het vooroorlogse 'damesroman' blijkt nog niet obsoleet te zijn, al komt het in de recensies minder vaak voor. Daarom analyseer ik in dit hoofdstuk het gebruik en de functie van 'damesroman' in het recensiecorpus, waarna een terugkoppeling naar de literaire context als verdere toetsing en uitdieping zal dienen.

Lovend gebruik. Het begrip 'damesroman' – of, wat ook meermaals voorkomt, een eenduidige toespeling erop – wordt in het recensiecorpus uiterst systematisch ingezet, namelijk op slechts twee manieren. In het ene geval poneert men een oppositie tussen de gerecenseerde vrouw en de 'damesroman', waardoor men waardering uitdrukt, in het andere geval poneert men een overeenkomst tussen beide, wat geringschatting uitdrukt.

Een voorbeeld van de eerste mogelijkheid is een recensie van Nico Verhoeven in de *Delfische Courant* uit 1948. De criticus opent met de woorden: 'De Nederlandse romankunst heeft de laatste jaren enkele zo bijzondere werken van vrouwelijke auteurs opgeleverd, dat de minachting waarmee de critiek in vroegere jaren de vrouw als romanschrijfster bejegende, in respect is omgeslagen. Romans als *En de akker is de wereld* (van Dola de Jong), *Vaderland in de verte* (van Annie Romein-Verschoor), *Rolien en Ralien* (van Josepha Mendels) en *Vrouw en vriend* (van Anna Blaman) zijn stuk voor stuk opmerkelijke werken. Deze schrijfsters hebben zich bevrijd van het enghartig burgerrealisme, dat de meeste romans van onze vroegere, gevierde romancières ongenietbaar maakt. Bijvoorbeeld Ina Boudier-Bakker, van wie – hoe is het mogelijk! – onlangs de zoveelste *Klop op de deur* werd uitgegeven.' (AB3)

Het is veelzeggend dat Verhoeven het begrip 'damesroman' niet expliciet noemt, maar er enkel aan refereert met de woorden 'enghartig burgerrealisme', 'onze vroegere, gevierde romancières', 'Ina Boudier-Bakker' en haar roman *De klop op de deur*. Hij veronderstelt als bekend dat men de 'damesroman'-producenten verweet dat zij er een beperkte, realistisch-burgerlijke thematiek op nahielden en te succesvol waren bij het grote publiek, en dat Ina Boudier-Bakker een exponent van deze categorie is. Hieruit blijkt dat dit ook na 1945 nog een algemeen bekende discussie was.

In de bovenstaande passage komen verschillende argumenten tegelijk voor. Ten eerste wordt de overtuiging van de vooroorlogse critici dat de 'damesroman' slecht was, kritiekloos overgenomen. Op die manier wordt het vroegere cliché weer opgeroepen en de combinatie 'vrouwen' en 'literaire gebrekkigheid' geactualiseerd. Ten tweede is Verhoeven van mening dat de geringschatting van de vroegere critici terecht was, waarmee hij het mechanisme van 'false categorizing' voor realiteit verklaart. We zullen nog zien dat men deze categorisering ook in de andere recensies waarin het begrip 'damesroman' voorkomt steeds als realiteit en met instemming presenteert.

In de derde plaats wordt een aantal nieuwe romans van vrouwelijke auteurs geprezen door ze te contrasteren met 'damesromans'. Maar het gaat daarbij allerm minst om inhoudelijk vergelijkbare boeken. Dola de Jongs *En de akker is de wereld* is een beschrijving van het leven van arme Europese vluchtelingen in Noord-Afrika tijdens de Tweede Wereldoorlog. Romein-Verschoors *Vaderland in de verte* is een historische roman over Hugo de Groot en zijn vrouw Maria van Reigersberch. In Mendels' *Rolien en Ralien* staan de denkwijze en ervaringen van een opgroeiend meisje centraal. En Blamans *Vrouw en vriend* beschrijft vanuit verschillende perspectieven in zeven dagen het leven van een paar mannen en vrouwen die op een bepaalde manier met elkaar verbonden zijn. Zowel wat het onderwerp als wat de hoofdpersonen, de plaats van handeling, de tijd en dergelijke betreft zijn dit zeer uiteenlopende werken. Hun enige overeenkomst is het feit dat ze allemaal door vrouwen zijn geschreven. Verhoeven combineert de auteurs dus vanwege hun geslacht – deze praktijk is ook in de vorige hoofdstukken vastgesteld –; hij contrasteert een oudere en laag ingeschatte groep vrouwen met een actuele, geprezen groep vrouwen.

Deze drie opvattingen – dat het vooroorlogse proza van vrouwen een lage kwaliteit had, dat de veroordeling ervan door de literatuurkritiek daarom terecht was, en dat men vrouwelijke schrijvers op grond van hun geslacht als één groep kan zien – vinden we ook in de andere recensies waarin men iets over de ‘damesroman’ zegt. Een illustratie hiervan is een recensie die Paul van 't Veer zeven jaar later voor *Het Vrije Volk* schreef. In deze recensie – met de ondertitel ‘Tijd van de “damesromans” is nu definitief voorbij’ – lezen we: ‘Ach, waar is de tijd gebleven toen (mannelijke) boekrecensenten nog laatzinnig konden schrijven over “damesromans” (...). (...) het waren er vele en ze werden door de officiële literatuurbeoordelaars (terecht) niet erg hoog aangeslagen. Wat is die situatie de laatste tijd veranderd! Het lijkt soms wel of de interessantste auteurs van dit ogenblik vrouwen zijn en bepaald zijn het geen “damesromans” tussen aanhalingstekens, die zij afleveren’ (MD6).

Naadloos sluit deze visie van eind 1955 aan bij die van Nico Verhoeven, wat aantoont dat het inderdaad om een vaste, clichématige argumentatie gaat. Dat blijkt ook uit het feit dat de twee recensenten geen verdere uitleg geven: dit is een thema waar de lezers mee vertrouwd zijn.

Veroordelend gebruik. Als ‘damesroman’ omgekeerd dient om een negatief oordeel uit te drukken, gebruikt men dezelfde formuleringen. Zo meldt Dick Ouwendijk in *Elseviers Weekblad* in een verzamelrecensie uit 1957: ‘Het is voor de oorlog in de vaderlandse kritiek enige tijd mode geweest om, in navolging van een bekend letterkundige, wat smalend te spreken over schrijvende dames. (...) Dit moge als inleiding dienen voor een bespreking van drie boeken van schrijfsters, die in de bovenvermelde periode beslist op een ironische behandeling van hun prestaties hadden moeten rekenen.’ (WC5)

Net als de twee vorige recensenten is Ouwendijk ervan overtuigd dat de vooroorlogse literatuur van vrouwen een laag niveau had, dat de ‘wat smalende’ houding van de kritiek daarom terecht was en dat men vrouwelijke auteurs op grond van hun geslacht kan combineren. Het enige verschil is dat hij bij de drie te recenseren vrouwen geen positieve ontwikkeling waarneemt, en hun boeken daarom gelijkstelt met ‘damesromans’. De recensietitel *Drie romans door dames* is tekenend: voor de toenmalige

lezers was het woord 'dame' kennelijk al voldoende om te begrijpen dat de drie vrouwen volgens de recensent 'damesromans', dat wil zeggen slechte romans, hadden geschreven.

Diezelfde verbinding, met negatieve implicaties, komt onder meer voor bij J.H.W. Veenstra in *Vrij Nederland*. In een recensie over Hella Haasse uit 1957 zegt hij er respect voor te hebben dat zij met haar roman *De ingewijden* 'resoluut door de Hollandse binnenhuismuren wil stoten'. Maar uiteindelijk keurt Veenstra de roman toch af omdat deze poging mislukt zou zijn. Hij ziet te veel overeenkomsten met het werk van Ina Boudier-Bakker, 'waar huiskamerdierbaarheid en een zucht tot lesjes uitdelen symptomen van zijn.' (HH13)

In dit geval worden er nog vagere formuleringen gebruikt om naar de 'damesroman' te verwijzen. De bekende begrippen 'Hollands binnenhuisje' en 'huiskamer' zijn een toespeling op het weinig gewaardeerde vooroorlogse realisme, dat voornamelijk familiedrama's tot onderwerp zou hebben. Alhoewel deze zaken nog niets genderspecifieks hebben, blijken ze toch automatisch de gedachte aan vrouwelijke auteurs op te roepen, zoals men ziet aan de naam van Ina Boudier-Bakker, die als 'damesroman'-auteur bij uitstek geldt.

De functie van het begrip 'damesroman'. We kunnen concluderen dat in al deze gevallen de deels onuitgesproken vooronderstelling van de literatuurkritiek is dat het cliché 'damesroman' – en eventueel daarmee verbonden begrippen als 'burgerrealisme', 'dame', 'Hollands binnenhuisje', 'Ina Boudier-Bakker' en dergelijke – een vaste negatieve lading heeft. Daarom kan men het lovend dan wel berispelend inzetten. Uitsluitend deze negatieve lading is belangrijk, niet de soort tekst die men recenseert. Daarom hebben de boeken die in de vier hierboven besproken recensies in het middelpunt staan ook geen grote overeenkomsten. Het ging respectievelijk om Blamans *Eenzaam avontuur*, een dubbelroman over twee paren, Dermoûts *De tienduizend dingen*, de herinneringen van een vrouw op een eiland in de Molukken, Corsari's *Charles en Charlotte*, dat het leven van een onafhankelijke, werkende vrouw beschrijft, en Haasses in Griekenland spelende roman *De ingewijden*. Deze boeken zijn niet eenvoudig onder één noemer te brengen, en ook de eerste twee positief beoordeelde en de laatste twee ne-

gatief beoordeelde boeken lijken weinig op elkaar. De enige overeenkomst is dat ze allemaal door een vrouw geschreven zijn.

Het begrip 'damesroman' komt dan ook nooit voor in de recensies over de mannengroep. Evenmin hanteren de recensenten bij de mannen aanduidingen als 'herenroman', 'mannenproza' of iets dergelijks. Mannelijke schrijvers worden dus in tegenstelling tot de vrouwen niet door middel van hun geslacht gekarakteriseerd en beoordeeld. Dat betekent net als bij de inbedding in groepen dat vrouwelijkheid wel gemarkeerd is, maar mannelijkheid niet, en dat men de vrouwen, door ze qua geslacht te recipiëren, van de literatuur in het algemeen afzondert en als een afwijkende groep bestempelt. Omdat vrouwen volgens de toenmalige opvatting de lagere sporten van de literaire ladder bezetten – wat onder andere bleek uit het 'drietrapsmodel' dat de kritiek hanteert bij het vergelijken van een auteur met andere schrijvers – houdt dit bovendien in dat men de vrouwen, ook als men hen met de 'damesroman' contrasteert en dus prijst, vanwege de verbinding met andere vrouwen indirect toch laag waardeert.

Men zou nu tegen kunnen werpen dat het begrip 'damesroman' niet meer zo vaak voorkomt, zodat de schade beperkt blijft. En inderdaad gaat het in totaal nog maar om zeven recensies (AB1, AB3, MD6, WC3, WC5, HH4, HH13). Toch mag men de draagwijdte ervan niet onderschatten. Want in de eerste plaats gebruiken de critici 'damesroman' nog bij vier van de tien in mijn corpus voorkomende vrouwelijke schrijvers. Zij doen dit daarom waarschijnlijk ook bij veel andere vrouwen. Ten tweede noemen ze dit begrip zonder verdere uitleg en steeds vanuit dezelfde visie. Dat impliceert dat er consensus over bestaat wat 'damesroman' betekent, wat mijn stelling bevestigt dat het begrip nog regelmatig dienst doet. De gedachte dat vrouwelijke schrijvers en slechte literatuur bij elkaar horen, leeft nog steeds. Ten derde functioneert 'damesroman' niet in een vacuüm. Het is opnieuw een manier om net als bij de eerder geanalyseerde praktijken auteurs naar geslacht te onderscheiden en beide geslachten hiërarchisch ten opzichte van elkaar te ordenen. De critici kennen een hele reeks middelen om hun genderopvattingen gestalte te geven, en het begrip 'damesroman' levert daar zo gezien een tastbare bijdrage aan.

Bovendien zal in het volgende hoofdstuk blijken dat dit begrip ook een rol speelt in de toenmalige overtuigingen over de eigenschappen van

vrouwelijke auteurs en hun teksten, dus ook in die zin is het nog van invloed.

§ 10.2. 'Damesroman' in de literaire context

Echt schrijverschap. Wat is er in de literaire context van de literatuurkritiek te vinden over de 'damesroman'? Kan de bovenstaande analyse bevestigd worden of niet? Het doornemen van vele tijdschriften, bundels en andere teksten maakt duidelijk dat dit begrip inderdaad nog steeds vrij populair is. Net als in het recensiecorpus komt het zowel in de tweede helft van de jaren veertig als in de jaren vijftig voor, zowel in verband met jongere als met oudere vrouwelijke auteurs en voor de meest uiteenlopende teksten. Ook functioneert 'damesroman' op precies dezelfde manier als in het recensiecorpus, namelijk als een vaststaand cliché met een negatieve lading.

Ter illustratie van het laatste grijp ik terug op twee citaten uit het hoofdstuk over innovatie. Een hernieuwde blik hierop kan inzicht geven in de nog niet behandelde elementen ervan en in de verdere implicaties van die uitspraken. De literatuurhistoricus Ben Stroman (1951: 56) stelde in *Overzichten en indrukken*: 'De "dames-romans" blijken de vriendelijke tragiek van het welgestelde Hollandse binnenhuisje te hebben verlaten zonder nochtans de atmosfeer waarlijk te verruimen tot buiten de grenzen van een individuele ervaring of gewaarwording.' In de ogen van Stroman vertonen de teksten van naoorlogse vrouwen nog steeds overeenkomsten met de 'damesroman', zodat hij het begrip op berispende wijze gebruikt. Overigens komt hier hetzelfde 'Hollandse binnenhuisje' voor als in de recensie van Veenstra over Haasse (HH13).

Eind jaren vijftig klaagt Haasse (1959a: 100) zelf over de neiging om 'schrijfsters in hoofdzaak in staat te achten tot damesromans en jeugdboeken'. Daarmee wijst ze op juist het mechanisme dat zonet in verband met Stroman is vastgesteld. Verder blijkt uit haar opmerking dat men na de oorlog inderdaad nog steeds een nauw verband tussen vrouwelijke schrijvers en inferieure literatuur ('damesromans') ziet.

Een nieuwe passage, uit een artikel van Blaman (1950a: 61) over De Beauvoirs *Le deuxième sexe*, getuigt van het principiële probleem waar vrouwe-

lijke schrijvers volgens de toenmalige opinie mee te kampen hebben: 'Waar Simone de Beauvoir bijvoorbeeld een voorbeeld geeft van "de vrouwelijke auteur", geeft zij tegelijk blijk van een (...) feilloos inzicht in het wezen van de schrijfster van dagboek en damesroman, in de ontstaansoorzaken van dit fenomeen en in het wezen van het echte schrijverschap'. Het interessante aan deze opmerking is dat Blaman enerzijds 'vrouwelijke auteur' en 'schrijfster van dagboek en damesroman' verbindt, en beiden anderzijds contrasteert met het 'echte schrijverschap'. Dat impliceert dat vrouwen zich volgens haar op minderwaardige genres (dagboeken, damesromans) richten en daarom geen aanspraak kunnen maken op 'echt schrijverschap'. Vrouwelijke auteurs lijken dus niet tot de 'echte' literatuur te behoren, of er minstens mee op gespannen voet te staan.

Ouderwetsheid. Een bijzonderheid is verder dat niet alleen het begrip 'damesroman' blijkt te bestaan, maar ook verwante afleidingen als 'dameslitteratuur' en 'damespoëzie'. Zo schrijft Adriaan Morriën (1948a: 29) over Vasalis: Men vindt 'in haar gedichten nergens sporen van de mevrouwenmentaliteit die het grootste deel van onze dameslitteratuur zoo ongenietbaar maakt'. Willem Frederik Hermans (1955) stelt later echter dat Vasalis toch 'damespoëzie' (p. 246) produceert. Hij kan 'geen enkele overeenkomst ontdekken met de innovaties van na de oorlog, hier niet en nergens bij Mevrouw Vasalis'. (p. 250)⁴⁴ En in het artikel *Postexperimentele damespoëzie* van 1956 zegt Paul Rodenko (1992) afkeurend over een aantal jonge vrouwelijke dichters dat zij 'epigonistisch' (p. 80) op de mannen teruggrijpen; 'zoals men vroeger de typische "damesroman" kende, zo schijnen Nel Noordzij, Christine Meyling, Hetty van Waalwijk, Mea Strand, Lydia Dalmijn enzovoort een periode van modernistische "damespoëzie" in te luiden.' (pp. 80–81)⁴⁵ Men gebruikt het attribuut 'dame-' dus veelzijdiger dan op basis van het recensiecorpus te verwachten was, wat bevestigt hoe wijdverbreid de kennis over de negatieve betekenis ervan is. Ik heb in de literaire context dan ook niet één tekst kunnen vinden waarin men het begrip 'damesroman' en de afleidingen daarvan uitlegt. Iedereen neemt aan dat de lezer weet wat ermee is bedoeld. Het zoëven geconstateerde gebrek aan reflectie in het recensiecorpus hangt dus niet met het genre recensie samen. Verder houdt dit in dat men het blijkbaar eens is over de correctheid van het vooroorlogse

begrip 'damesroman'. Men vindt niet dat het een strategische constructie is, maar een literaire realiteit. In het literaire leven heerst consensus over de zienswijze dat de vooroorlogse verbinding van vrouwelijke schrijvers en slechte literatuur op werkelijkheid berust.

Een andere bijzonderheid is dat 'damesroman' en aanverwante begrippen in de literaire context hoofdzakelijk ter sprake komen als men geringschatting uit wil drukken, men gebruikt ze weinig in contrasterende formuleringen voor het prijzen van schrijvende vrouwen. Dat wil zeggen dat 'damesroman' meestal dient ter ondersteuning van de opvatting dat schrijvende vrouwen en slechte literatuur ook na de oorlog nog met elkaar verbonden zijn.

Bovendien heeft 'damesroman' niet alleen de betekenis van slechte literatuur, maar ook van verouderde, traditionele, niet-innovatieve literatuur. Dit demonstreren enkele bovenstaande citaten: Hermans vindt dat de poëzie van Vasalis geen 'innovaties' vertoont, en Rodenko beschouwt de nieuwe vrouwelijke dichters als 'epigonistisch'. Hetzelfde zegt onder andere L.Th. Lehmann (1949: 154) in *Libertinage* bij het bespreken van Blamans *Eenzaam avontuur*. Lehmann merkt op dat in deze roman 'alle symptomen terug te vinden [zijn] van de damesroman, die wij al zo lang kennen; zoals de onbeholpen en krampachtige pogingen om literaire taal te schrijven, om modern te zijn, en vooral wereldwjs. Wat is er nieuw? De "genadeloze eerlijkheid" inzake de vrouw? Het feminisme is reeds lang démodé.'

Deze tweede betekenis, ouderwetsheid, komt weliswaar niet altijd voor, maar ze speelt toch in veel gevallen een rol. En ook als het enkel om 'damesroman' in de betekenis van slechte literatuur gaat, klinkt daar iets van door. Het is immers een begrip uit de vooroorlogse tijd; wie nog altijd 'damesromans' schrijft, geldt impliciet als verouderd. Omdat moderniteit of innovatie als hoge lof geldt, terwijl het een serieuze aanklacht is als men niet-modern, niet-innovatief of verouderd heet, is dit een fundamenteel aspect van het gebruik van 'damesroman'. Het belang daarvan blijkt ook uit Blamans opmerking dat het 'echte schrijverschap' in tegenstelling staat tot de 'damesroman', want dat wil zeggen dat 'echte' literatuur modern en innovatief is. En als het een vrij gebruikelijke praktijk is om vrouwelijke schrijvers te verbinden met de 'damesroman', is omgekeerd hun verbinding met de moderne, innovatieve literatuur vermoedelijk vrij ongebruikelijk.

Deze conclusie sluit aan bij de analyses van de vorige hoofdstukken. Als de vrouwen als het onbelangrijkere deel van de literatuur gelden en men hun slechtere literaire prestaties en een gebrek aan innovatieve en leidende kracht toeschrijft, is het alleen maar logisch dat men hen tevens met de 'damesroman' associeert.

Afsluitend valt op te merken dat ook in de literaire context het begrip 'damesroman' nooit in verband met mannelijke auteurs voorkomt. Dat bewijst dat het werkelijk om een indeling op basis van geslacht gaat. Evenmin bestaan er pejoratief gebruikte termen waarmee men de mannen qua geslacht samenvat. Een genderspecifieke 'false categorizing' à la Russ vindt enkel bij de vrouwelijke auteurs plaats.

§ 10.3. *Conclusies*

Resumerend blijkt uit de analyse van het begrip 'damesroman' ten eerste dat het gebruik daarvan ook een manier is om aan te geven dat lage literaire prestaties en een gebrek aan innovatie vrouwelijk zijn en dat deze geen verband houden met mannelijkheid. Dit is met name belangrijk in verband met de literatuurkritiek. Naast een inbedding in innovatieve groepen hanteert zij ook de term 'damesroman' om haar opvattingen over innovatie uit te drukken.

In de tweede plaats getuigt het gebruik van 'damesroman' van de aanname dat vrouwelijke auteurs collectief in een problematische verhouding tot – in Blamans woorden – het 'echte schrijverschap' staan. Dit punt is inmiddels op verschillende manieren uitgewerkt en bevestigd. Maar het is nog onduidelijk of het alleen betrekking heeft op vrouwelijke auteurs en hun teksten als verschijnsel in het literaire leven, of dat men ook expliciet negatieve uitspraken doet over de *inhoud* van die teksten. Anders gezegd, denkt men dat de inhoud van de teksten van vrouwen kenmerken heeft die niet of niet helemaal in overeenstemming zijn met de literaire norm? En gelooft men tevens dat dat bij de mannen wel het geval is?

Deze vraag zal ik beantwoorden in het volgende en laatste hoofdstuk, waarin de eigenschappen in het middelpunt staan die men destijds aan auteurs en hun teksten toekende.

HOOFDSTUK II

Genderspecifieke eigenschappen in het recensiecorpus en de literaire context

Afsluitend komt de vijfde en laatste vraag aan bod: schrijven de critici genderspecifieke eigenschappen aan auteurs en hun teksten toe, nemen zij deze waar als mannelijk en vrouwelijk? Het is ook in dit geval essentieel om niet alleen te kijken *of* dit inderdaad gebeurt, maar tevens *of* het gevolg is dat men de mannen positiever presenteert en beoordeelt dan de vrouwen, dus *of* men hen opnieuw hoger plaatst dan de vrouwen.

Gebleken is dat men in het maatschappelijke leven van die tijd een hecht complex van mannelijke en vrouwelijke eigenschappen kende. Verder bestaat er ook in het literaire leven een traditie op dit gebied. De meest relevante aanwijzingen in verband met mijn studie geeft Van Boven (1992: 207–254), ook al beperkt zij zich tot de vrouwelijke auteurs en de categorie 'damesroman'. Maar haar onderzoek bewijst in elk geval dat men in de eerste drie decennia van de twintigste eeuw veel vrouwelijke eigenschappen meende waar te nemen bij de vrouwelijke schrijvers en hun romans: emotionaliteit en een interesse voor gevoelszaken en liefde; bewustzijnsvernuwing; subjectiviteit; intuïtie, instinct en een onbewuste manier van denken; een gebrek aan persoonlijkheid; een gebrek aan originaliteit en scheppingskracht; gebrek aan verstand en logica; een bijzondere zinnelijkheid; een bijzondere zedelijkheid. Deze eigenschappen sloeg men laag aan, men beschouwde ze als tegengesteld aan de literaire norm.

Men mag er vanzelfsprekend niet van uitgaan dat de eigenschappen die Van Boven noemt ook na 1945 nog een doorslaggevende rol in het literaire leven spelen. Overtuigingen en normen zijn historisch veranderlijk. Wel maakt de combinatie van een literaire – en internationale – traditie en van geprononceerde opvattingen over gendereigenschappen in het maatschappelijke leven tussen 1945 en 1960 het waarschijnlijk dat men ook in het literaire leven van die tijd een structuur van oppositionele gendereigenschappen kende, hoe die dan ook precies werd ingevuld.

Bij het doorkijken van de recensies merkte ik daar in eerste instantie niet zoveel van, omdat de critici zich doorgaans op een nogal wollige manier over eigenschappen uiten. Maar versterkte aandacht voor de 'argumentatieve kracht' (zie hoofdstuk 9) van hun uitspraken bleek een oppositionele structuur van eigenschapsparen op te leveren die het gehele recensiecorpus doordeseemt. Ik zal hier uitwerken hoe die structuur er precies uitziet en wat de effecten ervan zijn. Dat kan niet in een paar bladzijden gebeuren, enerzijds omdat het analyseren van indicatoren van een argumentatieve richting wat geduld vereist, anderzijds omdat ik – getrouw aan mijn vraagstelling en wetenschappelijke uitgangspunt – zowel de waarneming van de mannelijke als van de vrouwelijke auteurs en hun werk zal onderzoeken.

Per oppositioneel eigenschapspaar bekijk ik eerst de visie van de literatuurkritiek, en toets mijn interpretatie vervolgens aan de opvattingen van de andere deelnemers aan het literaire leven. In dit hoofdstuk *kunnen niet alle* voorkomende eigenschappen worden behandeld. Gekozen is voor degene die de kritiek zelf het vaakst noemt en die als een rode draad door het recensiecorpus lopen. De passages die ik uit de recensies citeer zijn eveneens een keuze, het zijn steeds voorbeelden voor een algemeen of algemener voorkomende overtuiging. Dat laatste geldt ook voor de bijbehorende analyses van de literaire context.

Deels zullen citaten die al eerder gebruikt zijn als voorbeeld dienen, om elementen ervan te kunnen bespreken die nog niet aan de orde gekomen zijn en zo de draagwijdte van uitspraken beter zichtbaar te maken. Op het belang van deze werkwijze kom ik terug in de slotbeschouwing.

§ II.1. *Gedetailleerd en wijdlopig schrijven versus afstand, overzicht en grote lijnen*

§ II.1.1. *Het recensiecorpus. Tweederangslof.* Het eerste eigenschapspaar dat zijn stempel drukt op het recensiecorpus is wat de vrouwelijke helft betreft een concentratie op of een fijne schildering van details, en een wijdlopige of omstandige manier van vertellen. Daar hoort omgekeerd het idee bij dat vrouwelijke auteurs niet sterk zijn in afstand, overzicht en analyse, in het weergeven van grote lijnen.

Zoals men ziet gaat het bij deze eigenschap (en hetzelfde geldt voor de volgende eigenschappen) niet om zaken die in één begrip samen te vatten zijn. Men dient eerder te denken aan concepten die verschillende kanten hebben, wat uit de citaten nog zal blijken.

Een eerste indruk geeft een verzamelrecensie over *Impressies van een simpele ziel* van Annie M.G. Schmidt en een boek van Henriëtte van Eyk, in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (1951). Recensent L.A.G. begint met de opmerking dat men altijd hoort zeggen: vrouwen hebben geen gevoel voor humor, want ze zijn 'behoudend van aard, hebben geen gevoel voor verhoudingen en verliezen altijd de grote lijnen uit het oog'. De recensent ontkent deze eigenschappen ook niet, maar argumenteert dat vrouwen desondanks gevoel voor humor bezitten, want 'aan details (...) kunnen evenveel humoristische aspecten zitten als aan de hoofdzaken.' (AMGS2)

Hier wordt detailschildering dus als algemeen bekende vrouwelijke eigenschap beschreven en gecontrasteerd met 'hoofdzaken'. De beide begrippen worden tevens hiërarchisch geordend: details kunnen kennelijk geen hoofdzaken, dus niet belangrijk zijn. Dat toont ook een later voorkomend synoniem voor 'details', namelijk 'bijkomstigheden'. Alhoewel de recensie lovend geformuleerd is, komt hierdoor indirect toch een negatief oordeel over de vrouwelijke eigenschap en de twee gerecenseerde vrouwen tot stand. Dit veel voorkomende mechanisme noem ik 'tweederangslof'.

De bewering dat vrouwen geen gevoel voor verhoudingen en grote lijnen hebben – wat gezien het recensiebetoon hetzelfde is als op details geconcentreerd zijn –, suggereert dat andere mensen, mannen dus, dit wel hebben. Impliciet komt zo ook de mannelijke eigenschap ter sprake.

Babbelsucht en spot. Dat vrouwen de grote lijnen uit het oog verliezen en niet in hoofdzaken denken, houdt volgens de toenmalige mening ook in dat ze wijdlopieg schrijven. Dat zien we bijvoorbeeld in een verzamelrecensie van Dick Ouwendijk in *Elseviers Weekblad* (1957). Ouwendijk schrijft over de vooroorlogse situatie: 'Het is voor de oorlog in de vaderlandse kritiek enige tijd mode geweest om (...) wat smalend te spreken over schrijvende dames (...) Met de voortvarendheid de vrouw eigen, sloegen schrijvende vrouwen een toon aan die meer dan vrijmoedig was (...), terwijl ande-

re schrijvende vrouwen de soms plezierige ondeugd van hun kunne niet konden verloochenen: van er maar op los te fantaseren en te babbelen. Vrouwen waren dus zelf de oorzaak van het ontstaan van een klimaat dat vroeg om spottende bejegening door een flitsend denkende en mannelijke geest'. Daarna stelt hij vast dat de drie naoorlogse vrouwen die hij bespreekt eveneens 'typisch vrouwelijke aspecten' gemeen hebben. Om 'er bij een te blijven, de wijdlopiegheid, het verder uithalen dan strikt noodzakelijk is om tot de kern van een zaak te komen.' (wc5)

Ouwendijk noemt drie vrouwelijke eigenschappen: voortvarendheid, en erop los fantaseren en babbelen, wat zou leiden tot wijdlopiegheid. Zijn negatieve inschatting daarvan is duidelijk, en daarom vindt hij de kritiek – spottend, flitsend denkend en mannelijk – op de vrouwen ook terecht. De mannen worden boven de vrouwen gesteld, en daardoor ontstaat er ook een hiërarchische ordening van eigenschappen. Spotten en flitsend denken is kennelijk iets mannelijks, en ook 'geest' wordt met mannen verbonden en met vrouwen gecontrasteerd (we vangen hier een glimp op van de bekende cultuurtekst). Later komen deze kenmerken nader ter sprake.

De vooronderstelling achter het 'spotten' is opnieuw dat mannen de vrouwelijke eigenschap niet bezitten, en dus niet wijdlopieg en dergelijke zijn. Essentieel is dat wijdlopiegheid volgens Ouwendijk betekent dat men niet direct tot de kern van een zaak komt, zodat de literaire norm is dat men dat *wel* dient te doen. Verder is 'tot de kern van een zaak komen' nauw verweven met de in het eerste citaat genoemde tegenstellingen van detail-schildering: zich aan de hoofdzaken en de grote lijnen houden. Ook deze aspecten behoren kennelijk tot de literaire norm. Daarmee is de mannelijke eigenschap identiek aan de literaire norm, terwijl de vrouwelijke ermee in contrast staat.

Deze vergeënteerde passage is ook interessant omdat ze een verklaring geeft voor de wijdlopiegheid van vrouwen. Deze zou het gevolg zijn van hun ondeugd om 'er maar op los te fantaseren en te babbelen'. Een dergelijke formulering houdt in dat men niet nadenkt en analyseert, geen overzicht of afstand heeft. En inderdaad lezen we daarna over Willy Corsari dat er bij haar te veel thema's en personen voorkomen, zij zou '[s]trengheid van keuze' missen, wat haar roman *Charles en Charlotte* 'wel omvangrijker, maar niet duidelijker' maakt.

Mannelijke afstand. De boven geschetste ideeën over de eerste vrouwelijke en mannelijke eigenschap zijn karakteristiek voor de visie van de toenmalige critici. Onder meer Jan Willem Hofstra uit zich op zeer vergelijkbare wijze. In een recensie in *De Tijd* (1957) zet hij Corsari naast een auteur uit de negentiende eeuw, Geertruida Bosboom-Toussaint: 'Ook Truitje Toussaint klemde zich zonder opzien vast aan haar "story". Ook zij reed als een tank over alle literaire welvoeglijkheden heen (...). Bij Corsari ziet men dezelfde hartstochtelijke mededeelzaamheid (...), dezelfde wijdlopgigheid in details (...). Bij mevrouw Bosboom ook (...) hetzelfde onvermogen tot schifting, tot beraad, tot afstandnemen van het geschrevene. Bij beiden het moeten-schrijven omdat ze niet anders kunnen, daar haar vrouwelijke drift tot mededeling oppermachtig is geworden'. (wc2)

Hofstra schrijft beide vrouwen dezelfde laag gewaardeerde kenmerken toe. Zij zouden geen afstand, overzicht en inzicht hebben, en 'als een tank over alle literaire welvoeglijkheden' heenrijden, met andere woorden: met deze vrouwelijke eigenschap overtreedt men weer de literaire norm. Het is de omgekeerde, mannelijke eigenschap die correct is.

Curieus is trouwens dat Hofstra Corsari en Bosboom-Toussaint door de pejoratieve betekenis van de metafoor 'tank' tot een soort manwijven maakt. Dit suggereert dat 'echte' vrouwen anders zijn: zachtaardig, voorzichtig, bescheiden. We zullen nog merken dat de critici deze eigenschap bij vrouwen inderdaad uitermate belangrijk vinden.

De mannelijke eigenschap – grote lijnen, beperking tot hoofdzaken, afstand, overzicht, analyse – is in de beoordeling van de recensenten voortdurend op de achtergrond aanwezig, al uiten zij zich er zelden direct over. Een van de weinige gevallen is een opmerking van Ton Neelissen in *Elseviers Weekblad* (1958). Neelissen zegt in verband met Josepha Mendels' *Heimwee naar Haarlem* over het personage Annette dat zij het leven van haar vriendin Roberta goed beschrijft, het is 'scherp van buitenaf geobserveerd, met een bijna mannelijke afstand.' (JM4) Hier wordt 'afstand' expliciet een mannelijke eigenschap genoemd. Mannelijk is blijkbaar ook het 'scherp observeren', want dat vereist eveneens afstand en overzicht.

Breedvoerigheid. In andere gevallen blijkt het genderspecifieke van het eigenschapspaar doordat men het inzet bij het vergelijken van een mannelijke

en een vrouwelijke schrijver. Zo stelt Rico Bulthuis in de *Haagse Post* (1957) over Haasse: 'Ze schrijft een breedvoerige stijl die dikwijls ouderwets aan doet. Wat zij schrijft is doordacht, beteugeld realistisch en psychologisch uiterst intelligent. In haar barokke schrijfwijze lijkt zij op Vestdijk. Vestdijk analyseert kritisch, Hella Haasse tracht van detail naar detail, haar personen altijd weer dieper te doorgronden.' (HH3)

Bulthuis prijst Haasse omdat ze 'doordacht' en 'psychologisch uiterst intelligent' schrijft, maar toch is ze merkwaardig genoeg niet in staat tot een 'kritische analyse'. Zij 'tracht' slechts haar personages te doorgronden. 'Trachten' suggereert een zekere machteloosheid, die ook doorklinkt in de passieve presentatie van de auteur. Het is alsof haar personages ondoorzichtig zijn voor haar, alsof Haasse ze niet beheerst. Dit is het mechanisme dat ik als tweederangslof heb bestempeld: de beschrijving lijkt in eerste instantie vrij positief, maar is bij nader inzien negatief.

Bovendien wordt er een contrast opgebouwd waarbij de vrouw breedvoerig en gedetailleerd schrijft, terwijl de man kritisch analyseert, dat wil zeggen afstand, overzicht, inzicht heeft. Het gaat hier dus om het bekende eigenschapspaar. Daarbij staat de vrouwelijke eigenschap lager dan de mannelijke, en Haasse lager dan Vestdijk. Dit komt ook tot uitdrukking in het woord 'ouderwets' in verband met Haasse, wat gezien vanuit de bestaande innovatienorm iets negatiefs is.

Vergelijking van mannelijke en vrouwelijke schrijvers. Zulke vergelijkingen van een mannelijke en een vrouwelijke schrijver komen nogal eens voor. Daarom zal ik deze manier van opereren aan de hand van een tweede citaat verder uitwerken, zodat ik er in de rest van dit hoofdstuk gemakkelijker op terug kan grijpen.

In *De Tijd* (1953) vergelijkt Gerard Knuvelde de verhalenbundel *De eilanden* van A. Alberts met *Nog pas gisteren* van Maria Dermoût. Voor beide boeken gebruikt hij een aantal trefwoorden. Dat van Dermoût karakteriseert hij met: 'fijne pasteltinten', 'meer impressionistisch dan strak bewust verhalend', 'sfeer van teerheid die meer fijn dan sterk is'. Over Alberts' boek, dat van 'geheel andere aard' zou zijn, lezen we: 'volop "modern" werk', 'scherp observatievermogen', 'zonder veel sfeer of detaillering geschetst', 'groots in onbewogenheid'. (AA5)

Knuvelde zet 'detaillering' – dus de vrouwelijke eigenschap detailschildering, enzovoorts – omgekeerd in, namelijk als afwezig bij de man. Opmerkelijk is hoezeer de contrastering van beide auteurs via bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden verloopt. De bij Alberts genoemde impliceren scherpste, overzicht, grootsheid. Dit doet denken aan de 'grote lijnen' in de recensie over Schmidt (AMGS2). Daartegenover staan fijnheid, teerheid, impressionisme – vermoedelijk zo iets als: losse, individuele indrukken – bij Dermoût. Haar 'fijne pasteltinten' zijn als een soort detailschildering op te vatten, die het omgekeerde is van de bij Alberts niet voorkomende 'detaillering'.

Verder is er bij Dermoût iets afwezig: zij zou niet strak en bewust verhalen en geen sterke sfeer scheppen. Deze eigenschappen lijken eerder bij Alberts te horen: strakheid en sterkte passen bij scherpste, overzicht en grootsheid. Het 'scherpe observatievermogen' van Alberts kwam ook al als mannelijke eigenschap voor in het citaat over Josepha Mendels (JM4), waar het met 'mannelijke afstand' werd verbonden.

Opnieuw vinden we geen expliciete kritiek op de vrouwelijke auteur. Wel is het oordeel indirect negatief doordat de recensent haar met een man vergelijkt die een positievere beschrijving krijgt. Dat blijkt tevens uit het feit dat Dermoûts boek – net als dat van Haasse – ouderwets wordt genoemd, maar weer door middel van een omkering: omdat Alberts' boek van 'geheel andere aard' is en 'volop "modern"', is dat van Dermoût niet modern. Ook dit is het mechanisme van de tweederangslof; uiteindelijk wordt de vrouwelijke eigenschap lager gewaardeerd dan de mannelijke.

In de volgende paragrafen zal dit eerste eigenschapspaar nog terugkeren in verschillende andere passages in de recensies, net zoals er in de bovenstaande citaten eigenschappen voorkwamen waar ik in deze paragraaf nog geen aandacht aan kon schenken. Maar allereerst is een toetsing van het overige literaire leven nodig, om te kijken of de ideeën die daar heersen overeenkomen met het bovenstaande beeld.

§11.1.2 *De literaire context. Fijnlijnnigheid.* In de vorige analyses van de literaire context kwamen al in meerdere citaten mannelijke en vrouwelijke eigenschappen voor. Ook het eigenschapspaar dat hier centraal staat dook daarbij op. Belangrijk was onder meer, wat de ideeën over de vrouwelijke

helft betreft, de uitspraak van Anna Blaman (1963: 72) dat het de vrouw, omdat ze eeuwenlang klein gehouden was, ontbrak 'aan een waarlijk grote visie op haar onderwerp; ze zag geen grote lijnen, geen samenhangen, geen achtergronden en geen perspectieven. Ze bleef steken in het detail, in de zoveel kleinere wereld van ding, kleur en sfeer'.

In deze passage vinden we exact dezelfde punten terug die ook in het recensiecorpus van belang waren. Een vrouwelijke concentratie op details ('detail', 'kleine wereld') en een vrouwelijk gebrek aan afstand en overzicht ('waarlijk grote visie', 'grote lijnen', 'samenhangen' en 'perspectieven'). Het is duidelijk dat dit niet strookt met de literaire norm – het werkwoord 'blijven steken' spreekt boekdelen – en dat het omgekeerde, de mannelijke eigenschap, wel is zoals het hoort.

Het woord 'sfeer', dus zoiets als gevoelsmatige indrukken, doet overigens denken aan het 'impressionisme' dat Maria Dermoût toegeschreven kreeg, en dat ik opvatte als: losse, individuele indrukken (AA5). Beide keren lijkt het te gaan om gevoel en gevoelsmatige indrukken, in tegenstelling tot een schrijfwijze die op reflectie en rationaliteit gebaseerd is. Deze oppositie is in de jaren 1945–1960 eveneens fundamenteel, zoals nog zal blijken.

Er zijn in de literaire context veel andere uitspraken te vinden over de man-vrouw-oppositie van grote lijnen versus details. Een representatief voorbeeld daarvoor, dat nog niet eerder geciteerd is, stamt uit Clara Egginks artikel *De schrijvende vrouw en Anna Blaman* van 1955: 'Na eeuwenlang haar geest binnenskamers te hebben moeten ontwikkelen en zich dus eerder te hebben moeten toelagen op de fijnlijnnigheid van de miniatuur dan op het werken met vlakken in de ruimte', vindt men bij de vrouw een zekere vormloosheid, een 'neiging tot het kronkelpad', een 'microcosmos'. (p. 150) Ook in dit geval staan detailschildering ('fijnlijnnigheid', 'miniatuur', 'microcosmos') en wijdlopiegheid ('kronkelpad') tegenover grote lijnen en overzicht ('werken met vlakken in de ruimte').

Abstraheren. In deze twee citaten speelt de mannelijke eigenschap op de achtergrond mee, maar men noemt haar niet met zoveel woorden. Dat gebeurt bijvoorbeeld wel in een stuk van Anthonie Donker (1955: 200) over Vasalis. Daarin zegt hij dat 'de grotere onmiddellijkheid van uitdrukking bij dichtressen (vrijwel algemeen waar te nemen) dan bij de dichters' een

minder 'geciseleerde (...) of geserreerde versbouw' met zich meebrengt, een 'losser [...] vers', 'meer stroom dan bouwwerk'. Volgens Donker schrijven vrouwen wijdloperiger ('minder geserreerd', 'stroom') en hebben ze minder afstand ('grotere onmiddellijkheid'). De mannen daarentegen zouden meer afstand en meer overzicht en analyse vertonen.

Een ander voorbeeld waarin de vrouwelijke en de mannelijke partij een contrasterend paar vormen, is de anthologie *Het witte schip. Nederlandse vrouwenpoëzie 1944-1948*. In het voorwoord poneert de anonieme vrouwelijke samensteller (1948) – haar geslacht blijkt uit een opmerking achterin het boek – dat een gemeenschappelijk kenmerk van de opgenomen vrouwelijke dichters hun 'vrouw-zijn' is. Want vrouwen tonen 'een zekere verwaarlozing van de vorm, wanneer wij tenminste onder "vorm" een strenge compositie, een hechte constructie, een strenge gebondenheid aan maat en rijm verstaan.' (5) Mannen daarentegen zouden al jong gecompliceerde vormen kiezen. Dat zou berusten 'op het gemak problemen te behandelen, vormen over te nemen, abstract te denken. De vrouwelijke dichters staan nader tot de natuur, en bij het praktische leven. Zij zijn daar meer in opgenomen, meer deel ervan, en het objectiveren, het abstraheren, het symboliseren valt haar zwaar. Meer dan bij de mannen is haar poëzie gevoelsuitstorting.' (6)

De anonymus somt een hele reeks vrouwelijke en mannelijke eigenschappen op. Voor de argumentatie is op dit moment van belang dat zij gelooft aan een mannelijke afstand, overzicht en analyse ('problemen behandelen', 'abstract denken', 'objectiveren', 'abstraheren'). Dit contrasteert ze met een vrouwelijk onvermogen daartoe.

In dergelijke uitspraken wordt de vrouwelijke eigenschap óf in een expliciete formulering laag gewaardeerd, óf dit oordeel is impliciet aanwezig doordat men de mannelijke eigenschap – samen met andere – als maatstaf hanteert, waar de vrouwelijke van afwijkt. In het laatste citaat bijvoorbeeld zouden vrouwen de vorm 'verwaarlozen', en afstand houden zou hen 'zwaar vallen'. Zulke formuleringen houden in dat de mannelijke eigenschappen het voorbeeld zijn, en de vrouwelijke in vergelijking daarmee bepaalde gebreken vertonen.

Klein denken. We kunnen ons afvragen waarom men denkt dat het hier besproken eigenschapspaar überhaupt bestaat. Wat betreft de vrouwelijke helft denken de critici kennelijk dat wijdlopiegheid een gevolg is van een 'vrouwelijke drift tot mededeling' (wc2), van de ondeugd om 'er maar op los te babbelen' (wc5). Dat nemen ook andere deelnemers aan het literaire leven aan. Zo vindt Adriaan Morriën (1950a: 49) De Beauvoirs *Le deuxième sexe* een 'lijvige studie', waarin zij 'een vrouwelijke woordenrijkdom' ontvouwt. Dit houdt in dat de vrouwelijke eigenschap verbonden is met de cultuurtekst van de vrouwelijke 'babbelsucht', of omgekeerd gezegd, het gebod voor vrouwen om te zwijgen (zie over deze cultuurtekst Geyer-Ryn 1988 en 1994, Meijer 1996: 57–58).

Maar men heeft nog meer verklaringen achter de hand dan een 'natuurlijke' neiging van vrouwen om veel te praten. Velen zien ook een verband tussen de maatschappelijke plaats van vrouwen als huisvrouw en moeder en hun – gebrekkige – schrijfwijze als auteur. Voorbeelden van deze denkwijze zijn de bovenstaande uitspraken van Blaman en Eggink. Omdat vrouwen zolang klein gehouden zijn en 'binnenshuis' verkeerden, zouden zij ook klein en in details denken, in plaats van in grote lijnen. Omgekeerd is de mannelijke eigenschap dan een gevolg van het feit dat mannen zich beter konden ontplooien, en hun bezigheden 'buitenshuis' lagen. Deze negatieve inschatting van 'binnenshuis' bevestigt trouwens de conclusie in het hoofdstuk over het maatschappelijke leven dat 'binnenshuis' lager staat dan 'buitenshuis'. Anderen gaan er eerder van uit dat het om biologisch bepaalde eigenschappen gaat, om een onveranderlijke natuur in plaats van om veranderlijke maatschappelijke invloeden. Dit standpunt kwam voor in de inleiding van *Het witte schip*.

Naast deze verklaringen die men destijds zelf gaf, is er nog een invloed van de toenmalige maatschappelijke opvattingen op het literaire leven vast te stellen. We hebben gezien dat men dacht dat vrouwen goed kunnen zorgen, praktisch ingesteld zijn en verbonden zijn met de directe omgeving. Omdat men dit een fundamenteel punt vindt, is het geen wonder dat deze opvatting ook in het literaire leven geliefd is. Ze wordt 'hergestructureerd' opgevat als een gebrek aan afstand tot de tekst en een voorkeur voor details. Hetzelfde geldt voor de mannen. De maatschappelijke overtuiging dat zij afstandelijk, abstract en onpersoonlijk ingesteld zijn, keert in het literaire

leven terug als de overtuiging dat zij hun teksten vanuit zo'n houding schrijven.

De literaire norm. De conclusie luidt dat het eigenschapspaar dat uit het recensiecorpus werd gedestilleerd ook in het overige literaire leven algemeen bekend was. Daarmee is mijn interpretatie van de literatuurkritiek bevestigd. Verder zijn de genderopvattingen in het maatschappelijke leven er een oorzaak van dat men juist dit paar zo vaak in de literatuur meent waar te nemen.

Er bestaat in het literaire leven – zowel volgens de literatuurkritiek als volgens haar context – een hiërarchische ordening van de mannelijke en vrouwelijke eigenschap. De eerste vindt men beter dan de tweede, of de eerste is 'goed' en de tweede is 'slecht'. Op die manier schept men een tegenstelling tussen de vrouwelijke eigenschap en 'echte' literatuur, terwijl voor de mannelijke eigenschap het omgekeerde het geval is. Kortom, de laatste is identiek aan de literaire norm.

Terug naar de 'damesroman'. Tot slot wil ik er op wijzen dat de critici – en dat geldt ook voor de andere deelnemers aan het literaire leven – nog een extra reden hebben om speciaal detailschildering en wijdlopiegheid als vrouwelijk en niet als mannelijk te beschouwen. Deze dingen waren direct verbonden met het begrip 'damesroman', en daarmee met het vrouwelijke geslacht.

Van Boven merkt in *Een hoofdstuk apart* over de vooroorlogse situatie op dat volgens de jonge, mannelijke generatie 'gedetailleerde en uitvoerige beschrijvingen' en een 'theetafelachtige mededeelzaamheid' kenmerkend zouden zijn voor de 'damesroman'. (p. 78) Dat men de 'damesroman' en de hier behandelde vrouwelijke eigenschap ook na 1945 nog met elkaar verbond, bewijst onder meer de hierboven geciteerde recensie over drie vrouwelijke auteurs (wc5), waarin dat expliciet gebeurt. Een ander voorbeeld is een recensie over Hella Haasse waarin men *De ingewijden* een 'damesroman' noemt omdat hij uit een 'stroom van woorden en beschrijvingen' zou bestaan. (HH4)

Dit betekent ook dat het begrip 'damesroman' belangrijker was in de toenmalige genderopvattingen dan men op grond van het simpele gebruik

van het begrip zelf zou denken. Het keert namelijk tevens in een als vrouwelijk beschouwde eigenschap terug. Bovendien versterkt dit de asymmetrie tussen de vrouwelijke en de mannelijke eigenschap, want men vond de 'damesroman' triviaal en ouderwets, zodat men dezelfde visie zal hebben op de daarmee verbonden vrouwelijke eigenschap.

Dat dit inderdaad zo werkt, zagen we al in twee hierboven geciteerde passages. In de ene werd Haasses breedvoerigheid 'ouderwets' genoemd (HH3). In de andere waren Dermoûts fijne werk en haar weinig strakke vertelwijze het tegendeel van 'modern', terwijl Alberts' vertelwijze zonder detaillering juist wel 'modern' was (AA5). Analooq hieraan noemt bijvoorbeeld Hans van Haaren Bordewijks *Bloesemtak* 'een modern werk (...) wa de directheid, de beknoptheid betreft' (FB9). Deze 'moderne' manier van schrijven wordt tevens verbonden met jonge auteurs en een nieuw soort proza. Zo prijst Constant van Wessem aan Gerard van het Reves *Avonden* de 'korte, zakelijk noterende stijl, zoals wij die thans veel in de romans van jongeren tegenkomen' (GvhR5).

Op het begrip moderniteit in verband met literaire eigenschappen, en de functie ervan, wordt later uitvoeriger ingegaan.

§ 11.2. *Vormloosheid en gegrepen-zijn versus vormende kracht en (zelf)beheersing*

§ 11.2.1 *Het recensiecorpus. Een lossere opbouw.* Bij het tweede eigenschaps-paar dat de recensenten van groot belang vinden, gaat het voor de vrouwelijke helft om het ontbreken van vormende kracht, dat wil zeggen om weinig gevoel voor (een strakke) compositie, en om tekstuele vormloosheid als resultaat. Eerder is in recensie AMGS2 over Schmidt en Van Eyk reeds de als algemeen bekend gepresenteerde mening geciteerd dat vrouwen 'geen gevoel voor verhoudingen' zouden hebben. De recensent wrijft hun daarmee een gebrekkige vormgeving aan. De vraag is hoe dit gebrek er volgens de literatuurkritiek precies uitziet, en wat daar aan de mannelijke kant tegenover staat.

Een antwoord daarop geeft de recensie van F.W. van Heerikhuizen in *Elseviers Weekblad* (1955). Daarin vergelijkt hij Bordewijks nieuwe roman *Bloesemtak* met de vorige, *De doopvont*. Bij *Bloesemtak* ontbreekt 'de monu-

mentaliteit, de forse omvang niet alleen, maar ook de stoere hoofdfiguur, de algemene achtergrond van een grote maatschappelijke verschuiving, het dwingend belang van de erin gestelde levensvragen'. *Bloesemtak* zou 'losser (...) opgebouwd' zijn, en dit 'correspondeert prachtig met het feit dat de hoofdpersoon deze keer een vrouw is, in wie wij een heldere, nobele levenshouding verenigd vinden met een warm, impulsief gevoelsleven (...): de observatie is fel raak, maar toch niet al te scherp, de handeling verloopt logisch en met zekere dramatische toespitsingen, maar toch ook weer niet al te logisch en al te dramatisch, terwijl er onderdoor de dagelijkse gang van leven en seizoenen een deel van de aandacht blijft behouden. Het boek is hierdoor wel geen groot, maar toch een gaaf en rijk kunstwerk geworden'. (FB4)

Interessant is dat volgens Van Heerikhuizen vorm en inhoud van *De doopvont* en *Bloesemtak* corresponderen met het geslacht van de hoofdpersoon. Verschillende elementen van zijn beschrijving zijn al niet meer onbekend. De oppositie van de 'algemene achtergrond van een grote maatschappelijke verschuiving' en de 'dagelijkse gang van leven' bijvoorbeeld doen denken aan de mannelijke concentratie op 'hoofdzaken' en de vrouwelijke op 'details' (zie AMGS2). Ook in dit geval oefent het maatschappelijke leven invloed uit op het literaire, want deze opinie stemt exact overeen met de toenmalige opvatting dat de mannelijke leefwereld 'buitenshuis' en de vrouwelijke leefwereld 'binnenshuis' zou zijn.

Het voornaamste is echter dat het vrouwelijke aan de tweede roman de 'lossere opbouw' zou zijn, en niet al te veel dramatiek. Dat betekent omgekeerd dat een strenge compositie en dramatiek mannelijk zijn. Daarmee zijn we bij het tweede genderspecifieke eigenschapspaar beland. De mannelijke eigenschap staat weer in tegenstelling tot de vrouwelijke helft, en behelst vormende kracht, het vermogen tot strenge composities en dramatische constructies.

Veelzeggend in verband met mijn vraagstelling is de laatste zin. *Bloesemtak* zou juist door het vrouwelijke karakter ervan 'geen groot, maar toch een gaaf en rijk kunstwerk geworden' zijn. Dat wil zeggen dat de vrouwelijke eigenschappen een lagere soort kunst opleveren – weliswaar 'gaaf' en 'rijk', maar niet 'groot'. Omgekeerd produceren de mannelijke eigenschappen kennelijk wel een 'groot' kunstwerk. Ook hier wordt – weliswaar via

het verhullende mechanisme van de tweederangslof – de hiërarchie tussen beide eigenschappen eenduidig vastgelegd.

Dramatiek. Bij het doornemen van het recensiecorpus valt op dat men voor de vrouwelijke eigenschap met name een onvermogen tot dramatiek als een belangrijk element beschouwt. Wellicht komt dat doordat men in die tijd ook de vrouwelijke tederheid en zachtheid sterk beklemtoonde (zie hieronder), wat nu niet bepaald eigenschappen zijn waarmee men explosieve dramatische composities creëert. In elk geval lezen we vaak als kritiek op vrouwelijke auteurs dat de dramatiek of het conflict ontbreekt. Een paar voorbeelden daarvan zijn Ben Stroman, die in Blamans *Eenzaam avontuur* de facetten zegt te missen 'welke nodig zijn om de kruispunten van het algemeen menselijk conflict duidelijk te situeren.' (AB9) Ook Clare Lennarts *Serenade uit de verte* is volgens de *Maasbode* (1951) geen 'onberispelijk kunstwerk', want 'met het menselijk drama is de aanraking slechts oppervlakkig' (CL5). De *Nieuwe Rotterdamse Courant* zegt over dezelfde roman dat deze niet fascineert, want er is 'weinig spanning in het verhaal. Het is een vriendelijk voortkabbelende stroom' (CL7). Hella Haasse krijgt in 1957 eveneens het commentaar dat haar roman 'geen dramatische confrontatie' (HH5) zou bevatten.

Ook bij vergelijkingen tussen een mannelijke en een vrouwelijke auteur wordt 'drama' als verschilpunt genoemd. Zo vergelijkt Ed. Hoornik in 1957 *Het bittere kruid* van Marga Minco met Jacques Pressers *De nacht der Girondijnen*. Hoornik vraagt zich af in hoeverre Presser en Minco 'menselijk drama' hebben geschapen. 'Presser is daarin, vooral wat zijn hoofdfiguur betreft, grandioos geslaagd; Marga Minco, zij het iets minder en heel anders, evenzeer.' (MM2)

De recensent laat zich dubbelzinnig uit over Minco: haar prestatie zou wat minder zijn dan die van Presser, en toch weer niet. Daardoor – en ook door het feit dat de lof 'grandioos geslaagd' voor Presser is en niet voor Minco – ontstaat er een zeker verschil in beoordeling. Dat wordt aan het eind versterkt als Hoornik stelt dat Minco's hoofdstukken 'in hun onderlinge samenhang niet altijd even sterk van compositie' zijn. Hij ziet bij haar, zoals hij aan het begin wat betreft het 'drama' al suggereerde, dus inderdaad vormproblemen. Het verschil in waardering blijkt ook uit de

manier waarop hij beide boeken aanduidt. Ze zijn allebei ongeveer even dun en klein. Toch is enkel dat van Minco drie keer een 'boekje', terwijl dat van Presser een 'novelle' heet.

Grijpen en beheersen. Het raadsel waarom een 'lossere compositie' en een ontbrekende dramatiek – algemener gesteld: een soort vormloosheid – nu eigenlijk vrouwelijk zouden zijn, is met het bovenstaande nog niet opgelost. Hoe de kritiek dit verband ziet, kan ik demonstreren met behulp van twee andere recensies, waarin men Hella Haasse met een paar mannelijke auteurs vergelijkt. Garnt Stuiveling zegt in het *Haagsch Dagblad* (1957) over Haasse dat zij een 'overmaat van woorden' gebruikt en er 'te veel' in *De ingewijden* gebeurt en 'te weinig in geschapt' is. Zijn conclusie luidt: de roman is 'een te grote greep. Alleen genieën als Tolstoi in *Oorlog en vrede* of Balzac zijn in staat geweest de draden van een zo'n [sic!] ingewikkeld en kleurrijk patroon foutloos te weven; bij talenten van geringer begaafdheid werkt veelheid maar al te gauw verwarrend.' (HH18)

Kees Fens bekritiseert in *De Linie* aan dezelfde roman zowel de gebrekkige compositie – 'enorm lange flash-backs', die 'zo uitvoerig' en 'centonig' zouden zijn – als de gedetailleerdheid: de lezer ziet 'honderden interessante details, maar het totaalbeeld moet hem wel onthouden blijven'. Daarom zou de enorme eruditie die Haasse tentoonspreidt alleen maar storen: 'Vergelijkt men bijvoorbeeld de wijze waarop Vestdijk in *De vuuraanbidders* zijn indrukwekkende historische kennis schijnbaar moeiteloos verwerkt heeft (...), dan treedt er een verschil in beheersing van het roman-métier duidelijk naar voren, dan ziet men een virtuoos met zijn materie spelende acrobaat en (...) een worstelaar met zijn stof.' (HH15)

We zien dat er een nauwe samenhang bestaat tussen twee vrouwelijke eigenschappen: als men gedetailleerd en wijdlopijg schrijft, impliceert dit ook een onvermogen om goed te componeren en de stof te vormen. Dit is een eerste verklaring voor het feit dat volgens de critici vrouwelijkheid en een gebrekkige vormende kracht bij elkaar horen.

Ook de twee mannelijke eigenschappen zijn verwant: als men afstand en overzicht heeft, impliceert dit dat men compositionele vaardigheden en vormende kracht bezit. Daarbij is evident dat de mannelijke eigenschappen tevens de literaire norm vormen, terwijl de vrouwelijke eigenschappen

daarmee in contrast staan. De mannen zijn in de beide geciteerde recensie-passages dan ook het voorbeeld waar de vrouw niet aan kan tippen.

Deze man-vrouw-oppositie vinden we ook in het bijbehorende element van de 'beheersing'. In tegenstelling tot de 'virtuoos met zijn materie spelende acrobaat' Vestdijk of tot 'genieën' als Tolstoi en Balzac zou Haasse een geringe 'beheersing van het roman-métier' vertonen. Zij worstelt met haar stof, haar roman is een 'te grote greep'. De ontbrekende 'beheersing' van vrouwen speelde ook al een rol in enkele citaten in de vorige paragraaf. Daarbij gaat het tevens om zelfbeheersing. We zagen dat volgens Ouwendijk sommige vrouwen de vrouwelijke ondeugd om te veel te babbelen 'niet konden verloochenen' (wc5). Hofstra was van mening dat bij Corsari en Bosboom-Toussaint de 'vrouwelijke drift tot mededeling oppermachtig is geworden' (wc2). Met andere woorden, omdat vrouwen niet in staat zijn om hun vrouwelijke ondeugd of drift te beheersen, maar daardoor 'gegrepen' zijn, heeft dit ook een gebrekkige beheersing van het literaire product tot gevolg. Van dit gegrepen-zijn is (zelf)beheersing de mannelijke pendant. Een tweede verklaring voor het vrouwelijke gebrek aan vormende kracht is in de ogen van de critici dus dat vrouwen niet grijpen en beheersen, net als mannen, maar *worden* gegrepen.

Andere voorbeelden voor deze denkwijze bieden een recensie over Inez van Dullemen en één over Anna Blaman. Jan Greshoff merkt in *Het Vaderland* (1949) op dat Inez van Dullemen de grens 'tussen onontbeerlijk en overbodig' niet kent en wordt 'gedreven door haar levenslust, door haar plezier-in-het-werk. Ze vermoedt niet hoezeer zij daardoor dat werk schaadt.' (IvD3) Dirk Coster verwijt Anna Blaman in hetzelfde jaar dat het probleem dat zij heeft willen behandelen haar 'overstelt als een vloedgolf (...). Zij worstelt er mee als een ademloze. Zij wil deze benauwenis van zich afschrijven, in een vormloze overvloedigheid van woorden en beelden.' (AB15)

Dit 'gedreven-zijn' of 'overstelt-zijn' van de twee auteurs, wat de vorm van het werk zou schaden, ziet men ook in deze citaten als een vrouwelijk probleem, omdat men hen met mannen contrasteert die daar niet onder lijden. In de eerste recensie wijst Greshoff Van Dullemen op haar tekort met behulp van uitspraken van twee mannelijke literatoren, Jean Cocteau en Robert van Wyck Brooks, waarna hij haar de stijl van Willem Elsschot als

voorbeeld aanbeveelt. In de tweede recensie wordt Blaman met Dostojevski vergeleken en lager ingeschat dan deze.

§ 11.2.2 *De literaire context. Vrouwentaal.* Als we vervolgens naar de literaire context kijken, om te controleren of de bovenstaande analyse klopt, valt meteen op dat paragraaf 11.1.2 al voor verschillende passende citaten heeft gezorgd. Zo hebben vrouwelijke schrijvers in de ogen van Anthonie Donker (1955: 200) een minder 'geserreerde versbouw' dan mannen en schrijven zij een 'losser [...] vers', dat 'meer stroom dan bouwwerk' is. Volgens de anonus (1948: 5) in de anthologie *Het witte schip* tonen zij 'een zekere verwaarlozing van de vorm', terwijl mannen een 'strengere compositie' of 'hechte constructie' produceren en al jong gecompliceerde vormen kiezen.

In deze citaten krijgen de mannen een compositioneel, vormend vermogen toegeschreven, de vrouwen een gebrek daaraan, en daarmee een zekere vormloosheid. Ik wees er al op dat hier een oordeel mee gepaard gaat: men slaat de mannelijke eigenschap hoger aan dan de vrouwelijke. Over deze opvatting blijkt consensus te heersen. Ook in de literaire context van de kritiek denkt men dat dit genderspecifieke eigenschapspaar bestaat, en dat het een asymmetrische structuur heeft.

Een illustratie hiervan is Elisabeth de Jong-Keesing (1956: 351), die in *Critisch Bulletin* stelt dat er een 'vrouwentaal', zoals zij het noemt, bestaat. Karakteristiek daarvoor vindt De Jong-Keesing onder meer 'veel verkleinwoorden, soms onvoltooid lijkende zinnen', terwijl het mannelijke taalgebruik 'zorgvuldiger, duidelijk, afgerond' zou zijn. Zij neemt een zekere vormloosheid ('onvoltooid lijkende zinnen') bij vrouwelijke auteurs waar, die ze afzet tegen het duidelijker gevormde taalgebruik bij mannen. Dit levert een tegenstelling op van onaf en af, van een lossere, meer stromende taal en één die meer structuur heeft. Dat De Jong-Keesing de mannelijke taal in lovende bewoordingen beschrijft ('zorgvuldiger, duidelijk, afgerond'), wijst er opnieuw op dat deze aan de literaire norm voldoet en dat beide geslachten in een ongelijke verhouding tot elkaar staan.

Haar collega Adriaan Morriën (1950a: 50) denkt er hetzelfde over als hij schrijft dat de vrouwelijke auteur 'voortdurend in het begin, de sfeer, het spel van sentimenten en sentimentaliteiten blijft steken.' Want als vrouwen 'in het begin' blijven steken, houdt dit in dat zij een onaf product leveren, hun

stof niet voldoende vormgeven. Het werkwoord 'blijven steken' impliceert verder dat men eerder door iets gegrepen of beheerst *wordt* dan dat men het zelf beheerst. Dit aspect was ook bij de literatuurkritiek van belang.

Speelruimte. Een kritische afstand ten opzichte van deze overtuigingen, en dat geldt ook voor de andere eigenschappen, is uiterst zeldzaam. Een voorbeeld ervan is een uitspraak van Annie Romein-Verschoor (1979). In een lezing uit 1949 over Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk zegt Romein-Verschoor dat 'haar beeldspraak (...) vaak onzuiver is, dat haar zinsconstructie en taalgebruik afwijkend en vaak slordig zijn, dat zij zeer eigendunkelijk omspringt met rijm en rytme.' (p. 158) De kritische afstand zit hem in haar opmerking dat deze kenmerken 'mogelijk typisch vrouwelijk' zijn. Dat wil zeggen dat 'de meeste van de eigenschappen, die als typisch vrouwelijk gelden (...) elementen zijn van het door de man bepaalde oordeel over de aan de mannen-maatschappij aangepaste vrouw.' (p. 156)

Romein-Verschoor refereert daarmee als een van de zeer weinigen aan het idee dat gendereigenschappen culturele constructies zijn, in plaats van iets dat werkelijkheid is en biologisch bepaald. Ze gaat echter niet zo ver om dit werkelijk principieel te poneren. De speelruimte in de opvattingen blijft dus klein. Des te meer omdat ook zij in verband met het in deze paragraaf besproken eigenschapspaar gelooft dat vormproblemen toch wel 'typisch vrouwelijk' zouden kunnen zijn, en ze is evenmin vrij van een negatief oordeel daarover, gezien de woorden 'onzuiver', 'afwijkend' en 'slordig'. Verder lezen we over Roland Holst-Van der Schalk 'dat vooral mannen geen vrede hebben met de structuur van haar vers' (p. 157), waarmee Romein-Verschoor suggereert dat mannen deze negatieve eigenschap niet hebben, of in elk geval *denken* dat zij deze niet hebben, maar vormende kracht bezitten.

Vormwil. Alle aspecten van het desbetreffende eigenschapspaar komen samen in het artikel *Postexperimentele damespoëzie* uit 1956 van Paul Rodenko (1992), zodat dit als samenvatting kan fungeren. Rodenko schrijft dat 'de vormwil en het verticale typisch mannelijk, de onwil om zich ver van de stof en het horizontaal vloeiende te verwijderen typisch vrouwelijk zijn.'

In het tweede geval zou de neiging ontbreken om de 'stof te ordenen, te structureren, te componeren, de horizontale stroom van invallen in een verticale structuur te verankeren.' (p. 83)

Hier staat een mannelijke 'vormwil' tegenover een vrouwelijke 'onwil om zich ver van de stof te verwijderen'. Wat betreft het structureren en componeren is dit het bekende idee over beide geslachten. Rodenko noemt de teksten van vrouwen tevens 'conflictloos' (p. 83), wat past bij het ook in het recensiecorpus populaire verwijt dat men in het werk van vrouwelijke auteurs een gebrek aan dramatiek en conflicten zou vinden. Verder legt hij, net als de literatuurkritiek deed, een verband tussen vrouwelijke vormloosheid en de vrouwelijke eigenschap die in dit hoofdstuk als eerste werd behandeld. Vormloosheid zou samenhangen met wijdlopiegheid ('het horizontaal vloeiende') en gebrek aan afstand ('onwil om zich ver van de stof te verwijderen'). Omgekeerd zijn ook de twee oppositionele mannelijke eigenschappen nauw verweven. Als men zijn 'horizontale stroom van invallen in een verticale structuur verankert', impliceert dit dat men afstand en overzicht heeft.

Ook het element van het vrouwelijke gegrepen-zijn of de gebrekkige (zelf)beheersing versus het mannelijke grijpen en beheersen komt weer voor. Want als vrouwen de 'horizontale stroom van invallen' niet in een 'verticale structuur' verankeren, ontbreekt bij hen, anders dan bij de mannen, een beheersing van de stof.

Een 'natuurlijk' verschil. Al met al heeft men in het overige literaire leven dezelfde ideeën over de vrouw-man-eigenschap als in het recensiecorpus. Men heeft er ook dezelfde verklaringen voor: te veel details en wijdlopiegheid en te weinig (zelf)beheersing, versus afstand en overzicht en voldoende (zelf)beheersing. Deze keer geeft men geen maatschappelijke verklaringen, zoals bij het eerste eigenschapspaar. Het lijkt eerder een 'natuurlijk' verschil tussen vrouwen en mannen te zijn. Daarbij sluit aan dat men de vrouwelijke eigenschap niet als ouderwets en de mannelijke als modern beschouwt, maar als een fundamentele literaire norm voor respectievelijk slecht en goed schrijven.

Ik heb wat de vrouwelijke eigenschap betreft dan ook geen direct verband met de 'damesroman' kunnen vinden, bij de literatuurkritiek noch in

haar literaire context. Er is slechts een indirect verband, via de vrouwelijke detailschildering en wijdlopigheid.

Een slotopmerking over de relatie tussen het literaire en het maatschappelijke leven: in het laatste dacht men uiteraard niet in 'compositievermenen' en dergelijke, wat artistieke begrippen zijn. Maar wel bestond daar het idee dat 'grijpen' en 'gegrepen-zijn', en het al dan niet beheersen van dingen iets genderspecifiek was. Zo vond de prominente psycholoog Buytendijk dat mannen de wereld grijpen, in tegenstelling tot vrouwen, die daaronder het menselijk afwijkende en problematische zijn. Ook in de algemeen aanvaarde opvatting dat vrouwen afhankelijk of onzelfstandig en mannen autonoom of zelfstandig zouden zijn, klinkt iets van die tegenstelling door. Er lijkt dus ook ditmaal een maatschappelijke norm in het literaire leven door te dringen. In het literaire leven krijgen deze eigenschappen natuurlijk een andere invulling. In plaats van betrekking te hebben op een levenshouding of een manier om met maatschappelijke problemen om te gaan, zien men ze als een manier om met teksten om te gaan.

§ 11.3. *Tederheid, gevoeligheid en een gevoelsmatige instelling versus reflectie, kritische analyse en een rationele instelling*

§ 11.3.1 *Het recensiecorpus. Een sensitief klimaat.* Als introductie van het derde belangrijke eigenschapspaar dat als een rode draad door het recensiecorpus loopt, kunnen wat de vrouwelijke helft betreft een paar recensies over Clare Lennart en haar roman *Serenade uit de verte* dienst doen. Johan van der Woude vindt in *Vrij Nederland* (1952) dat Lennarts roman 'uit een bij uitstek vrouwelijk, sensitief geestelijk klimaat is ontstaan' (CL13). Hans Warren, recensent van de *Provinciale Zeeuwse Courant*, houdt Lennart voor een auteur met een 'specifiek vrouwelijk talent', omdat ze 'een wat weemoedige, feërieke, weelderige sprookjessfeer' schildert. (CL6)

Belangrijk in verband met de nieuwe vrouwelijke eigenschap is dat men het sensitieve, weemoedige, feërieke, sprookjesachtige als het bij uitstek of specifiek vrouwelijke van de auteur beschouwt. Dit zijn termen die duiden op grote gevoeligheid en een gevoelsmatige instelling.

Gevoeligheid en een gevoelsmatige instelling kwamen bijvoorbeeld ook voor in het citaat over Bordewijks *Bloesemtak* (FB4). Daar vond de criticus

een 'warm, impulsief gevoelsleven' en een handeling die 'niet al te logisch' is passend voor een vrouwelijke – en niet voor een mannelijke – hoofdpersoon. Het bijvoeglijk naamwoord 'impulsief' onderstreept dat het bij het 'gevoelsleven' gaat om het tegenovergestelde van rationele reflectie. Dit vloeit ook voort uit het contrast met het 'logische'. Men gelooft dus tevens dat vrouwelijke auteurs niet sterk zijn in logica, reflectie of een kritische, rationele instelling; die dingen zijn mannelijk. Dat er een hiërarchisch verschil tussen beide polen bestaat, bleek uit de opvatting van de recensent dat juist de vrouwelijke kenmerken van de roman ertoe hadden geleid dat deze 'geen groot' kunstwerk was geworden.

In de beide recensies over Lennart is de vrouwelijke eigenschap dan ook evenmin onproblematisch. Johan van der Woude vindt dat de roman zich 'afzijdig van de drukke hoofdwegen dezer wereld' afspeelt. 'Wie nog in de droom gelooft zal hem in dit boek herkennen en wie de werkelijkheid wil ontvluchten zal in dit boek niet met haar worden geconfronteerd.' (CL13) Woorden als 'droom' en 'de werkelijkheid ontvluchten' geven aan dat logica en een kritische reflectie volgens de recensent ontbreken, evenals een ander kenmerk dat in de Bordewijk-recensie mannelijk en literair hoogwaardig werd genoemd: 'de algemene achtergrond van een grote maatschappelijke verschuiving, het dwingend belang van de erin gestelde levensvragen'.

Ook van Warren krijgt Lennart commentaar vanwege haar 'halfslachtige' hoofdpersoon en andere figuren die 'operetteachtig en onecht' zouden zijn. Bovendien zouden veel gebeurtenissen 'onwaarschijnlijk' zijn. Het gebrek aan logica is dus opnieuw een probleem.

Strak bewust verhalen. Het derde genderspecifieke eigenschapspaar komt ook terug in het begripspaar bewust–onbewust, dat inhoudt dat iemand respectievelijk rationeel en op basis van reflectie handelt of gevoelsmatig en intuïtief. Men kan daarbij aan het citaat over Dermoût en Alberts denken (AA5, paragraaf II.I.I.), waarin Dermoût 'meer impressionistisch dan strak bewust verhalend' werd genoemd. Terwijl 'impressionistisch' vertellen op zoiets als onreflecteerde indrukken gebaseerd is, betekent 'strak bewust' vertellen dat men logisch en met reflectie te werk gaat.

Dit facet vinden we bijvoorbeeld ook in een recensie in *Het Parool* (1953) over Jacoba van Veldes novelle *De grote zaal*. Daarin deelt de criticus

mee dat 'een iets bewustere strakheid' een hogere kwaliteit opgeleverd zou hebben. (JvV9) De vrouwelijke eigenschap, die een onbewuste, gevoelsmatige omgang met de stof inhoudt, zorgt voor een lagere kwaliteit dan de mannelijke pendant.

Gezien vanuit het perspectief van dit derde eigenschapspaar krijgen verschillende eerder besproken begrippen nog een extra dimensie. Dat is onder andere het geval bij de passage over Simon Vestdijk en Hella Haasse (HH3, paragraaf 11.1.1.). De 'kritische analyse' die Bulthuis Vestdijk toekende, houdt kennelijk niet alleen verband met de eerste mannelijke eigenschap – afstand, overzicht, grote lijnen –, maar ook met de hier centraal staande derde mannelijke eigenschap. Dat kan men concluderen uit het oordeel dat Haasse wel 'doordacht' en 'psychologisch uiterst intelligent' schrijft, maar toch niet tot een kritische analyse in staat is. Ze zou slechts 'trachten' haar personages te doorgronden. Daarmee wordt gesuggereerd dat Haasse beperktere rationele vermogens bezit dan Vestdijk, en dat dit kwalitatieve implicaties voor het werk van beiden heeft.

Een ander voorbeeld is recensie wcy in dezelfde paragraaf, waarin Dick Ouwendijk vrouwelijke auteurs die de neiging niet kunnen weerstaan om 'er maar op los te fantaseren en te babbelen' confronteert met een 'spottende bejegening door een flitsend denkende en mannelijke geest'. Terwijl de vrouwen fantaseren en babbelen, en dus niet nadenken over hun werk, zou de 'mannelijke geest' die hen daarvoor bekritiseert 'flitsend denken'.

In al dergelijke citaten is de mannelijke eigenschap – rationaliteit, logica, kritische reflectie – conform de literaire norm, de vrouwelijke niet.

Een hogere waardering? In totaal vertoont het derde eigenschapspaar dezelfde kenmerken als de vorige twee paren. Maar één ding is anders. Er komt aanzienlijk meer tweederangslof – een op zichzelf lovende uitspraak over een vrouwelijke eigenschap die desondanks negatieve implicaties heeft, omdat de omgekeerde mannelijke eigenschap hoger wordt gewaardeerd – voor dan de vorige keren. Men prees een vrouw zelden of nooit voor haar wijldlopigheid, gedetailleerdheid of geringe vormende kracht. Maar bij de derde vrouwelijke eigenschap komt dit relatief veel voor.

Wim Wagener bijvoorbeeld schrijft in 1956 lovend over Maria Dermoût: 'Haar zinnen zijn teder, de gevoels sfeer van haar boek is mild', zij heeft

een 'voortdurend bekorende en verwarmende toon' (MD8). Jacques den Haan vindt in het *Utrechts Nieuwsblad* over dezelfde auteur: 'Zij heeft zich over haar kostbaarheden heengebogen met een liefde en een aandacht, die veroorzaakten, dat geen nuance van geur, geen gebaar van een hand, (...) geen soort van stilte haar ontgingen.' (MD9) Ben van Eysselsteijn bewondert in 1952 in de romans van Clare Lennart de 'tederheid en fijne gevoeligheid, die, in wezen romantisch, niets van doen heeft met het valse sentiment' (CLII). Marie Schmitz wijst in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (1953) met betrekking tot Jacoba van Veldes *Grote zaal* op 'de tederheid en de deernis, die het weldadig doorstromen' (JvV10), en een andere criticus meldt dat haar boek een 'teer en aangrijpend verhaal' is. (JvV3) W.L.M.E. van Leeuwen roemt vier jaar later aan Haasses *Ingewijden* 'haar tedere aandacht voor landschap en mens, speciaal in hun prille staat (het optrekken van een ochtendnevel; de jonge Marten en zijn "kameraadje")' (IH6).

Het is eigenaardig dat men de vrouwelijke eigenschap in deze en andere passages positief beschrijft. Enkel de impliciet aanwezige mannelijke eigenschap zorgt voor een dempende werking, omdat die de hoger gewaardeerde tegenpool vormt. De soms gecompliceerde manier waarop dat gebeurt, werd in het begin in verband met Lennart besproken. Een eenvoudiger weg kiest Wim Wagener. Hij schrijft dat hij bij Dermoût vanwege haar 'voortdurend bekorende en verwarmende toon' weliswaar aan Mozart moet denken, maar voegt er meteen aan toe dat men 'de naam Mozart in dit verband maar weer [moet] vergeten, want er is nogal wat verschil tussen een genie en een laat ontloken talent'. (MD8) Ook zo direct deelt men soms mee dat de vrouwelijke eigenschap van de desbetreffende auteur dan wel mooi mag wezen, maar dat die in kwalitatief opzicht desondanks beperkt is.

Toch blijft deze vaak voorkomende tweederangslof een wezenlijk verschil in vergelijking met de vorige twee vrouwelijke eigenschappen. Wat is de oorzaak daarvan? Een plausibele verklaring lijkt me alleen mogelijk met behulp van het maatschappelijke leven. Daar geloofde men eveneens aan gevoel, gevoeligheid, intuïtie en dergelijke als een typisch vrouwelijke eigenschap. Er bestaat in dit geval dus een directe samenhang tussen de maatschappelijke genderopvattingen en die van de literatuurkritiek. De vrouwelijke eigenschap is voor beide gebieden min of meer dezelfde (al zet men haar natuurlijk wel voor uiteenlopende activiteiten in). Daardoor

is het vermoedelijk minder makkelijk om deze eigenschap in het literaire leven plotseling eenduidig af te keuren.

Hier komt nog bij dat deze vrouwelijke eigenschap in het maatschappelijke leven een fundamenteel onderdeel was van de voorgeschreven rol voor vrouwen, want daarbij stonden moederschap, de toegewijde, liefdevolle verzorging van het gezin, en aandacht voor mensen en de eigen omgeving op de voorgrond. Die gewenste toewijding en tederheid weerspiegelen te citaten trouwens ook, vooral die over Dermoût en Haasse. Vanwege het grote belang van die vrouwelijke eigenschap in het maatschappelijke leven is het kennelijk eveneens moeilijk om haar in het literaire leven negatief te interpreteren. Opvallend is dan ook dat een expliciet geringschattenie omformulering als 'sentimenteel' of 'pathetisch' weinig voorkomt. In het recensiecorpus vinden we nu dus een zeer directe invloed van de maatschappelijke op de literaire opvattingen.

Samenvattend zou dat betekenen dat de ongelijkheid tussen de vrouwelijke en de mannelijke eigenschap kleiner zou zijn dan vorige keren, omdat deze voornamelijk door tweederangslóf ontstaat en niet zo vaak door openlijk afkeurende formuleringen. Op deze voorlopige conclusie kom ik straks nog terug.

§ 11.3.2 *De literaire context. In de sfeer blijven steken.* De analyse van de opvattingen over het derde eigenschapspaar in de rest van het literaire leven bevestigt de bovenstaande interpretaties. Dat zal inmiddels geen verrassing meer zijn. Eerder werden onder andere de opmerkingen van Adriaan Moriën (1950a: 50) en Anna Blaman (1963: 72) aangehaald dat vrouwelijke schrijvers respectievelijk 'in de sfeer' en 'in de zoveel kleinere wereld van ding, kleur en sfeer' zouden blijven steken. Het woord 'sfeer' of 'atmosfeer', dat ook in verschillende recensiepassages voorkwam, maakt deel uit van de vrouwelijke eigenschap gevoel en gevoeligheid. Het impliceert dat men niet boven de eigen gevoelsmatige indrukken uitkomt, geen logische en kritisch doordachte zienswijze bereikt. De lage inschatting van de vrouwelijke eigenschap in vergelijking met de impliciet blijvende mannelijke eigenschap is daarbij evident.

Onze inmiddels verworven kennis geeft ook meer inzicht in een al geciteerde passage uit *Overzichten en indrukken* van Stroman. Hij schreef:

'De "dames-romans" blijken de vriendelijke tragiek van het welgestelde Hollandse binnenhuisje te hebben verlaten zonder nochtans de atmosfeer waarlijk te verruimen tot buiten de grenzen van een individuele ervaring of gewaarwording. La [sic!] deuxième sexe is in wezen lyrisch gebleven. (...) De schrijvers boren veeleer naar een scherpe bewustwording, de schrijfsters haken er naar (...). De schrijvers slechten de belemmeringen, hetzij met koel overleg, hetzij met de bravour van de in het nauw gedrevenen, de schrijfsters koesteren een verbeelde wereld in de waan dat zij daar de weg naar de vrijheid zullen vinden.' (p. 56-57)

Deze passage drukt niet alleen uit dat de vrouwelijke auteurs de mannelijke navolgen en dat de eersten minder ver zijn dan de laatsten. Stroman zegt tevens dat de vrouwen zich nog steeds beperken tot individuele gewaarwordingen, terwijl de mannen naar een scherpe bewustwording boren en deels met koel overleg handelen. Hij karakteriseert de beide geslachten door middel van het derde eigenschapspaar, waarbij hij aangeeft dat de mannelijke eigenschap op een hoger niveau staat.

Het eigenschapspaar kwam ook ter sprake in *Het witte ship*. De anoniem (1948: 6) schreef dat mannen de gave hebben om 'problemen te behandelen, vormen over te nemen, abstract te denken. De vrouwelijke dichters staan nader tot de natuur, en bij het praktische leven. Zij zijn daar meer in opgenomen, meer deel ervan, en het objectiveren, het abstraheren, het symboliseren valt haar zwaar. Meer dan bij de mannen is haar poëzie gevoelsuitstorting.' Opnieuw ontstaat er een beeld van beide geslachten waarin rationaliteit en reflectie ('abstract denken') tegenover gevoel ('gevoelsuitstorting') staan.

Pierre Dubois (1959) uit zich ook over dit onderwerp, en belicht daarbij nog een extra facet van de gendereigenschappen. Hij noemt de roman *De atlasvlinder* van Aya Zikken 'vrouwelijk van observatie, d.w.z. gevoelig, maar het tegendeel van sentimenteel'. Deze uitspraak verklaart waarom men de meermaals genoemde 'scherpe' waarneming of observatie voor mannelijk hield (zie AA5, JM4, FB4). Blijkbaar contrasteert men deze met een vrouwelijke 'gevoelige' waarneming en geldt de wijze van observeren eveneens als genderspecifiek. Men onderscheidt een waarneming die op gevoel en inlevingsvermogen stoelt, en één op basis van kritische analyse en reflectie.

Gevoel is ouderwets. Op het hiërarchische verschil tussen beide eigenschappen wil ik nader ingaan aan de hand van een stukje uit *Psychologien intuïtie* van A. Marja (1955). Marja behandelt daar de literaire verwerking van psychologische kennis, waarbij hij als concreet voorbeeld de roman *Is wij groot zijn, dan misschien* van Aya Zikken bespreekt. Hij verwijt Zikken dat ze in dit opzicht oppervlakkig werk heeft geleverd, alhoewel ze toch een voorbeeld kon nemen aan 'de deskundige en subtiële wijze waarop de Emants en Vestdijk (...) hun rationeel verworven kennis' (p. 366) verwerkt hebben. Volgens Marja kan Zikken zich in de toekomst 'beter door haar artistieke intuïtie laten leiden, dan dat zij poogt het hachelijke genre van de moderne roman te beoefenen, dat zoveel "vollediger" eisen ook aan de "wetenschappelijke" onderbouw van de auteur stelt!' (p. 368).

Ook dit is de bekende man-vrouw-oppositie van rationaliteit versus gevoel. De mannelijke schrijvers worden geprezen vanwege hun rationaliteit en denkvermogen ('deskundig', 'rationeel verworven kennis'), de vrouwelijke schrijver voor haar gevoelsmatige, directe kennis ('intuïtie'); voor haar afzijdigheid van de wereld, zoals Marja later nog eens nernaamt. Tevens berispt hij haar echter vanwege het ontbreken van de mannelijke eigenschap, terwijl hij geen kritiek op de twee mannen heeft. Beide geslachten worden asymmetrisch geordend, het mannelijke dient als voorbeeld voor het vrouwelijke en krijgt daardoor een hogere plaats.

Een nieuw aspect is dat de mannelijke rationele eigenschap een voorwaarde voor het schrijven van een 'moderne roman' zou zijn. Mannelijkheid, rationaliteit en moderniteit zijn dus gekoppeld. De 'moderne roman' is het terrein van de mannen, die daar vanwege hun rationaliteit ook competent toe zijn. Omdat de vrouwelijke schrijver zich aan de intuïtie moet houden, maar rationaliteit nodig is voor de 'moderne roman', krijgt zij indirect het advies om zich verre te houden van de moderniteit. Vrouwelijkheid, intuïtie en traditie of ouderwetsheid zijn daarmee eveneens gekoppeld. Op die manier wordt er een duidelijke ongelijkheid tussen de mannelijke en de vrouwelijke eigenschap geschapen, want moderniteit, dat wil zeggen innovatie, geldt als uiterst belangrijke kwalificatie.

Deze problematiek zal hieronder uitvoeriger ter sprake komen, evenals het vraagstuk wat men in die tijd onder 'modern' verstaat. Daarom wijs ik er op dit moment alleen op dat de literatuurkritiek eveneens een verbinding

ziet tussen de vrouwelijke eigenschap en ouderwetsheid of niet-moderniteit. Een illustratie daarvan is de al genoemde recensie van Ben van Eysselsteijn over Clare Lennart (CLI1). Want enerzijds prees Van Eysselsteijn Lennarts 'tederheid en fijne gevoeligheid', maar aan de andere kant beklemtoont hij in diezelfde passage dat ze juist vanwege deze kenmerken niet tot de 'moderne literatuur' behoort. Omgekeerd vindt men de afwezigheid van gevoel kenmerkend voor de moderne of nieuwe literatuur. In *De Nieuwe Eeuw* (1949) stelt de criticus bijvoorbeeld dat er een nieuw 'ras van schrijvers' is opgekomen 'dat elke warmte van gevoel bij voorbaat wantrouwt en deswege uitbant.' (AB12)

De conclusie luidt dat de hiërarchische afstand tussen de vrouwelijke en de mannelijke eigenschap vanwege de vele tweederangslof in eerste instantie wel vrij klein leek, maar dat deze door de ermee verbonden tegenstelling van ouderwetsheid en moderniteit – waarvan beneden nog enkele voorbeelden volgen – aanzienlijk wordt vergroot.

§ 11.4. *Zachtheid, toegeeflijkheid, zwakte versus hardheid, agressie, kracht*

§ 11.4.1 *Het recensiecorpus. Een gemeenschappelijke noemer.* Het vierde en laatste eigenschapspaar dat ik hier analyseer, omvat voor de vrouwelijke kant krachteloosheid, zwakte en een zachte, toegeeflijke houding. De mannelijke pendant is een concept waarin kracht, sterkte en een harde, agressieve, cynische houding centraal staan. Ook dit eigenschapspaar heeft dus verschillende facetten, die ik na elkaar uit zal werken.

Het facet van de vrouwelijke krachteloosheid en zwakte versus mannelijke kracht en sterkte is een tegenstelling die in veel opzichten al in de hierboven geanalyseerde eigenschappen voorkwam. Het lijkt er zelfs een soort gemeenschappelijke noemer van te vormen. Het valt weliswaar niet zo op bij het eerste eigenschapspaar van vrouwelijke wijdlopiegheid en detailschildering versus mannelijke afstand en kernachtigheid. Maar ook hier klinken respectievelijk zwakheid en kracht door, omdat de vrouwelijke eigenschap impliceert dat men niet bij machte is om tot de kern, tot een overzicht te komen. Omgekeerd getuigt de mannelijke eigenschap van de kracht om de stof samen te ballen.

Voor het tweede eigenschapspaar van vrouwelijke vormloosheid versus mannelijk vormgevoel zijn zwakheid en sterkte fundamenteel, omdat de vaardigheid om de stof al dan niet te kunnen vormen en beheersen daar direct mee samenhangt. Wie geen greep op de stof heeft, mist kracht en sterkte. Dit maakt ook begrijpelijk waarom volgens de critici drama en conflicten vaak ontbraken bij de vrouwelijke auteurs. Hiervoor is (vermeende) kracht nodig, maar dit is nu eenmaal geen vrouwelijke eigenschap, zodat men denkt dat vrouwen niet goed zijn in dramatische constructie.

Ook het derde eigenschapspaar van vrouwelijke tederheid en gevoeligheid versus mannelijke reflectie en rationaliteit is gebaseerd op kracht. Want een gevoelige, fijne, tedere vertelwijze impliceert een zekere zwakheid, men heeft dan niet de hardheid of kracht voor een kritische analyse. Dit geldt eveneens voor het aspect van de onbewuste of bewuste vertelwijze. Want 'bewust' vertellen is 'strak' vertellen, zoals uit de citaten bleek (AS, JvV9), waarbij 'strak' zoiets inhoudt als gecomprimeerd, niet los of slp, zodat opnieuw kracht verondersteld wordt. Het vrouwelijke, onbewuste vertellen daarentegen is niet strak en wordt zo met zwakheid geassocieerd. Bovendien betekent 'niet strak' 'niet gecomprimeerd', wat doet denken aan de vrouwelijke wijdlopiegheid. En daarmee is de cirkel gesloten en is men weer bij het eerste eigenschapspaar beland.

Al met al lijken de verschillende vrouwelijke en mannelijke eigenschappen met elkaar verweven te zijn omdat ze voortvloeien uit bepaalde overkoepelende genderopvattingen. Maar wat is de samenhang precies? De analyse van het vierde eigenschapspaar zal daar geleidelijk opheldering over verschaffen. Omdat men over de mannelijke helft ervan meer expliciete uitspraken doet dan over de vorige mannelijke eigenschappen, zal ik ter afwisseling met deze beginnen.

Kracht en agressie. Informatie over de mannelijke eigenschap vinden we onder meer in een recensie over Anton Coolens *De vrouw met de zes slapers* in het *Rotterdams Nieuwsblad* (1954). Inleidend schrijft criticus Wim Wagener over Coolens werk: 'De aantrekkelijkheid van de boeken waarmee hij zoveel harten won was er de eenvoudige mannelijkheid van. De Peelromans hadden iets stoers. In elke zin zat kracht' (AC12). Wagener noemt 'stoere' romans en zinnen die 'kracht' hebben 'mannelijk'. De gebruikte

termen impliceren sterkte en onbuigzaamheid, wat gezien de formulering iets prijzenswaardigs is.

Maar naast dit complex van stoerheid, kracht, sterkte en onbuigzaamheid heeft de mannelijke eigenschap nog een andere belangrijke kant, die in een volgend citaat naar voren komt. In *Het Parool* (1959) merkt een anoniem op over Harry Mulisch: 'Naast mej. X die bovenzinnelijke contacten onderhoudt, magische verbanden ziet en een neiging aan de dag legt tot halfzachte opinies en mooischrijverij vindt men in dezelfde schrijver een meneer IJ, die een cynische, onstuimige, scherpzinnige spotter is.'; Mulisch heeft 'aan de ene kant een onverzadigbare levenslust en een ononderdrukbare nieuwsgierigheid, die verstandelijk en zinnelijk de wereld in boren, hakken en happen (...), aan de andere kant een neiging tot het occulte en tot kosmische proporties en attitudes, die bij het horen van stemmen past.' (HMO)

Het is eigenaardig dat men in deze recensie twee kanten van één enkele persoon contrasteert in plaats van een vrouwelijke en een mannelijke auteur, wat in veel andere geciteerde passages gebeurde. Maar het vertrouwde element is dat er wel een genderspecifieke oppositie wordt gebruikt. De recensent betitelt de twee polen als 'meijuffrouw X' en 'meneer IJ'. Zoals gewoonlijk somt hij of zij meerdere eigenschappen op. Op dit moment is het voornaamste dat daartoe ook een vrouwelijke zwakte en krachteloosheid ('halfzachte opinies') behoren versus een mannelijke sterkte en kracht ('onstuimig', 'de wereld in boren, hakken en happen'). De mannelijke eigenschap heeft ditmaal echter ook harde en agressieve facetten ('boren, hakken en happen', 'een cynische spotter').

Over de ordening van de vrouwelijke en mannelijke eigenschap valt op te merken dat de eerste lager staat dan de tweede. De 'vrouwelijke' kant van Mulisch wordt ironisch behandeld, zijn 'mannelijke' kant bewonderd.

Ook in de andere recensies blijkt men kracht en sterkte te koppelen aan agressieve uitingen daarvan, en deze mannelijke eigenschap hoger aan te slaan dan de corresponderende vrouwelijke. Karakteristiek is een recensie van C.J. Kelk in *De Groene Amsterdammer* (1950). Kelk zegt het aan *De tranen der acacia's* te waarderen dat Willem Frederik Hermans geen 'zwak-menselijke uitkomst' heeft gekozen, maar 'op de wijze van een deel der tegenwoordige jeugd spijkerhard (...) in zijn waarnemingen en gevolg-

trekkingen' blijft. (WFH4) Kelk ziet zwakte ('zwak-menselijk') negatief en hardheid ('spijkerhard') positief, want hij prefereert de tweede wijze om een roman af te sluiten. Tevens prijst hij de hardheid en onbuigzaamheid van de auteur zelf: Hermans is niet afgeweken van zijn harde visie.

De critici kennen een heel arsenaal van termen waarmee zij de verschillende kanten van de vierde mannelijke eigenschap oproepen. Als men de recensies met het oog op deze eigenschap nog eens doorleest, stuit men voortdurend op lovende bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden als 'krachtig', 'kritisch', 'hard', 'scherp', 'strak', 'streng', 'sterk', etcetera, en op andere termen die hardheid impliceren, waaronder 'cynisch', 'spottend', 'sarcastisch', 'ontledend', 'wreed', 'genadeloos', 'meedogenloos' en 'onverbiddelijk'.

In verband met de vrouwelijke eigenschap is er naast zwakte en krachteloosheid eveneens nog een ander facet te ontdekken. Dit wordt mooi zichtbaar in de reacties van de recensenten op de romans *Charles en Charlotte* (1956) van Willy Corsari en *Bloesemtak* (1955) van F. Bordewijk.

Een normale vrouwelijke vrouw. In *Charles en Charlotte* wil de hoofdpersoon Charlotte als kind haar gestorven tweelingbroertje vervangen, waardoor ze min of meer als jongen opgroeit. Als volwassen vrouw begint ze na de scheiding van haar man te werken. Ze wordt een succesvolle zakenvrouw. In de ogen van de recensenten betekent dit dat ze 'nooit een normale vrouwelijke vrouw' (wc8) wordt, dat ze 'haar vrouwelijke neigingen' bedwingt (wc2), dat ze 'mannelijke karaktertrekken' heeft (wc3) of 'mannelijk geaard [...]' is (wc1).

J.W. Hofstra besluit dan ook in *De Tijd*: 'Nee, het is geen lieve vrouw, deze Charlotte, zij boeit ons zeker niet in de eerste plaats door haar vrouwelijke eigenschappen'. (wc2)

De hoofdpersoon Aurora in *Bloesemtak* daarentegen is getrouwd met een architect, en ze is moeder en huisvrouw. Volgens Anton van der Vet van het *Algemeen Dagblad* is de roman dan ook een 'hulde aan de vrouw in het gezin' (FB3). De critici zijn het erover eens dat Aurora 'een ideale vrouwengestalte' (FB19) is, een 'volkomen gave, edele vrouw die niemand kwaad doet' (FB10), '[o]naantastbaar in de zuivere liefde voor en van haar gezin' (FB6). Hans Warren vindt haar zelfs 'het lieflijkste karakter, ooit door Bordewijk geschapen' (FB21).

Charlotte en Aurora zijn tegenstellingen volgens de kritiek. De een is een problematische of afkeurenswaardige 'mannelijke' vrouw, de ander een prijzenswaardige 'vrouwelijke' vrouw. Wat vindt men nu eigenlijk zo 'mannelijk' aan Charlotte? Deels hangt deze kwalificatie zeker met haar maatschappelijke plaats samen. Aurora belichaamt de norm van de liefhebbende, tedere echtgenote, moeder en huisvrouw. De opmerking bijvoorbeeld dat Bordewijks roman een 'hulde aan de vrouw in het gezin' (FB3) is, is er eens te meer bewijs voor dat men van het concept 'de vrouw in het gezin' uitgaat en dat men dit, en ook de schildering ervan, positief beoordeelt. Charlotte past daar niet in omdat ze, aldus Wagener, 'haar leven in eigen hand neemt en er de man bij kan missen.' (wc1) In *Het Vaderland* zegt men dan ook over de zakenvrouw Charlotte dat 'het leven haar de rol van een man heeft toebedeeld.' (wc4) De literaire analyse en waardering van de hoofdpersonen is dus beïnvloed door de toenmalige maatschappelijke genderopvattingen.

Tevens hangt de door de kritiek waargenomen 'mannelijkheid' van Charlotte met haar karakter, haar eigenschappen samen. Een goed voorbeeld voor de meningen daarover vormt de typering van Jan Willem Hofstra. Hij noemt Charlotte een 'zeer harde, onverbiddelijke, niemand en weinig ontziende vrouw', die niet in staat is om 'op het juiste ogenblik de ander, die ongelijk heeft, ter wille van de lieve vrede gelijk te geven of met een glimlach te antwoorden en te zwijgen'. (wc2) Uit zo'n beschrijving, en uit omgekeerde beschrijvingen van Aurora als 'lieflijk' en dergelijke, blijkt dat zachtheid, liefde, een niet-agressieve houding en toegeeflijkheid vrouwelijk zijn. Mannelijk, en daarom bij vrouwen te veroordelen, vindt men hardheid, agressie en onbuigzaamheid.

Ik heb de visie op de hoofdpersonen van Corsari en Bordewijk relatief uitvoerig weergegeven, omdat ze representatief is voor de ideeën van de literatuurkritiek over het vierde eigenschapspaar. Vooral het element van de toegeeflijkheid is belangrijk, zoals bijvoorbeeld ook enkele recensies over Josepha Mendels' *Heimwee naar Haarlem* (1958) tonen. In de ogen van Victor Varangot heeft Mendels' vrouwelijke hoofdpersoon 'altijd gewacht tot ze zich zelf in een man zou terugvinden, waardoor dus het wezen van de man haar altijd vreemd is gebleven. In feite is dit dus een mannelijke instelling evenals het een actieve rol willen spelen in liefdesverhoudingen.' (JM8) Varangot is van mening dat het mannelijk is als men zich in de ander

terug wil vinden en een actieve rol in liefdesverhoudingen wil spelen, wat betekent dat het vrouwelijk is om geen eisen te stellen, en toegeeflijk en terughoudend te zijn. En C.J.E. Dinaux vindt het van 'vrouwelijke rijpheid' getuigen als men 'niet meer van het leven, van de liefde en de man fragt dan er als antwoord op gegeven kan worden.' (JM2)

Nu kunnen we ook het verband met de vrouwelijke zwakte en kracheloosheid begrijpen: zachtheid leidt ertoe dat men anderen gelijk geeft, geen eisen stelt, zijn zin niet doordrijft, en daardoor een zwakke positie heeft. Bovendien wordt zachtvaardig gedrag vanuit het mannelijke perspectief, waarin men juist van waarden als kracht en hardheid uitgaat, gemakkelijk zwalen slap, en kan het voor het bereiken van eigen doeleinden gebruikt worden. Het gaat dus om een eigenschapspaar dat nauw met machtskwesties verbonden is. Dit impliceert dat men de mannelijke en vrouwelijke eigenschap niet als evenwaardig inschat: met de eerste komt men verder dan met de tweede. Deze ordening komt dan ook meermaals tot uitdrukking als men een mannelijke en een vrouwelijke schrijver vergelijkt.

Een voorbeeld daarvan is een recensie van J. Roeland Vermeer in *De Maasbode* (1957). Daarin vergelijkt Roeland Vermeer Minco's *Bittere kruid* met *De nacht der Girondijnen* van Jacques Presser. Deze boeken, schrijft hij, vormen een 'uiterste tegenstelling: het eerste, explosief, de duisterste roerselen van het gemoed genadeloos onthullend; het tweede, ingehouden van toon, ademend in een sfeer van onschuld, verzadigd van elegische smart.' (MM7)

Pressers boek krijgt kracht en hardheid ('explosief', 'genadeloos onthullend') toegeschreven, terwijl Minco's boek terughoudend en zacht ('ingehouden van toon', 'onschuld') zou zijn. Alhoewel de formulering neutraal klinkt, is het toch een oordeel, want Minco is kennelijk niet in staat om iets te 'onthullen', wat zwakte impliceert. Bovendien bevat de beschrijving van Pressers boek nog een andere mannelijke eigenschap, namelijk vormende kracht, die blijkt uit de dramatiek die hij zou schilderen. Minco krijgt deze positieve mannelijke eigenschap niet toegeschreven, want het explosieve, dramatische hoort bij de man. Omdat beide boeken volgens de recensent een tegenstelling vormen, ontbreekt het dus bij de vrouw.

Jong en modern. Die hiërarchische ordening is des te eenduidiger omdat de vierde mannelijke eigenschap bij uitstek 'modern', 'jong', 'nieuw', met andere woorden, innovatief zou zijn. Zo lezen we in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (1947) dat de 'harde, vlakke stijl met uiterlijk cynisch vertoon' van Gerard van het Reves *De avonden* 'de stem van een nieuwe generatie' is, en wel die van de jongste literaire generatie. (GvhR1) Gabriël Smit schrijft in de *Volkskrant* (1953) dat de literaire mode wordt gekenmerkt door een 'nieuwe, harde stijl', die afkomstig is van een 'scherp geladen, modern romanschrijver' (AC1). Eind jaren vijftig karakteriseert een recensent het werk van Mulisch als hebbende 'een zeer moderne visie, bij een hedendaagse "harde" stilistiek' (HM1).

In deze en andere passages beschouwt men de mannelijke eigenschap kracht, agressie, hardheid steeds als modern en innovatief. Dit impliceert dat men de oppositionele vrouwelijke eigenschap niet-innovatief, ouderwets, traditioneel vindt. Deze kant van de zaak bespreekt men minder, maar er zijn toch wel wat opmerkingen over te vinden. Rico Bulthuis bijvoorbeeld schrijft in de *Haagse Post* (1957) over Willy Corsari dat zij 'zich niet tijdig wist te vernieuwen' en 'nergens modern' is; naar zijn mening is zij 'het type van de romanschrijfster, zoals men die kende in een meer romantische tijd, waarin de auteur voor ontroerende verstrooiing zorgde en er tevens voor waakte, geen al te schokkende problemen prijs te geven.' (wc9)

Bulthuis verbindt het niet-moderne, traditionele enerzijds met gevoel en ontroering, anderzijds met zachtheid, toewijding, zorgzaamheid ('ervoor waken om geen al te schokkende problemen prijs te geven'). Interessant is dat we op die manier een vermenging van de derde en de vierde eigenschap krijgen. Ze horen bij elkaar omdat ze allebei niet-modern zouden zijn. Dat de critici deze verbinding deels als nog nauwer ervaren, illustreert een recensie van Ben van Eysselsteijn in de *Haagsche Courant* (1959), waarin hij opmerkt: 'Mulisch' grote zorg om niet te veel sentiment te tonen, om vooral niet te gevoelig, laat staan overgevoelig te zijn, geeft aan zijn figuren iets krampachtig hard, soms zelfs iets grofs, dit heeft hij met vele van zijn generatiegenoten gemeen: bijna alle literaire figuren uit moderne romans lijden aan verkramptheid en zijn typisch egocentrisch' (HM5). In deze passage staat mannelijke hardheid tegenover vrouwelijke gevoeligheid, en niet tegenover vrouwelijke zachtheid en krachteloosheid. De derde en vierde vrouwelijke

eigenschap overlappen elkaar dus in zoverre dat ze in tegenstelling kunnen staan tot één mannelijke eigenschap. Beide zouden niet-hard zijn. Maar ook in zulke gevallen vindt men de mannelijke eigenschap modern, de vrouwelijke niet-modern.

Waarom is juist deze vierde mannelijke eigenschap zo modern, nieuw, innovatief? Deze vraag onderzoek ik in de analyse van de literaire context.

§ 11.4.2 *De literaire context. Ferme woorden.* Er is geen twijfel over mogelijk dat de andere deelnemers aan het literaire leven dit vierde eigenschapspaar inderdaad van groot belang vinden. Men herinnert zich wellicht uitspraken als die van Adriaan Morriën (1959: 24), dat de poëzie van vrouwen veel 'weifelender werd gemoderniseerd dan die van haar broeders in Apollo'. Morriën ziet de vrouwelijke dichters als terughoudend en zonder veel kracht, terwijl hun mannelijke collega's minder weifelend zouden zijn. Dat deze krachtiger en agressiever handelen, maakt hij eveneens duidelijk met de term 'revoluties', die hij in verband met de mannelijke modernisering gebruikt. Ook in veel andere reeds geciteerde passages uit men zich over mannelijke hardheid en vrouwelijke zwakte.

Een nog niet besproken voorbeeld daarvan vinden we in het stuk *Post-experimentele damespoëzie* van Rodenko (1992), als hij stelt dat vrouwelijke dichters 'weke, vlakke, vrouwelijke (zich tussen de polen charmant en hysterisch bewegende), conflictloos en amorf voortkabbellende poëzie' (p. 84) schrijven. Zij hebben geen 'revolutionair elan' (p. 80) en hun poëzie mist 'de dimensie die kunst onderscheidt van tijdverdrijf.' (p. 84) De meeste van de hier genoemde eigenschappen zijn intussen behandeld. Van belang is de term 'week', wat niet hard, niet krachtig betekent, en dus op de vrouwelijke eigenschap doelt. Het 'revolutionair elan' – dat aan Morriëns 'revoluties' doet denken – dat de vrouwen niet zouden bezitten, staat daarmee in contrast. Het impliceert een krachtige, agressieve houding en dus de mannelijke eigenschap. Alhoewel uit deze formuleringen al blijkt dat Rodenko de vrouwelijke eigenschap(en) laag inschat, zegt hij ook nog eens expliciet dat de vrouwelijke dichters geen 'kunst' maken.

Een ander voorbeeld is een opstel van J.W. Hofstra (1956: 124) in *De Gids*. Hofstra gaat vooral op de mannelijke eigenschap in, als hij over de hoofdpersoon Renée Geluk-Van Tricht in Noordzijs roman *Het kan me niet*

schelen schrijft dat die 'eigenlijk niettegenstaande haar "ferme" woorden en daden, echt vrouwelijk is in haar voorkeur voor the strong silent man.' Dat houdt in dat '“ferme” woorden en daden' volgens Hofstra niet 'echt' vrouwelijk zijn. Kracht ('the strong silent man') en een zekere offensieve houding ('“ferme” woorden en daden') zijn dus mannelijk. Op die manier wordt vrouwelijkheid impliciet gekoppeld aan het omgekeerde – zwakheid, zachtheid en terughoudendheid.

Ontluisterde ogen. Ook in vele andere teksten refereert men aan het vierde eigenschapspaar; het is blijkbaar van groter belang dan de andere drie. Waarom? Een eerste reden hiervoor is dat het (net als het vorige eigenschapspaar) eveneens in het maatschappelijke leven voorkomt. Daar vonden we een vrouwelijke zachtheid, verzoening en vreedzaamheid versus een mannelijke hardheid, agressie en strijdlust. Deze begrippen kunnen daarom makkelijk doorsijpelen naar het literaire leven, al hebben ze hier uiteraard betrekking op andere activiteiten en past men ze aan de literaire praktijken aan.

Verder heerst in de jaren 1945–1960 de overtuiging dat de maatschappelijke en historische situatie de literatuur beïnvloedt, dat de oorlog en de harde naoorlogse tijd ook hard, agressief, pessimistisch proza tot gevolg hebben (zie ook Anbeek 1983 en 1986). Zo schrijft Emmy van Lohorst in het artikel *Het masker van den tijd* (1946): 'In Gide's tijd had het masker van den mensch gevoelstrekken, een bespiegelend voorhoofd, een fijn-ironischen glimlach om den mond, een glans van lyriek in de oogen. In onze jaren is het masker vol schaduwen, het doet eerder denken aan een grimmig doodshoofd met zijn vast op elkaar gebeten kaken, zijn verschrompelde huid, zijn ontluisterde oogen...' (pp. 490–491).

Van Lohorst verklaart daarmee gevoel en gevoeligheid voor verouderd, hardheid en cynisme voor modern. P.H. Ritter zegt drie jaar later in *De roep om het blijde boek* dan ook dat de 'moderne, cynische literatuur' een alles overheersende mode geworden is, 'een mode, die al wat "intellectueel" wil heten, zich aanpast. Men kan er zich evenmin aan onttrekken als aan de "new look". Als men zijn letterkundige waardering elders plaatst (...) dan is men niet modern, dus: verachtelijk.' (p. 165) C.J. Kelk wijst in *Het proza* (1952) op de 'bitse woordenvloed' in de literatuur van de jongeren; hun 'boeken dreigen weer gevechten te worden' door 'de chaos waarin ze

gestort werden in hun meest ontvankelijke jaren'. (p. 275) Garmt Stuiveling schrijft eind jaren vijftig in *Onze letterkunde na de oorlog* dat men sinds 1945 zeer pessimistisch is over de menselijke aanleg en de menselijke positie, en dat 'de sterke uitbreiding van het pessimistisch realisme' in de literatuur hem het meest karakteristiek lijkt. (p. 144)

Men is het er over eens dat het naoorlogse proza voornamelijk met behulp van de vierde mannelijke eigenschap beschreven dient te worden, al komen er eind jaren vijftig wel tegenreacties op (zie bijvoorbeeld Brandt Corstius en Jonckheere 1959: 148). Maar deze bewijzen vooral hoe dominant de zoëven beschreven visie is. De mannelijke eigenschap vindt men modern, nieuw, jong, innovatief, en daarom is het 'moderne' proza een mannelijke aangelegenheid. Daarentegen zouden de vrouwelijke eigenschappen gevoeligheid en zachtheid, en ook de vrouwelijke auteurs, traditioneel en ouderwets zijn.

Ik wil in dit verband ook wijzen op de sterke behoefte aan orde vanwege de voorbije oorlog. In het toenmalige maatschappelijke leven wil men na het einde van de oorlog de traditionele verhouding tussen de geslachten herstellen, en men tracht deze met een vloed aan maatregelen, onderzoek en publicaties te cementeren. Mannen moeten het kostwinnerschap ook in moeilijke omstandigheden kunnen behouden, en daarmee dat waar traditioneel hun mannelijke status van afhangt. Analooq hieraan komt de organisatie van het literaire leven in 1945 eveneens op gang, en ook daar moet men opnieuw orde scheppen. Dat lijkt men onder meer te doen door mannen nadrukkelijk kracht en hardheid toe te schrijven, waardoor zij ook op dit terrein hun status terugkrijgen.

Een basaal eigenschapspaar. Het bijzondere belang van het vierde eigenschapspaar ligt tevens, en daarmee kom ik terug op de vraag die aan het begin van paragraaf 11.4.1 is gesteld, in het feit dat het de basis vormt van de belangrijkste andere genderopvattingen, met name die over literaire innovatie en genialiteit en de elkaar bestrijdende literaire generaties. Bij de discussie over genialiteit zagen we dat men daar volgens Buytendijk (1951: 303) 'bezetenheid' voor nodig heeft en de moed tot 'overschrijding van de grenzen', naar de mening van Sybren de Groot (1950: 238) moet men als genie zowel 'talent hebben' als 'gek zijn'. Inmiddels is duidelijk dat het vierde

eigenschapspaar hier mede een rol speelt, want voor zo'n grensoverschrijding en onaangepastheid is een sterke, agressieve en onbuigzame houding, dus de mannelijke eigenschap, onontbeerlijk. Het is daarom vanuit dit perspectief bekeken geen wonder dat men vindt dat vrouwelijke schrijvers niet geniaal zijn. Bij hen ontbreekt immers de eigenschap die daar noodzakelijk voor is. Of nog erger: zij bezitten een eigenschap die genialiteit verhindert, namelijk zachtheid, toegeeflijkheid en krachteloosheid.

Dezelfde redenering geldt voor de elkaar bestrijdende literaire generaties en voor het idee dat mannelijke schrijvers voor de literaire innovatie zorgen. Respectievelijk het kunnen strijden en de "ferme" woorden en daden' of het 'revolutionair elan' die daarvoor nodig zijn, vallen eveneens onder de hier geanalyseerde mannelijke eigenschap, en zijn dus tegengesteld aan de vrouwelijke eigenschap. Dit is zeker ook een reden waarom men ertoe neigt om vrouwen bij het denken aan literaire generaties over het hoofd te zien en waarom men niet gelooft dat zij innovatief zijn.

Het probleem van de vrouwelijke eigenschappen zachtheid en gevoeligheid is dat men ze in het maatschappelijke en literaire leven fundamenteel vindt voor vrouwen, maar dat ze tegelijkertijd in contrast staan met de literaire normen. Dat blijkt bijvoorbeeld ook uit de manier waarop de critici in het recensiecorpus mannelijke auteurs prijzen en zich over het schrijverschap in het algemeen uitlaten. Zo is Vestdijk volgens de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (1948) een 'onmeedogend psycholoog', een 'origineel denker, die de stoutste tochten durft ondernemen' (sv4). Jan Greshoff stelt in *Het Vaderland* (1950) over Hermans: hij 'kent zijn kracht, maakt er een roekeloos gebruik van', hij slaagt 'er in om, als de medogenloze [sic!] dwingeland die iedere kunstenaar behoort te zijn, ons een door hem gemaakte omgeving (...) op te dringen én te doen aanvaarden.' (WFH6) Wagener vindt in het *Rotterdams Nieuwsblad* (1959) dat Mulisch een 'niets ontziende eerlijkheid' heeft – 'met een furor die ouderen hem zullen benijden pakt hij zijn zaken aan' (HM6).

Men prijst de mannen dus regelmatig met formuleringen die gebaseerd zijn op de vierde mannelijke eigenschap. Daarbij zien we in Greshoffs uitspraak dat ook het schrijverschap in het algemeen in die termen gedefinieerd wordt: iedere kunstenaar behoort een meedogenloze dwingeland te zijn. Ook bijvoorbeeld Kelk schrijft in *De Groene Amsterdammer* (1955) dat

de kunstenaar 'de tiran [moet] zijn aan wiens macht niet valt te ontkomen.' (AvdV9)

Het is zonneklaar dat vrouwelijke auteurs niet in deze definitie passen. De inhoud van hun teksten en zichzelf vallen buiten de literaire normen die men in die tijd stelt. Uiteindelijk blijkt men literariteit als zodanig als mannelijk te definiëren.

§ 11.5. *Conclusies*

Een kwalitatieve analyse van een corpus is zelden eenvoudig. In plaats van simpelweg te tellen en te kijken of de resultaten significant zijn, moet men een enorme hoeveelheid zinnen doornemen en daar een patroon in zien te vinden, en dit vervolgens in een betoog vastleggen. In verband met de speurtocht naar de eigenschappen van mannelijke en vrouwelijke auteurs en hun teksten werd dat doel nog bemoeilijkt door het feit dat de critici daar weinig directe uitspraken over deden. Zelden schreven zij dingen als: 'Een gebrekkig compositievermogen is typisch vrouwelijk', of: 'De hoofdpersoon handelt met mannelijke logica'. Ik moest hun overtuigingen voornamelijk destilleren uit wollige uitspraken, en zo de argumentatieve kracht ervan achterhalen. Daarom was het ook in dit geval belangrijk om aan de literaire context van de kritiek te toetsen of mijn interpretaties correct waren en welke achtergronden ervoor bestonden.

Een hulp was ten eerste dat het noemen van eigenschappen in de regel in de vorm van een langer lijstje gebeurt, waarbij deze met elkaar verweven zijn of de ene uit de andere voortvloeit. Op die manier werd de mannelijkheid of vrouwelijkheid van de eigenschap waar het op dat moment in de analyse om ging, mede bevestigd door de andere gendereigenschappen. Ten tweede waren er ook in een en dezelfde formulering dikwijls twee, soms drie, verschillende mannelijke of vrouwelijke eigenschappen te onderscheiden. Deze vermenging bevestigde eveneens de genderlading van de eigenschap die op dat moment centraal stond.

Vier hiërarchisch geordende paren. Gebleken is dat er in het literaire leven tussen 1945 en 1960 een sterke consensus heerst over de belangrijkste gendereigenschappen. Dat wil zeggen dat steeds opnieuw dezelfde eigen-

schappen opduiken, en dat men die steeds oppositioneel als 'vrouwelijk' of 'mannelijk' definieert. Ook is er nooit iemand die een eigenschap omgekeerd definieert en bijvoorbeeld zegt dat hardheid of een strenge compositie iets vrouwelijks is, of dat een warm gevoelsleven iets mannelijks is. Verder kent men altijd dezelfde verhouding toe aan de vrouwelijke en mannelijke eigenschappen. De eerste zijn minder goed, of leiden tot minder goede teksten, dan de laatste.

De conclusie luidt dat de literatuurkritiek – evenals de andere deelnemers aan het literaire leven – in de eerste vijftien naoorlogse jaren de volgende acht vrouwelijke en mannelijke eigenschappen het belangrijkste vindt en deze in vier hiërarchische paren ordent:

- 1 gedetailleerd en wijdlopieg schrijven versus overzicht en grote lijnen
- 2 vormloos schrijven, geen (zelf)beheersing hebben versus vormende kracht en (zelf)beheersing
- 3 tederheid en een gevoelsmatige instelling versus kritische analyse en een 'rationele' instelling
- 4 zachtheid, toegankelijkheid, zwakte versus hardheid, agressie, kracht.

Men zou deze vier paren in meer soorten kunnen onderverdelen, maar omdat de verschillende aspecten ervan nauw samenhangen, beperk ik mij tot een indeling in deze grotere concepten. In sommige citaten kwam ook wel eens een andere eigenschap voor, maar deze vier eigenschapsparen vormen eenduidig de basis met behulp waarvan de literatuurkritiek beschrijft en oordeelt.

Zij vertoont in haar uitspraken een grote homogeniteit. Ik heb in synchroon noch diachroon opzicht verschillen kunnen vaststellen (in de rest van het literaire leven evenmin), zoals de citaten van jongere en oudere critici uit verschillende soorten bladen en uit verschillende jaren demonstreerden. Wat in dit hoofdstuk beschreven is, zijn geen losse ideetjes van losse personen op een bepaald tijdstip. Het gaat om algemene overtuigingen die de hele literatuurkritiek tussen 1945 en 1960 beheersen, en die het raster zijn waardoor men boeken en auteurs waarneemt.

Het lijkt in eerste instantie zo onschuldig als men in de recensies gewag maakt van 'scherpe waarneming', 'genadeloze onthulling', 'gedetailleerde

beschrijving', 'gevoelige sfeer', etcetera. Maar het blijkt daarbij om een gegenderd repertoire te gaan. Dit repertoire heeft een asymmetrische structuur, de vrouwelijke eigenschappen staan lager dan de mannelijke. Daarmee is de interpretatie van het vorige hoofdstuk, dat vrouwelijke auteurs en 'echt' schrijverschap – zoals Blaman het noemde – in een problematische verhouding tot elkaar staan, bevestigd. Volgens de kritiek, en ook volgens de literaire context, is de *inhoud* van hun teksten evenmin te verenigen met 'echte' literatuur. De eigenschappen die men daarin (en bij de vrouwen zelf) aan meent te treffen zijn niet conform de literaire norm. Omgekeerd vindt men dat de eigenschappen van mannelijke schrijvers en hun werk wel overeenkomen met de literaire norm.

Het belangrijkste aan de vier genoemde eigenschapsparen is dat nen drie ervan met de oppositie modern-ouderwets verbindt. Het enige paar waarbij dat niet gebeurt, is het tweede, waarin mannelijke vormende kracht en (zelf)beheersing tegenover vrouwelijke vormloosheid en gegrepen-zijn staan. Deze dingen beschouwt men blijkbaar als een tijdloos kenmerk van respectievelijk 'goede' en 'slechte' literatuur. Omdat moderniteit een aanzienlijk deel van de literaire norm uitmaakt, bewijst dit eveneens dat men de mannelijke eigenschappen als correct beschouwt, maar de vrouwelijke niet.

In totaal zijn 'echte' literatuur, 'echt' schrijverschap, moderniteit en mannelijkheid met elkaar verweven: literariteit wordt als mannelijk, niet-literariteit als vrouwelijk gedefinieerd.

Versillen met de vooroorlogse tijd. Als we ons afvragen wat de jaren 1945-1960 qua toeschrijving van eigenschappen nu onderscheidt van de vooroorlogse periode die Van Boven (1992) onderzoekt, zien we dat bijvoorbeeld het idee is verdwenen dat vrouwelijke schrijvers aan bewustzijnsvernaauwing zouden lijden of een bijzondere zinnelijkheid zouden bezitten. Ook instinct noemt men weinig meer als kenmerk. Men houdt vrouwen dus niet meer zozeer voor primitieve en primair reagerende wezens.

Nieuw is na 1945 de bijzondere nadruk op vrouwen als zacht, toegeeflijk en zwak, wat vermoedelijk eveneens geldt – Van Boven onderzoekt de mannelijke kant van het verhaal niet – voor mannen als hard, agressief en krachtig. Want deze eigenschap beschrijft men immers in alle toonaar-

den als iets dat ontsproten is uit de recente naoorlogse omstandigheden. Uiteraard zijn veel genderspecifieke eigenschappen oude en internationale cultuurteksten, wat zeker het geval is bij dit eigenschapspaar. Klaus Theweleit doet daar in zijn studie *Männerphantasien* op indrukwekkende wijze verslag van (zie ook Van Alphen 1992). Toch zijn er variaties, zowel wat de samenstelling als de betekenis en het gewicht van bepaalde eigenschappen betreft. In de vorige paragraaf heb ik voorgesteld om het grote belang dat men na 1945 aan een genderspecifieke zachtheid en hardheid hecht, te verklaren met de behoefte aan orde vanwege de voorbije oorlog. In het maatschappelijke leven verzekerde men de mannen op alle mogelijke manieren van het kostwinnerschap, dus van datgene waar traditioneel de mannelijke status van afhangt. In het literaire leven lijkt men een dergelijke orde te scheppen door mannen een speciale hardheid en kracht toe te schrijven, waardoor zij ook op dit terrein hun status terugkrijgen.

Naast zulke verschillen is er ook een belangrijke overeenkomst met de eerste dertig jaar van de twintigste eeuw, namelijk dat de critici normen hanteren waar de vrouwelijke schrijvers volgens hen niet aan voldoen. De inhoud van de normen varieert, maar wat blijft is de structuur dat vrouwen en literaire norm een tegenstelling vormen, en mannen en literaire norm identiek zijn. Dat wil zeggen dat de ordening van teksten en auteurs – onder meer – via de genders verloopt. Dit proces kon ik des te duidelijker vaststellen omdat ik zowel naar de ideeën over vrouwelijke als mannelijke auteurs en hun teksten heb gekeken. Het is onvoldoende om te zeggen dat men de vrouwelijke eigenschappen negatieve kenmerken toeschrijft, want wellicht doet men dat met de mannelijke in nog sterkere mate. Die mogelijkheid kon ik hierboven echter uitsluiten. De vergelijking van beide geslachten werkte ook in omgekeerde richting. Er is geconstateerd dat twee vrouwelijke eigenschappen ook heel wat lof oogsten. Maar het blijft bij wat hier 'tweederangslof' is genoemd: de mannelijke pendanten scoren toch altijd hoger.

Tot slot blijkt er in dit hoofdstuk een punt verhelderd te zijn dat al een paar keer ter sprake is gekomen: de opvattingen van de literatuurkritiek wat betreft het innovatieve van mannelijke en vrouwelijke schrijvers. Bij het inbedden van schrijvers in jonge, nieuwe, moderne netwerken was er geen significant, maar alleen een procentueel verschil vast te stellen.

Inmiddels heeft de kwalitatieve analyse aangetoond dat de recensenten ook minstens twee andere middelen kennen om een onderscheid uit te drukken. Ten eerste het gebruik van het begrip 'damesroman' – dat onder andere 'niet-innovatief' betekende –, en ten tweede het strooien met gender-eigenschappen die voor de mannelijke kant grotendeels met innovatie verbonden zijn. Bij elkaar leveren deze middelen onmiskenbaar een verschil in het voordeel van de mannelijke auteurs op. In totaal steken de critici hun mening over innovatie evenmin onder stoelen of banken als de andere deelnemers aan het literaire leven.

HOOFDSTUK 12

Slotbeschouwing

De literatuurkritiek. Na deze uitvoerige zoektocht naar de meningen van de literatuurkritiek en van de overige deelnemers aan het literaire leven tussen 1945 en 1960 is het tijd om terug te kijken op de beginvraag. Is het geslacht van auteurs in die jaren van invloed bij de beoordeling van hun boeken? Zijn er hiërarchiserende genderopvattingen te vinden in de eerste receptiefase? Het antwoord hierop luidt: ja.

In de case-study met recensies over twintig mannelijke en vrouwelijke auteurs blijkt de literatuurkritiek de eerste groep hoger in te schatten en tevens meer lof toe te zweaaien. Kwantitatief gesproken is dat zichtbaar door een aantal statistisch significante verschillen tussen beide groepen (waarbij de waarschijnlijkheid dat een verschil toevallig is, dus kleiner is dan 5%). Deze betreffen respectievelijk voor de mannen- en de vrouwengroep: 1. weinig korte recensies versus veel korte recensies, 2. veel inbeddingen in een geslachtsneutrale groep versus veel inbeddingen in een groep van het eigen geslacht, 3. veel vergelijkingen met binnenlandse mannelijke schrijvers en met buitenlandse schrijvers versus veel vergelijkingen met binnenlandse vrouwelijke schrijvers. Verder bestaat er voor het kleine versus het grote aantal inbeddingen in een deel van de literatuur een marginaal significant verschil.

Bij de kwantitatieve analyses is ook geconstateerd dat de procentuele verschillen tussen de mannen- en de vrouwengroep soms te klein zijn om statistisch significant te mogen heten. Dat geldt voor het aantal innovatieve inbeddingen en voor het totale aantal vergelijkingen. Tevens zijn er in twee gevallen, de namen van de dag- en weekbladen en die van de recensenten, helemaal geen verschillen te zien. De kritiek gebruikt dus niet alle mogelijkheden om een hiërarchische ordening tussen de mannen- en de vrouwengroep aan te brengen. Hoe moet men dit interpreteren?

Naar mijn mening is het ook niet nodig om zo'n ordening op alle punten zichtbaar te maken. Waarschijnlijk – er bestaat veel te weinig vergelijkbaar

ander onderzoek naar de literatuurkritiek om daar met zekerheid over te kunnen spreken – kent elke tijd in dit opzicht haar prioriteiten, die deels zullen afhangen van de desbetreffende productie-, distributie- en receptiestructuren, deels van de (onbewuste) ideeën van de kritiek over de belangrijkste manieren om waardering uit te drukken. In verband met mijn vraagstelling is het voornaamste dat men op een aantal punten eenduidig blijkt geeft van hiërarchiserende genderopvattingen. Daardoor is bewezen dat men deze heeft, want anders zouden er nergens verschillen te vinden mogen zijn.

Dat de kritiek zulke voor vrouwen nadelige opvattingen bezit, blijkt verder ten eerste uit het feit dat de procentuele verschillen in de kwantitatieve analyses nooit positief uitvielen voor de vrouwengroep. Het hoogste wat de vrouwelijke auteurs bereiken, is dat zij twee keer even goed scoren als hun mannelijke collega's. Maar zij krijgen in geen enkel geval *hogere* percentages.

Ten tweede strookt mijn conclusie volledig met de kwalitatieve analyses van het recensiecorpus, die laten zien dat de kritiek de mannen niet samenneemt in een pejoratief gebruikt begrip als bijvoorbeeld 'herenroman', en hun eigenschappen toekent die overeenkomen met de literaire norm en grotendeels als innovatief gelden. De vrouwen daarentegen worden wel verbonden met een pejoratief gebruikt begrip – alhoewel in mindere mate dan in het interbellum –, en zij krijgen eigenschappen die tegen de literaire norm indruisen en grotendeels als niet-innovatief gelden. In de derde plaats hebben we bij de andere deelnemers aan het literaire leven dezelfde ideeën en ordening aangetroffen, zodat mijn interpretatie van de literatuurkritiek definitief bevestigd is.

Met betrekking tot de innovatie wil ik nog onderstrepen dat de inbedding van auteurs in jonge, nieuwe, moderne groepen bij de statistische berekening weliswaar enkel een procentueel verschil tussen de mannen en de vrouwen opleverde. De daarop volgende kwalitatieve analyse toonde echter dat de critici ook minstens twee andere middelen aanwenden om qua innovatieve kracht een onderscheid tussen de twee geslachten te maken. Zij zetten bij de vrouwelijke auteurs het begrip 'damesroman' in – dat onder andere 'niet-innovatief' betekende –, en zij definieerden drie van de vier vrouwelijke literaire eigenschappen eveneens als niet-innovatief. Bij el-

kaar pakken deze middelen sterk in het voordeel van de mannelijke auteurs uit. Op dit punt ga ik straks nader in.

Het recensiecorpus kon door de combinatie van een kwantitatieve en een kwalitatieve aanpak, die tot dusverre nauwelijks gebruikt is, grondig bestudeerd worden. Met de kwantitatieve berekeningen heb ik getracht het genderonderzoek naar de literatuurkritiek uit de sfeer van het nattevingerwerk te halen; met de kwalitatieve analyses hoop ik voorkomen te hebben dat de resultaten enerzijds het voorstellingsvermogen te boven gaan en anderzijds historisch specifieke contouren missen.

Al met al is er voor het proza uit de jaren 1945–1960 niet pas in de latere receptiefasen sprake van een genderbias, maar reeds in de eerste fase. De 'gunstige ontvangst' van vrouwelijke auteurs die Prinssen en Vermij meenden te ontwaren, heeft helaas niet plaatsgevonden. De veronderstelling dat de critici in die tijd niet meer beïnvloed zouden zijn geweest door voor vrouwen nadelige genderopvattingen is hiermee van de baan.

Het gehanteerde jargon. Als we afsluitend het gehele toenmalige literaire leven overzien, valt qua denkwijze op hoeveel ideeën over gender er vaak in één en dezelfde tekstpassage voorkomen. Een uitspraak over het vrouwelijke gebrek aan literaire prestaties en genialiteit kan tevens een uitspraak over mannelijk overzicht en vrouwelijke gedetailleerdheid zijn. Dat was bijvoorbeeld het geval bij Anna Blaman (1963: 72), die stelde dat het de schrijvende vrouw tot nu toe ontbrak 'aan een waarlijk grote visie op haar onderwerp; ze zag geen grote lijnen, geen samenhangen, geen achtergronden en geen perspectieven. Ze bleef steken in het detail, in de zoveel kleinere wereld van ding, kleur en sfeer...'

In andere gevallen verweeft men meningen over mannelijke hardheid en over de 'damesroman', of over de emancipatie van vrouwen en over mannelijke auteurs als middelpunt en maatstaf. Vooral als men zich uit over een mannelijke of vrouwelijke eigenschap, koppelt men deze bijna altijd aan een langere reeks eigenschappen. Een aantal van dergelijke uitspraken is meer dan eens als voorbeeldcitaat gebruikt, al naar gelang het facet dat op dat moment werd geanalyseerd. Op die manier kon de draagwijdte van bepaalde opmerkingen in de loop van dit boek steeds beter ingeschat worden.

Doordat de ene uitspraak steunt op de andere en allerlei aspecten bij elkaar aansluiten of in elkaar overvloeien, ontstaat er net als in het maatschappelijke leven een hecht vervlochten oppositionele en hiërarchische genderconstructie, waarin de verschillende opvattingen verankerd zijn. Bovendien denkt men net als in het maatschappelijke leven met betrekking tot de twee geslachten dikwijls in het enkelvoud, zoals de citaten hebben gedemonstreerd, dus in termen als 'de schrijvende vrouw' of 'de grote affiniteit tot dichten van de man'. Daardoor wordt de genderordering nog versterkt.

De literaire genderopvattingen leveren bij elkaar een karakteristiek soort jargon op dat de geoeefende lezer onmiddellijk in de eerste vijftien jaar na de Tweede Wereldoorlog zal plaatsen. Teksten over literatuur uit die tijd zijn doorspekt met opmerkingen over de veranderde naoorlogse vrouw of de vrouwelijke groei naar maatschappelijke gelijkheid met de man. Helaas, zeggen, schrijven vrouwen desondanks nog damesliteratuur en damespoëzie, *of doen dat gelukkig niet meer, maar toch presteert de man op literair gebied tot op heden verreweg het meest*. Want al schrijven de naoorlogse vrouwen deels verrassend goed, soms misschien zelfs bijna beter dan mannen, toch is en blijft het zo dat men op enkele uitzonderingen na de vrouwenliteratuur juist daar ziet ophouden waar het grote kunstwerk begint. En daarom heeft men iets tegen schrijfsters, alle sympathie voor het streven van Simone de Beauvoir ten spijt.

De vrouwelijke auteur blijft een halve huisvrouw en gaat anders te werk dan de man. Zij schrijft tussen de afwas, de boodschappen en het breien van kinderbroekjes door, en daarom lijken haar producten soms op haakwerkjes, of zijn haar hors d'oeuvres aantrekkelijker dan haar romans of gedichten. De verschillen tussen de twee geslachten zijn groot. De mannelijke auteur en zijn teksten zijn superieur omdat hij strenge composities en hechte constructies produceert, terwijl vrouwen met hun stof worstelen, de neiging hebben om er maar op los te babbelen en steeds de grote lijnen uit het oog verliezen. Mannelijk is het om logisch en strak bewust te vertellen, vanuit een rationeel verworven kennis, vrouwelijk is het om dat vanuit een warm of impulsief gevoelsleven doen. De man hoort een cynische, scherpzinnige spotter te zijn, als kunstenaar een tiran of een meedogenloze dwingeland. Een beetje vrouw daarentegen geeft de ander, die ongelijk heeft, ter wille

van de lieve vrede gelijk of antwoordt met een glimlach. Daarom heeft de vrouwelijke auteur in het moderne, grimmige proza met zijn harde, zakelijke stilistiek weinig te zoeken.

Deze argumentatie en bewoordingen komt men al bladerend en lezend voortdurend tegen, zij geven de teksten uit die tijd hun typische kleur.

Geen tegenstelling tussen literatuur en maatschappij. Net als de dubbele – kwantitatieve en kwalitatieve – aanpak van het recensiecorpus heeft ook Bourdieus concept 'herstructurering' zijn nut getoond, omdat dit me inderdaad op het spoor heeft gezet van de literaire genderopvattingen. In het maatschappelijke leven na 1945 bestonden veelomvattende overtuigingen omtrent de uiteenlopende 'natuur' van mannen en vrouwen, hun plaatsen, taken en leefwerelden, en deze hadden een hiërarchische lading. In het literaire leven bleek diezelfde ongelijke genderindeling terug te keren, maar dan aangepast aan een andere ordening en ermee verbonden interesses. Die andersoortige ordening is er bijvoorbeeld de reden voor dat men in het literaire leven in de 'gelijkheid', en in het maatschappelijke leven in de 'gelijkwaardigheid' van beide geslachten denkt.

Bovendien kon het maatschappelijke leven als verklarend potentieel voor het literaire leven dienen, zonder dat men daardoor de karakteristieke trekken van de twee gebieden uit het oog behoefde te verliezen. De maatschappelijke discussie over de vrouwenemancipatie, die vrouwen in tegenstelling tot mannen als problematisch en onaf concipieert, of de discussie over de (on)geschiktheid van vrouwelijke eigenschappen voor het terrein 'buitenshuis', waardoor de beroepsmatige capaciteiten en professionaliteit van mannen worden benadrukt en die van vrouwen afgezwakt, verschaften meer inzicht in het hoe en waarom van de genderopvattingen in het literaire leven.

Wat betekent mijn onderzoek voor 'de botsing tussen literatuur en maatschappij', die op de eerste pagina's is genoemd omdat ze in literatuurgeschiedenissen en andere overzichtspublicaties altijd weer opduikt als kenmerkend voor de jaren vijftig? Als dit bekende idee ter sprake komt, onderscheidt men meestal niet tussen de denkbeelden die in het proza en de poëzie of in het literaire leven voorkomen; beide lijken tegelijkertijd bedoeld te zijn. Met betrekking tot het literaire leven kan ik concluderen dat een botsing, of minder metaforisch gezegd, een tegenstelling, met de

maatschappij vanuit een genderperspectief helemaal niet bestaat. Integendeel, wat de opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid betreft is er een enorme overeenstemming tussen beide terreinen, er ligt dezelfde vooronderstelling aan ten grondslag dat er geen werkelijke respectievelijk maatschappelijke gelijkwaardigheid of literaire gelijkheid is tussen de geslachten.

Frappant is dat zelfs de jonge auteurs en literatoren er geen andere genderopvattingen op nahouden dan de ouderen. Het literaire leven is uitermate homogeen. Ook degenen die de literatuurgeschiedenis in zijn gegaan als de producenten van het nieuwe, desillusionerende proza en de rebelse Vijftigerspoëzie, als 'de grondleggers van de naoorlogse literatuur', zoals Hofland en Rooduijn (1997) ze in het gelijknamige boek betitelen, zien vrouwelijke auteurs bij het schrijven over literaire onderwerpen over het hoofd, denken in 'huisvrouw/schrijfsters', vinden dat mannelijke auteurs beter zijn, hanteren het begrip 'damesroman', geloven in genderspecifieke eigenschappen, enzovoorts. 'De' botsing tussen literatuur en maatschappij als zodanig is dus een mythe, want in verschillende opzichten was men het volmondig eens met de maatschappelijke ordening.

Literaire kwaliteit en geslacht. Verder heeft deze studie laten zien dat het gelijktijdige gebruik van inzichten uit het literatuurwetenschappelijke genderonderzoek en uit literatuursociologisch onderzoek vruchtbaar kan zijn. Oppervlakkigheid en gebrek aan precisie aan de ene kant, en het verwaarlozen van genderaspecten aan de andere kant, zijn tekortkomingen die door de combinatie van beide methodes opgeheven konden worden. Ook voelde ik mij er in verband met de stand van zaken in het genderonderzoek toe uitgedaagd om te proberen mannen en mannelijkheid beter in kaart te brengen, en daarmee de kracht en de effecten van genderopvattingen als geheel. Om iets simpels te noemen: navolgen is in het literaire leven gedefinieerd als vrouwelijk, maar leiden is tegelijk gedefinieerd als mannelijk. Het lijkt op een tweepersoonsschommel: wat voor de één een zwaai naar achteren is, is voor de ander een zwaai naar voren. Het wegduwen van de ene partij betekent het naar voren halen van de andere.

De vraag is nu wat dit zegt over het concept van 'de kwaliteit' van literatuur. Hier wil ik dieper op ingaan, omdat het van belang is voor de

huidige discussie over literaire kwaliteit en geslacht die aan het begin van dit boek werd geschilderd.

In hoofdstuk 9 heb ik mijn opvattingen aangaande het toekennen van betekenis en daardoor het scheppen van 'objecten' en van werkelijkheid besproken. Wat betekent dit precies voor de literatuur? De opvattingen, of het discours, die het literaire leven in een zekere tijd beheersen, beïnvloeden de keuze van de teksten die men als literatuur beschouwt, en tevens de manier waarop teksten literatuur worden. Met andere woorden: de deelnemers aan het literaire communicatieproces beschrijven literaire kwaliteit niet, maar produceren deze.

Daar is niet mee gezegd dat een tekst compleet leeg of blanco is. Met Von Heydebrand en Winko (1995: 221) kan men stellen 'daß Texte keine Werte transportieren (...), sondern daß die Merkmale, die ein Text aufweist, als Werte *in potentia* – ebenso wie als Träger eines Bedeutungspotentials – aufgefaßt werden können'. Een tekst heeft dus wel zekere kenmerken, maar of ze ook gezien worden, welke betekenis ze krijgen, en of men die kenmerken positief of negatief waardeert, hangt af van de desbetreffende opvattingen daarover in het literaire leven van een bepaalde tijd.

Kees van Rees heeft zich met deze visie als uitgangspunt beziggehouden met het functioneren van de literatuurkritiek. Hij stelt, mijns inziens terecht, dat de objectieve deskundigheid die recensenten vaak claimen, berust op de mythe van de zogenaamde 'continuümthese'. Men neemt aan dat er zoiets bestaat als beschrijvende uitspraken, dat deze de basis voor interpretatieve uitspraken vormen, en deze weer voor evaluerende uitspraken. Op die manier zou het oordeel of een tekst al dan niet literaire kwaliteit heeft steunen op een objectief fundament. Van Rees wijst er echter op dat men altijd een literatuuropvatting bezit, dat wil zeggen denkbeelden over de aard, functie en waarde van literatuur. Literatuuropvattingen zijn niet neutraal of objectief, maar normatief van aard. Binnen die normatieve literatuuropvatting gelden bepaalde begrippen – 'realistische vertelwijze', 'evenwichtige compositie', 'genuanceerde karaktertekening' en dergelijke – als beschrijvend, terwijl ze in werkelijkheid al evaluerend zijn. Beschrijvende, interpretatieve en evaluerende uitspraken zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, zodat de manier waarop men een tekst beoordeelt of betekenis geeft dus niet logisch of objectief verdedigbaar is.

Daarmee wordt de consensus over een tekst door buitenliteraire factoren bepaald; niet door immanente kenmerken, maar door de normen waar de toonaangevende deelnemers aan het literaire leven een tekst mee beoordelen. Van Rees gaat, en dat is in de inleiding een zwak punt van het meeste literatuursociologische onderzoek genoemd, niet in op hiërarchiserende genderopvattingen. Maar men kan aan zijn betoog toevoegen dat als deze een factor zijn in de heersende literatuuropvattingen van een bepaalde tijd, kwaliteit automatisch een genderlading krijgt, op welke manier zich dat dan ook uit.

Wat ik wil benadrukken is dat men in de literatuurwetenschap ook in andere methodologische richtingen officieel al sinds meerdere decennia afgestapt is van het standpunt dat teksten een immanente betekenis en kwaliteit bezitten. In de filosofie gaat men er al sinds Kant van uit dat wij niet het 'Ding an sich' kennen, maar slechts de vorm waarin het via ons denk- en waarnemingsraster verschijnt. Zoals Carry van Bruggen het in een van haar *Plattelandjes*-columns in navolging van Kant formuleert: 'Niemand vermag meer van de wereld te ervaren dan wat hij door het raam van zijn dakkamer ziet.'

Kant en de filosofie na hem maakten echter nog lang een uitzondering voor 'het schone'. Dit verleidt Bourdieu (1994: 375) tot heerlijk gefoeter op 'het "Kantiaanse" oog'. *Niets* is minder natuurlijk dan de zogenaamd zuivere blik waarmee men kunstwerken dient waar te nemen en te beleven, roept hij in een als gewoonlijk enigszins slordig, maar geestdriftig betoog uit. Het proces van het erover eens worden hoe artistiek hoogstaand een kunstwerk of de maker ervan is, betitelt Bourdieu (1989) als 'symbolische productie', die op 'geloof' berust.⁴⁶ Dat kwaliteit of grootheid zich vanzelf zou manifesteren, wat onder meer de Querido-uitgevers Tine van Buul en Reinold Kuipers in een gesprek over de literatuur van de jaren vijftig aannemen (zie De Vos 1993), wijst hij rigoureuus van de hand.

In de neerlandistiek heeft vooral de receptie-esthetica van de jaren zeventig zulke relaterende inzichten geïntroduceerd. Dit licht bijvoorbeeld Goedegebuure (1985a) toe in zijn artikel *Canonvorming na Knuvelde* (zie ook Kloek en Mijnhardt 1991). Op basis van de receptie-esthetica is men gaan onderzoeken wat er in het verleden belangrijk gevonden werd, welke

verschillende functies literatuur kan hebben, en wat de ideologisch bepaalde voorwaarden zijn voor het al dan niet waarderen van teksten.

Het bovenstaande houdt in dat het hoogst merkwaardig is dat men in debatten over vrouwelijke auteurs van de jaren vijftig, de 'Grote Drie' of de plaats van Hermans of Blaman altijd weer het kwaliteitsargument gebruikt, want literatuurwetenschappelijk gezien is zo'n reactie volledig verouderd. Een kritische reflectie over deze gang van zaken is daarom allerminst overbodig.

De 'baard-boven-baard'-plot. Afsluitend wil ik terugkeren naar de innovatieproblematiek. Het is duidelijk geworden dat men van moderniteit/innovatie iets mannelijks maakte in de jaren 1945–1960. Dat gebeurde onder meer doordat drie van de vier belangrijkste mannelijke eigenschappen als modern golden en de oppositionele vrouwelijke eigenschappen als traditioneel of ouderwets. Verder verbond men één mannelijke eigenschap – hardheid, kracht, agressie – het sterkst met het moderne proza. Daarom vond men het harde, desillusionerende proza de belangrijkste moderne stroming en tevens een mannelijke stroming.

In de literatuurgeschiedschrijving is men gericht op innovatie, en men neigt ertoe de constructies uit de eerste receptiefase te herhalen (Gaiser 1993, Van Rees 1983, Rosengren 1987). Ook in het geval van de jaren 1945–1960 lijkt de symbolische productie van de eerste fase beslissend te zijn voor de huidige receptie, want de destijds ontwikkelde visie doet in de literatuurgeschiedschrijving nog steeds opgeld. Men ziet het harde, ontluisterende proza als de moderne stroming met het meeste gewicht en portretteert deze als in de eerste plaats mannelijk (zie bijvoorbeeld Anbeek 1990: 181–199, 221–227, Ruiter en Smulders 1996: 279–285, Janssen 1993). In navolging van Van den Akker en Dorleijn (1996) kunnen we zeggen dat men zich ten onrechte laat leiden 'door de beeldvormingsprocessen die binnen het literaire veld en met name het primaire literaire circuit hebben plaatsgevonden' en door 'de plots die de spelers op het literaire veld zelf hebben opgezet.' (p. 11)

Op dit probleem heeft bijvoorbeeld Kees Fens attent gemaakt in het hierboven aangehaalde 'grondleggers'-boek van Hofland en Rooduijn. Naar de mening van Fens is er in de jaren veertig een beeld ontstaan van een

nieuwe prozageneratie die heel pessimistisch was: 'Hermans om mee te beginnen, Van het Reve en Mulisch; Blaman hoorde daar ook even bij. Vertegenwoordigers van een tijdperk, bij wie de wereld – zoals dat het duidelijkst bij Hermans het geval is – het karakter heeft van een doorgaande oorlog. Degenen die niet aan die "leer" van critici, historici en essayisten beantwoorden, vallen erbuiten (...). Hella Haasse bijvoorbeeld wordt niet gerekend tot "De Grote Vier", omdat zij van meet af aan een zo totaal ander soort literatuur schreef; die paste niet in dat beeld dat men nu eenmaal had geschapen van de naoorlogse literatuur.' (pp. 167–68)

Fens' commentaar, dat ironisch genoeg ook geldt voor het boek waar het uit stamt, maakt duidelijk dat het beeld van de jaren 1945–1960 aan herziening toe is. In plaats van de toenmalige plots, strategieën en beeldvorming als 'realiteit' te reproduceren, zou men die als object van onderzoek moeten behandelen, en er vervolgens de literatuurhistorische consequenties uit moeten trekken. Dat wil zeggen dat men niet een paar vrouwelijke auteurs aan het plaatje toe kan voegen en de rest kan laten zoals het is. In de literatuurhistorische beschrijving horen de gendermechanismen van die tijd thuis, als zijnde een fundamentele structuur van het toenmalige literaire leven. Kortom, in de woorden van Til Brugman, het hele 'baard-bovenbaard'-gevecht waarin een mannelijke tophiërarchie wordt geproduceerd en vrouwelijkheid als tweederangs verschijnt. Het is tevens noodzakelijk om de mannelijke auteurs niet meer als maatgevend deel van de literatuur te beschouwen, en beide geslachten op evenwaardig niveau te integreren. Met deze studie is de basis daarvoor gelegd.

Het is tussen twee haakjes eveneens eigenaardig dat de literatuurgeschiedschrijving een ongerefecteerde fascinatie heeft voor 'baard-bovenbaard'-gevechten tussen mannen op het niveau van de gedragspatronen en activiteiten. Voorbeelden hiervan zijn de stevast beschreven 'strijd om Forum' en de elkaar beconcurrerende 'jongerentijdschriftjes', wat in de praktijk grotendeels activiteiten van mannen waren (zie hierover Vogel 1998a). Ook monografieën, waaronder die van Piet Calis (1989, 1993 en 1999) en Hans Renders (2000), zijn vaak gebaseerd op zo'n 'baard-bovenbaard'-plot.

Problematisch daaraan is naar mijn mening ten eerste dat men kennelijk denkt dat strijd per se literaire relevantie bezit. Deze koppeling is echter

niet noodzakelijk, maar slechts een conventie die op dit moment algemeen aanvaard is. Het gevolg ervan is dat men andere literaire fenomenen die daar niet in passen over het hoofd ziet. In de tweede plaats krijgen de gevechten een nogal gestileerde heroïsche vorm en ze worden deels ook opgeblazen; ze hebben meer met bekende literaire vertelwijzen dan met de realiteit te maken. Zo zei Hella Haasse later over 'de strijd rond Forum': 'Het kwam op mij eerlijk gezegd over als een storm in een glas water. Als dat nou allemaal had geleid tot briljante polemische essays, dan had ik er nog vrede mee kunnen hebben.' (Hofland en Rooduijn 1997: 76) Zij bekritiseert daarmee de aandacht die deze strijd heeft gekregen. Het zou interessant zijn om nader onderzoek naar dit onderwerp te doen.

Ten derde is de onuitgesproken vooronderstelling dat strijd iets mannelijks is, want men bespreekt alleen gevechten waarin mannen de hoofdrol spelen (en meestal ook de bijrollen). Daardoor verdwijnen de vrouwen automatisch uit beeld. *Als* men al gevechten wil beschrijven – bijvoorbeeld als stukje van een groter geheel, en met de nodige behoedzaamheid –, dan ook die van vrouwen. Men kan daarbij denken aan het in deze studie behandelde 'muzendebat', de strijd van Annie M.G. Schmidt tegen de 'wollen broeken',⁴⁷ of de scheldpartijen op Blaman, Noordzij, Corsari en anderen als zij nieuwe, vrijmoedige, en deels lesbische⁴⁸ vrouwenfiguren invoeren in de literatuur.

Het innemen van een kritische houding ten opzichte van het begrip 'kwaliteit' en de oorspronkelijke genderopvattingen in het literaire leven is vanzelfsprekend niet alleen van belang met betrekking tot de jaren 1945–1960. Het is ook bedoeld als commentaar van algemene aard. Wat betreft de twintigste eeuw is het nu in combinatie met Van Boven (1992) duidelijk hoe in verschillende decennia de opvattingen over vrouwelijkheid en mannelijkheid de indeling van het literaire leven en de visie op literatuur hebben beïnvloed, hoe literaire ongelijkheid onder andere op basis van genderdefinities werd georganiseerd. Deze problematiek is ook nog geen verleden tijd, want in het laatste decennium van de twintigste eeuw vindt men haar eveneens, in de vorm van een debat over het succes en de kwaliteit van wat weer versterkt 'vrouwenliteratuur' wordt genoemd. Daarbij steken allerlei bekende gendermechanismen de kop op (zie voor reflectie hierover Van Boven 2000 en Etty 1999).

Voor de eeuwen daarvoor is er door Streng (1997), Schenkeveld-Van der Dussen e.a. (1997) en andere onderzoekers ook al heel wat werk verzet waar de literatuurgeschiedschrijving haar voordeel mee kan doen.

De dadaïstische kunstenaar Kurt Schwitters heeft eens iets over de Rijn opgemerkt dat me soms te binnen schiet als ik aan de beeldvorming in de literatuurgeschiedenis denk. Aan de Rijn, schreef hij in 1927 in een stukje met de toepasselijke titel *Vater Rhein*, houdt men alles zoals het is doordat 'alle Berge mit der Fahrradpumpe jeden Sommer einmal aufgepustet werden. Dann konservieren sich die Sagen gut. Alles ist sagenumwoben. Die einzelnen Spinnwebfäden sind oft meterdick. Donnerwetter!'

BIJLAGE

Lijst van in het recensiecorpus opgenomen recensies

De twintig vrouwelijke en mannelijke auteurs zijn alfabetisch opgesomd, en de recensies over het desbetreffende boek staan in chronologische volgorde. Achter elke recensie is vermeld of ze in de knipselverzameling van het Letterkundig Museum (LM) en/of op de cd-rom Literom (Lit) te vinden is. De in dit boek gebruikte afkortingen zijn samengesteld uit de initialen van de auteur plus het nummer van de recensie. 'AB3' bijvoorbeeld verwijst naar recensie 3 (van Nico Verhoeven) over Anna Blaman.

De tien vrouwelijke auteurs

[AB] *Anna Blaman: Eenzaam avontuur* (1948)

1. [Anoniem]: Liefde en eenzaamheid. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 13-11-1948. (LM, Lit)
2. W.L.M.E. van Leeuwen: Een keuze uit Nederlandse romans. In: *Twentsch Dagblad Tubantia*, 27-11-1948. (LM)
3. Nico Verhoeven: Op de grens van het mogelijke. Anne [sic!] Blaman: Eenzaam avontuur. In: *Delftsche Courant*, 3-12-1948. (LM)
4. S. Vestdijk: Een nieuwe roman van Anna Blaman. In: *Het Parool*, 4-12-1948. (LM, Lit)
5. Johan van der Woude: Dwaaltocht naar het paradijs. In: *Het Vrije Volk*, 4-12-1948. (LM)
6. P.: Tussen twee uitersten. Anna Blaman en Marie Koenen. In: *De Maasbode*, 11-12-1948. (LM)
7. Johan van der Woude: 'Eenzaam Avontuur'. In: *Vrij Nederland*, 11-12-1948. (LM)
8. C.J. Kelk: Eros bevrijd. In: *De Groene Amsterdammer*, 18-12-1948. (LM, Lit)
9. B. Stroman: Psychologische topografie op verschillende schaal. Anna Blamans nieuwe roman Eenzaam avontuur. In: *Algemeen Handelsblad*, 18-12-1948. (LM)
10. H. Kuitenbrouwer: Bezielde eenvoud en vivisectie. Nine van der Schaaf en Anna Blaman. In: *De Linie*, 21-12-1948. (LM)
11. [Anoniem]: [rubriek: Vers van de pers]. In: *Haagsche Courant*, 31-12-1948. (LM)

12. O.: IJskoude roman. In: *De Nieuwe Eeuw*, 15-1-1949. (LM)
13. [jhr. J.W.J.] W[itsen] E[lias]: Terug naar de oer-angst. In: *Leeuwarder Courant*, 22-1-1949. (LM)
14. J.W. H[ofstra]: 'Eenzaam avontuur' van Anna Blaman. In: *Elseviers Weekblad*, 5-2-1949. (LM)
15. Dirk Coster: Belofte en verwezenlijking. In: [onbekend], ca. april 1949. (LM)

[wc] *Willy Corsari: Charles en Charlotte (1956)*

1. W. Wagener: Intelligente roman op een mode-thema. 'Charles en Charlotte' van Willy Corsari. In: *Rotterdams Nieuwsblad*, 22-12-1956. (LM)
2. J.W. Hofstra: Slechts de beste op één na. Nieuwe boeiende roman van Willy Corsari. In: *De Tijd*, 18-1-1957. (LM, Lit)
3. Paul de Casparis: 'Charles en Charlotte'. Nieuw boek van Willy Corsari. In: *de Telegraaf*, 19-1-1957. (LM)
4. [Anoniem]: Charles en Charlotte. In: *Het Vaderland*, 23-2-1957. (Lit)
5. Dick Ouwendijk: Drie romans door dames. In: *Elseviers Weekblad*, 30-3-1957. (LM)
6. Marie Schmitz: Nieuw Nederlands proza. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 30-3-1957. (Lit)
7. W.F. Stafleu: 'Charles en Charlotte'. Nieuwe roman van Willy Corsari. In: *Nieuwe Haagse Courant*, 30-3-1957. (LM)
8. [Anoniem]: Charles en Charlotte. In: *Het Binnenhof*, 6-4-1957. (LM)
9. Rico Bulthuis: Willy Corsari en Rico Bulthuis over: Willy Corsari. 'Walgelijk onzedelijk' - goed voor de verkoop. In: *Haagse Post*, 20-4-1957. (LM, Lit)
10. W.B.: [rubriek: Het boek]. In: *Algemeen Handelsblad*, 1-6-1957. (LM, Lit)

[MD] *Maria Dermoût: De tienduizend dingen (1955)*

1. Marie Schmitz: De tienduizend dingen. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 22-11-1955. (LM)
2. Rico Bulthuis: Een specerijentuin in de Molukken. Maria Dermoût: De tienduizend dingen. In: *Haagse Post*, 26-11-1955. (LM, Lit)
3. [Anoniem]: Een groot aantal nieuwe Nederlandse romans. Greep uit de hoeveelheid. In: [onbekend], eind november 1955. (LM)
4. F.W. van Heerikhuizen: Maria Dermoût. In: *Elseviers Weekblad*, 10-12-1955. (LM, Lit)
5. [Anoniem]: De tienduizenden dingen van het Oosten. In: *De Groene Amsterdammer*, 24-12-55. (Lit)
6. Paul van 't Veer: Maria Dermoût brengt ons in de droomsfeer der Molukken.

- 6. Tijd van de 'damesromans' is nu definitief voorbij. In: *Het Vrije Volk*, 31-12-1955. (LM)
- 7. Johan van der Woude: Verhalen uit de Molukken. De vertelling in ere hersteld. In: *De Gelderlander*, 17-1-1956. (LM)
- 8. W. Wagener: 'De tienduizend dingen'. Weemoedig afscheid van een paradijs. In: *Rotterdams Nieuwsblad*, 26-1-1956. (LM)
- 9. Jacques den Haan: Orpheus nog eenmaal in de dessa. In: *Utrechts Nieuwsblad*, 10-2-1956. (LM)
- 10. v.D.: Maria Dermoût: 'De tienduizend dingen'. In: *Trouw*, 29-2-1956. (LM)
- 11. C.J.E. Dinaux: In plaats van een roman. Tienduizend dingen. In: *Haarlems Dagblad*, 31-3-1956. (LM)
- 12. Jos Panhuijsen: Het verhaal der 'Tienduizend dingen'. In: *Het Binnenhof*, 21-4-1956. (LM)

[IvD] *Inez van Dullemen: Ontmoeting met de andere (1949)*

- 1. Jos Panhuijsen: De ontmoeting met de Andere. Jo de Wits dochter debuteert met een merkwaardige roman. Inez van Dullemen toont hier het vak al zeer goed te kennen. In: *De Gelderlander*, 1-7-1949. (LM)
- 2. [Anoniem]: Een opvallend debuut. 'Ontmoeting met de Andere' door Inez van Dullemen. In: *De Maasbode*, 9-7-1949. (LM)
- 3. J. Greshoff: Een merkwaardig debuut. Jonge schrijfster met tovermacht. In: *Het Vaderland*, 4-6-1949. (LM)

[HH] *Hella Haasse: De ingewijden (1957)*

- 1. Gabriël Smit: Meesterlijke roman van Hella Haasse. Zes mensen op zoek naar de zin van hun leven. Ontmoeting met oorsprong van westerse mens. In: *de Volkskrant*, 16-2-1957. (LM, Lit)
- 2. Paul de Casparis: Nieuwe roman van Hella S. Haasse. Zes 'Ingewijden' gelouterd in Griekenland. In: *De Telegraaf*, 22-2-1957. (LM)
- 3. Rico Bulthuis: Schrijvers over zichzelf: Hella Haasse. Iedereen heeft met alles te maken. In: *Haagse Post*, 9-3-1957. (LM, Lit)
- 4. B. Stroman: Een moderne damesroman en een Europese streekroman. Hella S. Haasses 'De Ingewijden' en Aar van de Werfhorsts 'De Reis'. In: *Algemeen Handelsblad*, 9-3-1957. (LM, Lit)
- 5. [Anoniem]: Rendez-vous op Kreta. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 16-3-1957. (LM)
- 6. W.L.M.E. van Leeuwen: Een zinvolle nieuwe roman. 'De Ingewijden' van Hella Haasse. In: *Twentsch Dagblad Tubantia*, 21-3-1957. (LM)

7. Dick Ouwendijk: Achter het verhaal het leven. Hella Haasse en de ingewijden. In: *Het Binnenhof*, 30-3-1957. (LM)
  8. M.V.: Zes personen op zoek naar hun ik. 'De Ingewijden' van Hella Haasse. In: *De Maasbode*, 2-4-1957. (LM)
  9. R.: Hollanders verdwaald in een Grieks drama. 'De Ingewijden' van Hella Haasse. Roman als legkaart. In: *De Tijd*, 5-4-1957. (LM, Lit)
  10. Okke Jager: Zes romans als een eenheid. 'De ingewijden' van Hella Haasse. In: *Nieuwe Haagsche Courant*, 6-4-1957. (LM, Lit)
  11. v.D.: Hella S. Haasse: 'De ingewijden'. Het leven als romanfiguur. In: *Trouw*, 13-4-1957. (LM, Lit)
  12. F.W. van Heerikhuizen: De crisis van een schrijfster. 'De Ingewijden' van Hella S. Haasse. In: *Elseviers Weekblad*, 13-4-1957. (LM, Lit)
  13. J.H.W. Veenstra: 'De ingewijden': filosofische roman van Hella Haasse. Griekse kuur voor eenzame mens. In: *Vrij Nederland*, 13-4-1957. (LM, Lit)
  14. Nico Verhoeven: Het punt vanwaar geen terugkeer mogelijk is. Levensreisromans van Aar van de Werfhorst en Hella S. Haasse. In: *Delftse Courant*, 16-4-1957. (LM)
  15. Kees Fens: 'De ingewijden' van Hella S. Haasse. In: *De Linie*, 20-4-1957. (LM)
  16. Dr. Anne Wadman: Hella S. Haasse - De Ingewijden: zes romans in één. In: *Leeuwarder Courant*, 20-4-1957. (LM)
  17. W. Wagener: 'Omnibus'-roman van een tomeloze schrijfster. Griekenland was aan Hella Haasse besteed. In: *Rotterdams Nieuwsblad*, 23-5-1957. (LM)
  18. Garnt Stuiveling: Inwijding met uitweiding. In: *Haags Dagblad*, 25-5-1957. (LM)
  19. J. Greshoff: Arsenaal van internationale ledepoppen. In: *Het Vaderland*, 22-6-1957. (LM, Lit)
  20. M. Sybr. Koops: De ingewijden, grote doorwrochte roman over menselijke verbondenheid. In: *Het Vrije Volk*, 23-6-1957. (Lit)
  21. C.J. Kelk: Romantische belangstelling voor Griekenland. Hella S. Haasse, De ingewijden. In: *De Groene Amsterdammer*, 29-6-1957. (LM)
  22. H.A. Gomperts: Inleiding tot een inwijding. Hella S. Haasse's nieuwste roman. In: *Het Parool*, 14-9-1957. (LM, Lit)
- [CL] Clare Lennart: *Serenade uit de verte* (1951)
1. Jos Panhuijsen: Geestelijken, gezien door een geestelijke. Pastoor Schreurs openbaart het geheim van twee mensenlevens. 'Serenade uit de verte', het jongste boek van Clare Lennart. In: [blad en datum onbekend]. (LM)
  2. Jan Heyn jr.: Clare Lennart. Meesteresse der broze stemming. In: *De Telegraaf*, 18-10-1951. (LM)

3. C.J.E. Dinaux: Een verbeelding van het leven zonder schaduwen van morgen. Clare Lennart: teder en sterk. In: *Haarlems Dagblad*, 20-10-1951. (LM)
4. H.K.: Een serenade en een worsteling. Nieuwe romans van Clara [sic!] Lennart en P.J. Risseeuw. In: *De Linie*, 26-10-1951. (LM)
5. P.: Lof der Kabouters. Clare Lennart's 'Serenade uit de verte'. In: *De Maasbode*, 3-11-1951. (LM)
6. Hans Warren: 'Serenade uit de verte', trave[st]ie van een schrijfster. Clare Lennart schreef een roman met deugden en gebreken. In: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 9-11-1951. (LM)
7. L.A.G.: [rubriek: Boeken van de maand]. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 1-12-1951. (LM)
8. C[lara] E[ggink]: De schrijfster van de dichterlijke realiteit. In: *Leids Dagblad*, 8-12-1951. (LM)
9. H.W.: Nieuwe romans. Twee vrouwen. In: *De Nieuwe Eeuw*, 15-12-1951. (LM)
10. J. Greshoff: Clare Lennart schreef verrukkelijk boek. Volmaakte rechtvaardiging van het 'escapisme'. In: *Het Vaderland*, 19-1-1952. (LM)
11. B. van E[ysselsteijn], Serenade uit de verte. Clare Lennarts probleemstelling: tussen droom en werkelijkheid. Belangwekkend boek van begaafd schrijfster. In: *Haagsche Courant*, 22-3-1952. (LM)
12. B[en] S[troman]: [rubriek: Op de Boekenplank]. In: *Algemeen Handelsblad*, 10-5-1952. (LM)
13. [Johan] v[an] d[er] W[oude]: Twee serenades uit de verte. In: *Vrij Nederland*, 21-6-1952. (LM, Lit)
14. C.J.K[elk]: [titel onbekend]. In: *De Groene Amsterdammer*, [datum onbekend]. (LM)

[JM] *Josepha Mendels: Heimwee naar Haarlem (1958)*

1. W. Wagener: Heimwee naar geborgenheid in een gezin. Belangwekkende nieuwe roman van Josepha Mendels. In: *Rotterdams Nieuwsblad*, 3-1-1959. (LM)
2. C.J.E. Dinaux: Heimwee naar Haarlem. De jongste roman van Josepha Mendels. In: *Haarlems Dagblad*, 17-1-1959. (LM)
3. B.: Nieuwe roman van Josepha Mendels. In: *Friese Koerier*, 21-1-1959. (LM)
4. Ton Neelissen: Liefde in vele vormen. In: *Elseviers Weekblad*, 31-1-1959. (LM)
5. Johan van der Woude: Heimwee naar Haarlem. Nieuwe roman van Josepha Mendels. In: *Nieuwsblad van het Noorden*, 31-1-1959. (LM, Lit)
6. [Anoniem]: [rubriek: Het boek vandaag]. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 6-3-1959. (LM)
7. A. Marja: Romans uit routine. In: *Haagsch Dagblad*, 9-5-1959. (LM)

8. Victor Varangot: Josepha Mendels' gaafste roman. Roberta's conflict vindt tref- fende vormgeving. In: *Het Vrije Volk*, 9-5-1959. (LM, Lit)
9. J. Greshoff: 'Heimwee naar Haarlem', een ingetogen boek. Maatschappelijke onzedelijkheid en menselijke redelijkheid. In: *Het Vaderland*, 16-5-1959. (LM, Lit)
10. H.J.O.: Schrijfster van de liefde. In: *Het Parool*, 25-6-1959. (LM)
11. R.W.: Josepha Mendels: Heimwee naar Haarlem. In: *Vrij Nederland*, 29-8-1959. (LM)
12. [Anoniem]: Drie vrouwen beschrijven mislukte vrouwenlevens. In: *Algemeen Dagblad*, 8-9-1959. (LM)

[MM] *Marga Minco: Het bittere kruid (1957)*

1. C.J. Kelk: Het bittere kruid. In: *De Groene Amsterdammer*, 18-5-1957. (LM, Lit)
2. Ed. Hoornik: Een schrijnende kroniek. Marga Minco's 'Bittere kruid'. In: *Else- viers Weekblad*, 1-6-1957. (LM, Lit)
3. Clare Lennart: Bitterheid, verzacht door wijsheid. In: *Elseviers Weekblad*, 8-6- 1957. (LM)
4. J. Greshoff: Een klein boek dat groot is. 'Het bittere kruid' door Marga Minco. In: *Het Vaderland*, 15-6-1957. (LM, Lit)
5. Jan Spierdijk: 'Het bittere kruid' van Marga Minco. Even zuiver als het boek van Anne Frank. In: *De Telegraaf*, 15-6-1957. (LM)
6. [Anoniem]: Een kleine kroniek over een groot drama. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 15-6-1957. (LM)
7. J. Roeland Vermeer: Het bittere kruid van Marga Minco. In: *De Maasbode*, 31-8-1957. (LM)

[AMGS] *Annie M.G. Schmidt: Impressies van een simpele ziel (1951)*

1. H.W.: Twee schrijfsters met humor en ironie. In: *De Nieuwe Eeuw*, 12-5-1951. (LM)
2. L.A.G.: Vrouwen en humor. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 25-8-1951. (LM)

[JvV] *Jacoba van Velde: De grote zaal (1953)*

1. F. Bordewijk: [titel onbekend]. In: [blad en datum onbekend]. (LM)
2. C.J. Kelk: Als ouders hulpbehoevend worden... Debuut van Jacoba van Velde: De grote zaal. In: *De Groene Amsterdammer*, 14-11-1953. (LM, Lit)
3. [Anoniem]: Het vraagstuk van 'de oude dag'. In: [onbekend], 19-11-1953. (LM)
4. [Anoniem]: Jacoba van Velde. 'De grote zaal'. In: *Leids Dagblad*, 21-11-1953.
5. Hans Warren: Roman over een moeder en een dochter en de eenzaamheid... In: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 21-11-1953. (LM)

6. R.Z.: De wanhoop als uitgangspunt. In: *Vrij Nederland*, 28-11-1953. (LM)
7. [Anoniem]: Opmerkelijk romandebuut. Jacoba van Velde: De grote zaal. In: *Het Gooi en Ommeland*, 3-12-1953. (LM)
8. H.K.: Van beneden en boven de taalgrens. Spot, ernst en humor. In: *De Linie*, 19-12-1953. (LM, Lit)
9. E.d.R.: [rubriek: de lopende band]. In: *Het Parool*, 22-12-1953. (LM)
10. [Marie Schmitz]: [rubriek: Het Boek vandaag]. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 31-12-1953. (LM)
11. J. Greshoff: Een boek als een monument. Jacoba van Velde 'De grote zaal'. In: *Het Vaderland*, 2-1-1954. (LM, Lit)
12. [Anoniem]: Het leven gevat in sobere zinnen. In: *Twentsch Dagblad Tubantia*, 9-1-1954. (LM)
13. Jos Panhuijsen: Novelle over de tragiek van het ouder worden. Opmerkelijk debuut, zij het geen meesterwerk. In: *Het Binnenhof*, 16-1-1954. (LM, Lit)
14. [jhr. J.W.J.] W[itsen] E[lias]: Het leed van de ouderdom. Een zeer schone treurzang. In: *Leeuwarder Courant*, 30-1-1954. (LM, Lit)
15. Nico Verhoeven: Twee edele staaltjes van novellekunst. 'De grote zaal' van Jacoba van Velde en 'Rive gauche' van Barend Rijdes. In: *Delfse Courant*, 30-1-1954. (LM)
16. Ben van Eysselsteijn: [rubriek: 't Boekenplankje]. In: *Haagsche Courant*, 10-2-1954. (LM)
17. [Anoniem]: 'De grote zaal'. In: *De Waarheid*, 27-2-1954. (LM)
18. J.G. de Haas: Twee jonge talenten. In: *Nieuwsblad van het Noorden*, 6-3-1954. (LM)
19. [Anoniem]: Het leven in wezen eenzaam. In: *Friese Koerier*, 17-3-1954. (LM)
20. [Anoniem]: Menselijk einde, artistiek begin. In: *Haagsch Dagblad*, 20-3-1954. (LM, Lit)
21. [Anoniem]: [titel onbekend]. In: *Provinciale Overijsselse en Zwolse Courant*, 23-3-1954. (LM)
22. R.F.R.: Over de verschrikking van het 'rusthuis'. In: *Het Vrije Volk*, 12-4-1954. (LM)
23. B. Stroman: Sociaal probleem als grondslag voor een aangrijpend verhaal. In: *Algemeen Handelsblad*, 8-5-1954. (LM, Lit)
24. C.J.E. Dinaux: Het opmerkelijke debuut van Jacoba van Velde. Met roman 'De grote zaal'. In: *Haarlems Dagblad*, 14-5-1954. (LM, Lit)
25. Lambert Tegenbosch: Een nieuwe auteur voor Nederland. Jacoba v. Velde verhielt de problematiek der ouden van dagen tot kunstwerk. In 'De grote zaal' werd 'het geval van de oude dame' een fundamentele kwestie. In: *Oost-Brabant*, 15-5-1954.

De tien mannelijke auteurs[AA] *A. Alberts: De eilanden (1952)*

1. C.J. Kelk: A. Alberts. De eilanden. In: *De Groene Amsterdammer*, 14-2-1953. (LM, Lit)
2. J.W. Hofstra: 'De Eilanden': smetteloos prozadebuut van A. Alberts. In: *Elseviers Weekblad*, 28-2-1953. (LM)
3. R. Nieuwenhuys: Tegen een tropisch decor. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 28-2-1953. (LM)
4. J. Greshoff: Allerbeste grondstof van het zuiverste water. Alberts' 'De Eilanden' een der allerbeste boeken uit de laatste jaren. In: *Het Vaderland*, 28-3-1953. (LM, Lit)
5. Gerard Knuvelde: De Eilanden, roman over Indonesië van A. Alberts. In: *De Tijd*, 11-4-1953. (LM)

[FB] *F. Bordewijk: Bloesemtak (1955)*

1. V.D.: Bloesemtak – roman van F. Bordewijk. In: *Trouw*, 1-11-1955. (LM)
2. Rico Bulthuis: Het bloesemt in Bordewijk's panopticum. Zijn jongste roman: 'Bloesemtak'. In: *Haagse Post*, 5-11-1955. (LM, Lit)
3. v[an] d[er] V[et]: Een overweging bij 'Bloesemtak'. Het 'gewoonste' boek van F. Bordewijk. In: *Algemeen Dagblad*, 11-11-1955. (LM, Lit)
4. F.W. van Heerikhuizen: De nieuwste Bordewijk. In: *Elseviers Weekblad*, 12-11-1955. (LM)
5. Jos Panhuijsen: Bloesemtak. F. Bordewijk toont onmacht van het geweld. In: *Het Binnenhof*, 19-11-1955. (LM)
6. Garnt Stuiveling: Loutering en laster. In: *Haags Dagblad*, 19-11-1955. (LM)
7. W.E.: Machteloosheid van 't goede. In: *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 19-11-1955. (LM)
8. P.: 'Bloesemtak' van F. Bordewijk. Rechtszaak als aanleiding tot beschouwing over het hiernamaals. In: *De Maasbode*, 24-11-1955. (LM)
9. Hans van Haaren: Bouwen in gedachten en in taal. De nieuwe Bordewijk. In: *Het Gooi en Ommeland*, 26-11-1955. (LM)
10. Gerard Knuvelde: De nieuwe Bordewijk. Roman over gewone mensen. Goedheid en noblesse in een weinig paradijselijke wereld. 'Bloesemtak'. In: *De Tijd*, 26-11-1955. (LM, Lit)
11. W. Wagener: Bordewijk 'kneedde' een stad. De roman 'Bloesemtak' in eenvoud sterk. In: *Rotterdams Nieuwsblad*, 26-11-1955. (LM)
12. [Anoniem]: Een groot aantal nieuwe Nederlandse romans. Greep uit de hoe-

- veelheid. In: [onbekend], eind november 1955. (LM)
13. F.S.: Na de jacht op monsters nog wat onwennig tussen de engelen. Menselijke zachtheid verrast in nieuwste roman 'Bloesemtak'. In: *Friese Koerier*, 1-12-1955. (LM)
  14. [Anoniem]: Het boek van Aurora. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 3-12-1955. (LM)
  15. Johan van der Woude: Hemelblauw en avondrood van een gelukkig huwelijk. Bordewijks laatste roman: Bloesemtak. In: *Vrij Nederland*, 3-12-1955. (LM)
  16. Jacques den Haan: 'Centrum van de Cycloon'. Bordewijks nieuwe roman 'Bloesemtak': hoogtepunt in zijn oeuvre. In: *Utrechts Nieuwsblad*, 10-12-1955. (LM)
  17. JOB: Bordewijk schept onvergetelijke vrouwenfiguur. Bloesemtak: roman van de liefde. In: *Twentsche Courant*, 10-12-1955. (LM)
  18. Ben van Eysselsteijn: Frans Bordewijks nieuwste roman 'Bloesemtak'. Bewoener dan gewoonlijk en stevig van constructie. Hoogtepunt in zijn literaire oeuvre der laatste jaren. In: *Haagsche Courant*, 17-12-1955. (LM, Lit)
  19. Jos Panhuijsen: Mensen en huizen levend in Amsterdam. Bordewijk beschrijft de ideale vrouwenfiguur in 'Bloesemtak'. Een der beste romans van deze auteur. In: *De Gelderlander*, 17-12-1955. (LM)
  20. B. Stroman: Een teder boek over de laster. Bloesemtak, nieuwe roman van F. Bordewijk. In: *Algemeen Handelsblad*, 24-12-1955. (LM, Lit)
  21. Hans Warren: Klassieke romantraditie gehandhaafd. 'Bloesemtak' van F. Bordewijk staat weer op een hoog peil. Uitbeelding van een bijzonder mooi vrouwenkarakter. In: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 7-1-1956. (LM)
  22. M.K.B.: 'Bloesemtak', knap boek van Bordewijk. Roman van laster en jaloezie. In: *Het Parool*, 11-2-1956. (LM)
  23. C.J.E. Dinaux: Het 'koelbloedige desondanks'. 'Bloesemtak' van Bordewijk een ontroerend boek. In: *Haarlems Dagblad*, 10-3-1956. (LM, Lit)
  24. Th. Govaart: Bordewijk en Hofstra. 'Bloesemtak' en 'Het oog van de naald', twee romans, twee niveaus. In: *De Nieuwe Eeuw*, 21-4-1956. (LM, Lit)
  25. P.J. Risseeuw: Bloesemtak als symbool van de liefde. Aantekening bij jongste roman van Bordewijk. In: *Nieuwe Haagsche Courant*, 21-7-1956. (LM)
- [sc] *Simon Carmiggelt: Klein beginnen (1950)*
1. Anton Koolhaas: Klein beginnen. In: *De Groene Amsterdammer*, 25-3-1950. (Lit)
  2. J. Greshoff: Een luid 'hoera' voor S. Carmiggelt. De ware humorist en een voortreffelijk kunstenaar. In: *Het Vaderland*, 24-6-1950. (LM)

[AC] Anton Coolen: *De vrouw met de zes slapers* (1953)

1. Gabriël Smit: 'De vrouw met de zes slapers'. Anton Coolen bleef trouw aan zijn eigen, rijke vertelkunst. Eerste roman na vijftien jaren. In: *de Volkskrant*, 21-11-1953. (LM)
2. Ben van Eysselsteijn: De Vrouw met de zes slapers. Nieuwe roman van Antoon Coolen. In: *Haagsche Courant*, 28-11-1953. (LM)
3. Jan Engelman: Over een barones en haar zes slapers. Het belang van de dialoog. Roman van Antoon Coolen. In: *De Tijd*, 5-12-1953. (LM)
4. J.W. Hofstra: Nieuwe Coolen: een romantische droom. In: *Elseviers Weekblad*, 5-12-1953. (LM)
5. P.: Tussen verwachting en herinnering. 'De vrouw met de zes slapers', een boek waarin de verteller Coolen herleeft. In: *De Maasbode*, 5-12-1953. (LM)
6. [Anoniem]: De verwachting en de herinnering. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 5-12-1953. (LM, Lit)
7. B. Stroman: Nieuwe roman van Antoon Coolen. Fantasie gebreideld door dorpse middelmatigheid. In: *Algemeen Handelsblad*, 12-12-1953. (LM)
8. [Anoniem]: Moord op het kasteel in drie bedrijven. In: *Het Parool*, 31-12-1953. (LM)
9. R.F.R.: De vrouw met de zes slapers: een geslaagd verhaal. Anton Coolen schrijft 'open brief' over zijn dorp. In: *Het Vrije Volk*, 12-1-1954. (LM)
10. Lambert Tegenbosch: Een nieuwe roman van Antoon Coolen. In: *Oost-Brabant*, 30-1-1954. (LM)
11. Hans Warren: Antoon Coolen schreef roman voor het eerst in vijftien jaar. In: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 30-1-1954. (LM)
12. W. Wagener: 'De Vrouw met de Zes Slapers'. In: *Rotterdams Nieuwsblad*, 6-2-1954. (LM)
13. J. Greshoff: Een roman van schimmen. In: *Het Vaderland*, 13-2-1954. (LM)
14. [Anoniem]: De merkwaardigste bewoonster van Dussens kasteel. De vrouw met de zes slapers. Vier honden met eigen kamer. In: *De Stem*, 19-6-1954. (LM)

[WFH] Willem Frederik Hermans: *De tranen der acacia's* (1949)

1. Anton van Duinkerken: Vreugdeloze stofwisseling. Een Hollandse roman. In: *De Tijd*, 19-11-1949. (LM)
2. Johan van der Woude: Tranen der jeugd: Een teken aan de wand. In: *Vrij Nederland*, 3-12-1949. (Lit)
3. H.A. Gomperts: Harteloos, larmoyant en subliem. 'Tranen der Acacia's', roman van W.F. Hermans. In: *Het Parool*, 10-12-1949. (LM)

4. C.J. Kelk: Contrasten in de Nederlandse romanliteratuur. Van Van Eeden tot heden. In: *De Groene Amsterdammer*, 18-2-1950. (LM)
5. [Anoniem]: Op zoek naar een vader en moeder. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 18-3-1950. (LM)
6. J. Greshoff: W.F. Hermans kan een groot romancier worden. 'De Tranen der Acacia's' fascineert de lezer. In: *Het Vaderland*, 15-4-1950. (LM)
7. C.J.E. Dinaux: Willem Frederik Hermans: 'De tranen der Acacia's'. In: *Haarlems Dagblad*, 12-8-1950. (LM)
8. F. Bordewijk: Onrijp, rijp, overrijp. 'De Tranen der Acacia's' van Hermans. In: *Utrechts Nieuwsblad*, 2-9-1950. (LM)

[WvM] *Willem van Maanen: De dierenhater (1960)*

1. [Anoniem]: De dierenhater. Willem G. van Maanen's nieuwe roman. In: [blad en datum onbekend]. (LM)
2. Max Nord: Nog niet vervulde verwachtingen in roman en novelle. In: *Het Parool*, 5-11-1960. (LM)
3. W.L.M.E. van Leeuwen: Nieuwste roman Willem G. van Maanen. 'De dierenhater': verhaal van ontroerend sarcasme. In: *Twentsch Dagblad Tubantia*, 25-11-1960. (LM)
4. Pierre H. Dubois: Uit literaire najaarsproductie. De laatste roman van Anna Blaman. Nieuwe boeken van Vestdijk, Coolen en anderen. In: *Het Vaderland*, 26-11-1960. (LM)
5. Ben van Eysselsteijn: Een der belangwekkendste boeken van de laatste tijd. 'De Dierenhater' van Willem G. van Maanen. In: *Haagsche Courant*, 26-11-1960. (LM, Lit)
6. [Anoniem]: Nieuw proza van 3 Nederlanders. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 3-12-1960. (LM, Lit)
7. Carel Swinkels: De dierenhater van Willem G. van Maanen. In: *De Linie*, 17-12-1960.
8. Kees Fens: De sterfelijke droom. 'De Dierenhater' van Willem G. van Maanen. Berusten in de dierlijke onwijsheid van mensen. In: *De Tijd/De Maasbode*, 7-1-1961. (LM)
9. J.H.W. Veenstra: Van Maanen en Van de Walcheren. De dierenhater en Vreemdelingen in Barcelona. In: *Vrij Nederland*, 28-1-1961. (LM, Lit)
10. Hella S. Haasse: Felle emoties achter grimas. In: *Haagsch Dagblad*, 25-2-1961. (LM, Lit)

[HM] *Harry Mulisch: Het stenen bruidsbed (1958)*

1. [Anoniem]: Het stenen bruidsbed. Meesterwerk van Harry Mulisch. In: [blad en datum onbekend]. (LM)
2. Jos Panhuijsen: Amerikaan zoekt zijn ziel. Stenen Bruidsbed. Fantasie van Harry Mulisch. In: [blad en datum onbekend]. (LM)
3. B. Stroman: Schrikbeeld in een verwoeste stad. 'Het stenen bruidsbed' van Mulisch. Een boek als een wrange paradox. In: *Algemeen Handelsblad*, 13-6-1959. (LM)
4. [Anoniem]: 'Het stenen bruidsbed'. Een roman van Harry Mulisch 'in ministeriële opdracht'. Aaneenschakeling van nergens toe leidende gebeurtenissen. In: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 13-6-1959. (LM)
5. Ben van Eysselsteijn: Mulisch' 'Stenen Bruidsbed' hard en meesterlijk boek. In: *Haagsche Courant*, 20-6-1959. (LM)
6. W. Wagener: Harry Mulisch tracht over te gaan op de roman voor iedereen. Maar 'Het stenen bruidsbed' is nog zéér experimenteel. In: *Rotterdams Nieuwsblad*, 27-6-1959. (LM, Lit)
7. Kees Fens: 'het stenen bruidsbed' van harry mulisch. In: *De Linie*, 4-7-1959. (LM)
8. [Anoniem]: Hem die de prijzen liefhebben. Harry Mulisch: Stenen Bruidsbed. In: *Haagse Post*, 4-7-1959. (LM)
9. Gabriël Smit: Harry Mulisch spant de kroon. Romans en verhalen van jonge schrijvers. In: *de Volkskrant*, 11-7-1959. (LM)
10. [Anoniem]: Onbeslist gevecht van mej. X en meneer IJ. Bij 'Het stenen bruidsbed', Harry Mulisch' nieuwe roman. In: *Het Parool*, 11-7-1959. (LM)
11. v.D.: 'Het stenen bruidsbed'. Nieuwe roman van Harry Mulisch. In: *Trouw*, 18-7-1959. (LM)
12. Jos Panhuijsen: Harry Mulisch in strijd met de kode. Het stenen bruidsbed. In: *Het Binnenhof*, 18-7-1959. (LM, Lit)
13. Eelke de Jong: Harry Mulisch: absurditeiten van het oorlog voeren. In: *De Telegraaf*, 24-7-1959. (LM)
14. Ton Neelissen: Onheil onder de mensen. Mulisch biedt vloek als verlossing. In: *Elseviers Weekblad*, 25-7-1959. (LM)
15. Garnt Stuiveling: Begaafdheid met gevaren. In: *Haags Dagblad*, 25-7-1959. (LM, Lit)
16. [Anoniem]: Van vernielde levens en verwoeste zielen. Mulisch tussen de ruïnes. Uit de flarden groeit het beeld van oorlog-door-de-eeuwen-heen. In: *Algemeen Dagblad*, 8-8-1959. (LM)
17. Lambert Tegenbosch: De verzoening met de puinhopen. 'Het stenen bruidsbed'

- meesterlijke roman van Harry Mulisch. In: *Oost-Brabant*, 8-8-1959.
18. J.H.W. Veenstra: Veel wat aanstellerij lijkt is wel degelijk echt. Harry Mulisch: Het stenen bruidsbed. In: *Vrij Nederland*, 22-8-1959. (LM, Lit)
  19. Ber Hulsing: 'Het stenen bruidsbed' door Harry Mulisch. In: *De Waarheid*, 24-9-1959. (LM)
  20. J. Greshoff: 'Het Stenen Bruidsbed' van Harry Mulisch. Roman die gebeurtenis vormt in Nederlandse letterkunde. In: *Het Vaderland*, 17-10-1959. (LM, Lit)
  21. C.J. Kelk: Harry Mulisch: Het Stenen Bruidsbed. In: *De Groene Amsterdammer*, 23-1-1960. (LM, Lit)
  22. A[nne] W[adman]: Harry Mulisch vertelt verder. Roman tegen wil en dank. In: *Leeuwarder Courant*, 14-5-1960. (LM, Lit)

[GvhR] *Gerard van het Reve: De avonden (1947)*

1. [Anoniem]: De stem van een generatie. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 22-11-1947. (LM, Lit)
2. Jef Last: 'De Avonden', Simon van het Reve. In: *De Vlam*, 28-11-1947 (LM)
3. C.J. Kelk: Een kroon voor de jeugd. In: *De Groene Amsterdammer*, 6-12-1947. (LM)
4. Godfried Bomans: Een schrikbarend boek. In: *Elseviers Weekblad*, 13-12-1947. (LM, Lit)
5. Constant van Wessem: [rubriek: Kroniek van het proza]. In: *De Stem*, 20-12-1947. (LM)

[AvdV] *Adriaan van der Veen: Spelen in het donker (1955)*

1. H.A. Gomperts: Speelsheid en wezenlijk bezit. Adriaan van der Veen's roman 'Spelen in het donker'. In: *Het Parool*, 24-9-1955. (LM, Lit)
2. Rico Bulthuis: Van der Veen's oude probleem in zijn nieuwste boek. Vrijheid door 'spelen in het donker'. In: *Haagse Post*, 1-10-1955. (LM, Lit)
3. Ben van Eysselsteijn: Adriaan v. d. Veen's nieuwe roman. 'Spelen in het donker' tot dusver zijn beste werk. In: *Haagsche Courant*, 1-10-1955. (LM)
4. G. Stuiveling: Volwassen worden als genezing. In: *Haags Dagblad*, 1-10-1955. (LM)
5. Nico Verhoeven: Romantiek en werkelijkheid. 'Spelen in het donker' van Adriaan van der Veen. In: *De Tijd*, 8-10-1955. (LM, Lit)
6. Johan van der Woude: Spelen in het donker. Een nieuwe roman van Adriaan van der Veen. In: *Vrij Nederland*, 8-10-1955. (LM)
7. [Anoniem]: Beeld der timiditeit en naar integratie. Nieuwe roman van Adriaan van der Veen. In: *Twentsch Dagblad Tubantia*, 14-10-1955. (LM)

8. W.F. [sic] van Heerikhuizen: Rake menselijkheid en holle fantasie. In: *Elseviers Weekblad*, 29-10-1955. (LM, Lit)
9. C.J. Kelk: Nieuwsgierigheid naar de mens. In: *De Groene Amsterdammer*, 2-10-1955. (LM, Lit)
10. J. Greshoff: Spelen in het donker. Mislukte ideeën-roman van A. van der Veen. In: *Het Vaderland*, 5-11-1955. (LM)
11. Jacques den Haan: 'Spelen in het donker'. Karakterisering door Adr. van der Veen. In: *Utrechts Nieuwsblad*, 12-11-1955. (LM)
12. W. Wagener: 'Spelen in het donker'. Nieuwe roman van Adriaan van der Veen. In: *Rotterdams Nieuwsblad*, 12-11-1955. (LM)
13. B. Stroman: Een Hollandse roman in Amerikaans decor. Spelen in het donker, nieuw boek van Adriaan van der Veen. In: *Algemeen Handelsblad*, 19-11-1955. (LM, Lit)
14. Hans van Haaren: Bouwen in gedachten en in taal. De nieuwe Bordewijk. In: *Het Gooi en Ommeland*, 26-11-1955. (LM)
15. Jan Walravens: Amerika in 'Spelen in het donker'. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 26-11-1955. (LM, Lit)
16. [jhr. J.W.J.] W[itsen] E[lias]: Virtuoso en constructief. Tweeërlei spelen. In: *Leeuwarder Courant*, 24-3-1956. (LM, Lit)

[sv] *Simon Vestdijk: De redding van Fré Bolderhey (1948)*

1. Dick Ouwendijk: Wantrouwen tegen het menselijke. Vestdijks nihilisme. Twee nieuwe romans. In: [blad en datum onbekend] 1948. (LM)
2. Victor E. van Vriesland: Het plaatsvervangend lijden. De nieuwe roman van Vestdijk. In: *Haagsch Dagblad*, 31-7-1948. (LM, Lit)
3. Bert Voeten: 'De nieuwe Vestdijk'. De nederlaag van een psychiater. In: *Vrij Nederland*, 14-8-1948. (LM, Lit)
4. [Anoniem]: Strijd tegen tweeërlei vijanden. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 11-9-1948. (LM, Lit)
5. B. Stroman: Simon Vestdijk 50 jaar. Ontleedkunde zoekt geneeskunde. Een schrijver van beperkte veelzijdigheid. In: *Algemeen Handelsblad*, 16-10-1948. (LM)

SUMMARY

'A Bearded Hierarchy'

On Dutch Literary and Social Life 1945-1960

As recent Dutch literary discussions show, it is still a topical issue whether the obscurity of Dutch female writers should be seen as a consequence of the low quality of their texts, or of discriminatory processes in their reception. One frequently discussed example of this is prose from between the years 1945 and 1960. For Willem Frederik Hermans, Harry Mulisch and Gerard Reve – the three writers who are regarded as the most important – the notion of the 'Big Three' is used. Because no woman appears among the 'Big Three', and because there exists no notion of a 'Big Four' or 'Big Five' in which women are included, the peak of literary achievement is associated with male qualities.

Accordingly, a commonly aired opinion is 'that the women authors of that time were often simply not good enough' (Bukman/Dings 1997: 51) and that the oeuvre of Anna Blaman – the best-known woman author of the time – is a 'literary fossil' (Goedegebuure 1985). Many others, however, think that the marginality of Blaman and her female contemporaries 'has more to do with the phenomenon of how a literary canon is constructed than with their intrinsic lack of quality.' (Prinssen/Vermij 1991: 22)

This interesting conflict is taken as starting point for research at a meta-level: can ideas about men, women and gender be detected in the reception of the prose from between 1945 and 1960? If this is the case, how are such thoughts expressed, and are they connected with hierarchising assessments, are male writers and male achievements afforded a higher status than female ones?

It is quite clearly impossible to make a thorough analysis of fifty years of reception. Curiously enough, the participants in the discussion mentioned above agree that the women writers were quite well received by the literary reviewers. *If* they are regarded as discriminated against, this is supposed to occur in later phases of the reception process. As this supposition has never been verified, it is the first reception phase that will be investigated here. In addition, new information about this time can be gathered. In literary histories and other surveys we always read about the many rival literary magazines, the fight for the legacy of the important pre-war maga-

zine *Forum* and the clash between (provocative) literature and (respectable) society. What can we learn about the literary climate as seen from a gender analysis point of view? In what ways can it correct or refute the accepted historiographical view?

As regards the state of relevant research, several gaps are discussed. Literary gender research has up to present not answered the question as to whether gender mechanisms exist in any part of Dutch literary life between 1945 and 1960. Another problem is that publications concerning the gender bias of reviewers in other periods are quite limited, because they are mostly superficial (an exception is Van Boven 1992) and seldom take the rôle of male authors in consideration. Accurate research on reviews has been done within the field of the sociology of literature. But here, one shortcoming is that gender problems are unjustly overlooked.

For this reason, literary gender research and literary sociology will be combined in this book. The advantage of the first method is that it provides instruments for the analysis of the definitions of masculinity and femininity during a certain period. Gender is thus seen as a social and historically changing construction, not as an ontological entity. (Bosch, Butler, Meijer, Schabert, Scott, Sturkenboom etc.) It is stressed here that the construction of gender as a whole has to be scrutinized, i.e. the male, as well as the female part. This point of view has not yet been much applied in Dutch literary gender research. The advantage of the second method is that it permits exact analyses and that it concentrates on the process by which texts change in 'literature' (Bourdieu, Janssen, De Nooy, Van Rees etc.). The basic premise is therefore that both gender and literature are phenomena which are our own constructions.

As nothing is known about gender mechanisms in Dutch literary life between 1945 and 1960, it is difficult to decide what aspects of the literary reviews should be analysed. However, it is clear from existing publications that there were gender mechanisms in the social life of that time. These publications are therefore used – and complemented by my own analysis of relevant primary texts – to first of all describe the most significant gender opinions in social life. With Pierre Bourdieu I assume a structural resemblance ('homology') between social and literary life, so that the conclusions can be used as an indication as to where one should look for possible gender opinions in the literary reviews.

Secondly, the opinions of literary reviewers between 1945 and 1960 are analysed. This is done in a case-study, which permits exact analysis, both in a quantitative, but also a qualitative, i.e. historically specific, way. 'Literary reviewers' are defined as the group that produces reviews for daily and weekly publications.

Thirdly, opinions of other participants in the literary life of the time are scrutinized. Although they have different occupations and functions than reviewers have,

together they produce, in a certain time and place, a specific discourse and specific dominant definitions that shape reality (Bourdieu, Michel Foucault). The opinions of the second group can thus serve as a check on interpretations of the ideas of literary reviewers, and also provide an explanation and a background for notions or assumptions referred to by reviewers. The results of the chapter on Dutch social life are used to broaden the picture still further.

The purpose of this study is to put an end to the speculations about the non-existence of reviewers' hierarchising gender opinions between 1945-1960, and to shed light on fascinating, but overlooked, aspects of Dutch literary and social life during those years. My methods of analysis and their results will also be used to reflect more generally on gender discussions, literature, quality and ways of writing literary histories.

Chapter 2, 'Gender opinions in social life', deals with the three most important discussions – as indicated in the national bibliography, *Brinkman's Catalogus van Boeken* – in Dutch social life between 1945 and 1960: 1. The emancipation of women, 2. The 'nature' of men and women, 3. The place of men and women in social life (e.g. the construction of a female domain indoors and a male domain outdoors). Especially the first two discussions are, in part, treated too superficially in existing publications, but it is shown that they form an essential part of the gender opinions of the time.

All three discussions show a remarkable diachronic homogeneity, and also in synchronic respect the differences are quite small. The analysis also makes clear that they are interwoven and reinforce the gender definitions of the other two. They result in quite an asymmetrical order of both sexes, in spite of the central notion of 'different nature but equal importance' (*gelijkwaardigheid*). The men are seen as an unproblematic group that need not undergo a process of development, and possesses the right qualities. Women on the other hand are problematised, they are devised of as a group that still needs further development, that has to be guided, and whose intrinsic qualities are, to a certain extent, unsuitable and ephemeral. In short, a clear hierarchical distinction is made between both groups.

The problem tackled in Chapter 3, 'Questioning reviewers and their literary context', amounts to: how can these results help to interrogate literary reviewers and their literary context and to find out whether, and where, hierarchising gender opinions do occur there? The above-mentioned 'homology' between social and literary life means, firstly, that social and literary life have parallel structures, and thus some basic principles of gender order in the first one should return in the last one. Secondly, important opinions of social life – being the more dominant

and general field – will influence the opinions held in literary life, although in an indirect way. Influences are 'restructured' (Bourdieu), because each field is served by its own 'logic', has its own practices and interests. Therefore, the results of Chapter 2 can serve to formulate general questions, adapted to the specificities of literary life.

For the literary reviewers a case-study is developed, that contains the reviews of ten prose books by female writers, and ten by male writers. The female writers form a varied, heterogeneous corpus against which the corpus of male writers is matched. The criteria used for choosing the ten women writers and their books are: the size of their literary output, the number of literary activities, age, the ranking of the book within the oeuvre, the year of publication of the book (the ten books had to be spread over the period of 15 years), the number of reviews.

Women writers tend to be reviewed less frequently than their male colleagues, but this appears to be due to non-literary factors (cf. Janssen 1997b). As such factors are taken into consideration here, both groups in the corpus attract around 120 reviews (cf. the appendix). This means the analysis can concentrate on the contents, on the quality of the reviewers' attention.

Five aspects are investigated which allow one to check if reviewers (and also the other participants in literary life) tend, on the one hand, to see male and female authors as two different groups, and, on the other, maintain a hierarchical difference between both groups: 1. Differences in the extra-textual system of signals (for practical reasons only four aspects can be checked), 2. How, and how often the authors are linked with an area of Dutch literature, 3. How, and how often they are compared with other writers, 4. Remarks in the corpus on emancipation, (changing) achievements, quality, the 'ladies' novel', 5. Gendered qualities that authors and their books get attributed.

Chapter 4 is devoted to the first aspect, 'The extra-textual system of signals in the review corpus' (quantitative analysis). No differences at all are found between the female and the male group with regard to the number of reviews printed in the most important dailies and weeklies (Table 1) or the number of reviews written by the most important reviewers (Table 2). A significant difference is, however, found for the number of short reviews (Table 3), an insignificant difference exists for the number of shared reviews (Table 4). This means that reviewers show some hierarchising gender opinions, but they do not express themselves as strongly as they could have done. Maybe reviewers' discrimination after 1945 really will, in fact, prove to be more or less non-existent.

Chapter 5 investigates 'Links with a part of Dutch literature in the review corpus' (quantitative analysis, Table 5). A significant difference between the female and the male group is found for the number of links with their own sex ('She is one of the

most interesting female novel writers', etc.), which means that women authors are seen as a special group. A marginally significant difference is found for the total number of links for both groups, which is a powerful indication that female authors are not seen as potential rivals of others, but as isolated persons who have no place in any network. This seems to imply that reviewers consider the women as less central to Dutch literature than they regard the men.

An insignificant difference is found with regard to the number of innovative statements ('She/He is a talented representative of the new generation' etc.). Again, the reviewers exhibit hierarchising gender opinions, but not in all respects.

In Chapter 6, 'The status of women writers and men writers in the literary context', we have checked if these interpretations are corroborated by a first analysis of the literary context of the reviewers. Is a difference between men and women constructed here, and is it linked to the assessment that the men writers are a more central part of literature and have a higher status? Three aspects are considered here: 1. The way the notion 'literary generations' is dealt with, 2. The use of so-called generic terms, 3. Conceptions of male and female authors. The conclusion arrived at is that women writers are easily overlooked. Moreover, parallel conceptions exist of the intellectual and/or writing man versus the non-intellectual 'housewife writer' (Haasse 1957). Thus, the female authors are estimated as less professional, the male authors are seen as the centre and the most important part of Dutch literature. This confirms my former interpretations.

Chapter 7 is devoted to 'Comparisons with other authors in the review corpus' (quantitative analysis). By way of comparison an author is again seen as part of a network, but he or she is also more exactly placed in a 'literary frame of reference' (Rosengren 1983) and thus classified and valued. Here we have examined: 1. The number of comparisons for the female and male group, 2. The number of comparisons with female writers, 3. The number of comparisons with international writers (which implies a high praise). The first aspect shows a slight difference in percentage, but it is not significant. For the other two aspects a significant difference is found. Further analysis reveals that the reviewers use a three-tier model. There are three hierarchically ranked frames of reference: the first, and lowest, consists of national women writers; the second of national men writers; the third and highest of international men writers. This again confirms my former conclusion that the reviewers see male authors as the most important and central part of (Dutch) literature.

Chapter 8, 'Literary achievements and innovation in the literary context', investigates if the other participants in literary life distinguish between female and male authors, with regard to their achievements and innovative force. They turn out to

be firmly convinced that literature by women has, on the one hand, because of the social emancipation, developed, but, on the other hand, it does (still) not reach the level of literature written by men. High quality, leadership, innovation and genius are defined as masculine qualities. This analysis makes it all the more surprising that the innovative links with a part of Dutch literature in the review corpus (Chapter 5) did not show a significant difference between the male and female group. It is therefore to be expected that reviewers also use other methods to express their ideas on this subject.

Chapter 9 is a 'Digression on gender opinions, language and reality', and discusses more detailed some questions that concern gender as a social and historically changing construction and language as producing the meaning, status and reality of phenomena.

Chapter 10 deals with 'The "ladies' novel" in the review corpus and the literary context' (qualitative analysis). The notion 'ladies' novel', that was created in the first quarter of the 20th century, soon no longer referred to a genre, but received the meaning 'poor literature written by women'. In the review corpus, the concept is therefore used in praise of a woman author by contrasting her work with it, and as censure should her work be identified with it. In this way, female authors are again seen as a special and problematical group and associated with poor quality. In the rest of literary life the same view exists, but 'ladies' novel' turns out to also mean 'outdated literature'. The conclusion here is that women and tradition – and indirectly men and innovation – are also linked by the notion 'ladies' novel'; i.e. this is a second method reviewers use to express their views on innovation.

In Chapter 11 'Gender-marked qualities in the review corpus and in the literary context' are investigated (qualitative analysis). Both reviewers and other participants in literary life believe that certain qualities of authors and texts are gender-marked. They identify mainly four pairs of male and female qualities respectively: 1. A distant and compact way of writing versus a detailed and elaborate way of writing, 2. Compositional force and (self-)control versus a lack of these qualities, 3. Reflection, critical analysis and a rational mentality, versus tenderness, sensitivity and an emotional mentality, 4. Hardness, aggression and strength versus softness, weakness and compliance.

The four male qualities are generally seen as being the better ones, and as being in accordance with literary norms, which is not the case for the female qualities. The last two pairs of qualities are linked most strongly with the contemporary gendernorms in social life. As the two female qualities were valued there quite highly, in literary life they are not as severely criticized as the first two female qualities. Nevertheless, in literary terms the male qualities remain superior, especially because

they are, together with the first male quality (a distant and compact way of writing), identified with modernity and innovation. So here we find a third way in which reviewers define innovation as masculine. All in all, this goes to show that reviewers have an equally definite opinion on this subject, as the one which has become established for the other participants in literary life.

The final conclusions of Chapter 12 thus state that combining literary gender analysis with literary sociology is a fruitful enterprise, one which fills some important gaps in both methods. The supposition that women prose writers between 1945 and 1960 were not 'discriminated against' in the first reception phase is proved false. The double, thorough approach of quantitative and qualitative analysis of my case-study has shown that reviewers express hierarchising gender opinions in a set of different ways. Although they did not use all means, as the quantitative analysis has shown, all in all they show strongly gendered convictions as to the central, or marginal, rôle of authors as well as with regard to the literary quality of their products, and the qualities authors and their work possess. The recurring pattern is that writers are divided into a male and a female group and paired up with a high, and low, value respectively. Finally, 'real' literature, 'real' authorship, modernity and masculinity are interwoven: what is literary is defined as *per se* masculine, non-literary aspects and phenomena are defined as feminine. As this all fits in exactly with the hierarchising gender opinions that were found for the other participants in literary life, this interpretation has definitively been confirmed.

It is remarkable that the clash between (provocative) literature and (respectable) society, which is a recurrent item in literary history, is non-existent from a gender viewpoint. Both in literary and in social life the same kind of gendered definitions and norms are produced. Even the young and so-called revolutionary participants in literary life, who are known as 'the founders of postwar literature' (Hofland/Rooduijn 1997), overlook female authors, believe in 'housewife writers', think that male authors are better, assume gendered qualities, etc.

With regard to more general aspects of the methods employed and their results, it is firstly argued that it is surprising to again and again see the argument of quality in today's discussions of male and female authors. As this is an obsolete argument – also for those who do not use discourse analysis or literary sociology – it deserves critical reflection. Secondly, the problem is discussed that historiography judges innovation as very important and tends to repeat the constructions that were produced in the first reception phase (cf. Gaiser 1993). For the years 1945-1960 this is also the case. In that time modernity/innovation was seen as masculine, by defining three of the four key male qualities as modern and the contrasting female qualities as outdated. In addition, one male quality – hardness, aggression, strength – was

linked especially with the new, modern prose. Therefore, hardboiled, disillusioned prose was regarded as the major modern development, and it was linked with masculinity. In today's historiography we still find this same construction applied. This means that scientists have let themselves be guided by 'the plots that the players on the literary field have themselves planned' (Van den Akker/Dorleijn 1996: 1), instead of describing and analysing this process from an independent standpoint.

How can the gender bias of earlier times be removed? It is insufficient to add a sprinkling of female authors to the existing picture, as was still supposed in a recent discussion by literary scientists (cf. Bekkering/Gelderblom 1997). The gender opinions and hierarchical gender order of the years 1945-1960 need to be described, being a fundamental structure of literary life. In the words of Til Brugman, the whole struggle that produces 'a bearded hierarchy', i.e. a hierarchy dominated by the male of the species, with femininity as something of secondary importance. Moreover, the conviction that male writers form the touchstone, the standard and are located at the centre of literature, can no longer be maintained with any credibility. The integration of both sexes at a level of equality has become a necessity. This book lays the foundation for such an approach.

Translated by Eric Dickens

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld Anbeek (1996) – waar het vierde hoofdstuk de titel *De Grote Drie en de romantiek* draagt –; Heumakers en Kuipers (1991) en Ruiter en Smulders (1992 en 1996: 260), die het fenomeen van de 'Grote Drie' bespreken; Hofland en Rooduijn (1997), waar het begrip deels ongerefleeteerd wordt gehanteerd (onder andere p. 54) en deels kritisch wordt besproken (p. 168).
- 2 De Nooy (1993), Van Rees (1983), Van Rees en Dorleijn (1993 en 1994).
- 3 De Rover (1986: 238). Zie verder onder meer Anbeek (1983 en 1986: 15–19), Anbeek en Goedegebuure (1988: 50).
- 4 Ruiter en Smulders (1996: 279). Zie onder meer ook Anbeek (1986: 7–14), Calis (1993 en 1999).
- 5 Janssen (1993: 728). Zie onder meer ook Anbeek (1990: 181–199 en 1997), Anbeek en Goedegebuure (1988: 49–70), Hofland en Rooduijn (1997: 9–15), Renders (2000: 5, 94), De Rover (1986), Ruiter en Smulders (1996: 279–285), Weijers (1991).
- 6 Het is onmogelijk om alle belangrijke publicaties op dit gebied te noemen. Enkele nieuwere, die ook een goede bibliografie bieden, zijn Ezell (1993), Fendler (1997), Von Heydebrand en Winko (1995 en 1996: 222–250), Meijer (1988), Schabert (1995 en 1997), Showalter (1989), Spender (1989), Weigel (1990: 231–264), Wölke (1990). Ook bestaan er relatief veel publicaties over media en gender, zoals Craig (1992), Davies e.a. (1987), Fröhlich en Holtz-Bacha (1995), Gunter (1986), Huhnke (1996), Mühlén Achs en Schorb (1995), Schmerl (1985), Smelik e.a. (1999).
- 7 Zie verder bijvoorbeeld Andeweg (1998), Chadburn (1990), Korevaart (1988), Van Oostrum (1999), Russ (1983), Schenkeveld-Van der Dussen e.a. (1997), Spender (1989), Stephan e.a. (1987), Venske (1986).
- 8 Het geheel zou echter nog mooier geworden zijn als Groen haar cijfers ook in een statistisch model verwerkt had, zodat het al dan niet significante van de procentuele verschillen zou zijn gebleken.
- 9 Zie onder andere Janssen (1988, 1994, 1997a en 1998), De Nooy (1993), Van Rees (1983, 1987 en 1989), Van Rees en Dorleijn (1993 en 1994), Van Rees en

- Vermunt (1996), Verdaasdonk (1983).
- 10 Zie onder andere Dijkstra (1992), Kraaykamp (1993), Knulst en Kraaykamp (1996), Lodemann (1999), Muth (1993), Schram (1991), Verdaasdonk en Van Rees (1991).
- 11 Zie onder meer Bourdieu (1994 en 1997), Bourdieu e.a. (1991), Bürger (1972 en 1983), Bürger e.a. (1989), Hohendahl (1974, 1983 en 1985), Schmidt (1980/1982).
- 12 Zie onder meer Bourdieu (1994 en 1997), Gaiser (1993), Guillory (1993), Pinto en Schultheis (1997).
- 13 Zie onder meer Bosch (1994), Von Braun en Stephan (2000), Butler (1990), Hof (1995), Lindhoff (1995), Meijer (1996), Osinski (1998), Paul en Röttger (1999), Schabert (1995 en 1997), Scott (1986 en 1988), Sturkenboom (1998a en 1998b), *Zeitschrift für Germanistik* (1999). Ik gebruik het begrip 'geslacht' voor de biologische verschillen tussen vrouwen en mannen, 'gender' voor de sociale constructie ervan. Het begrip 'seks' gebruik ik niet; het kan echter wel in citaten voorkomen.
- 14 Zie bijvoorbeeld Van Alphen (1992), Chapman en Rutherford (1988), Craig (1992), Dudink (1995), Hearn en Morgan (1990), Meulenbelt (1998), Simpson (1993), Tonkens e.a. (1995), Te Velde (1993), Walter (2000).
- 15 Zie onder meer Janssen (1994), Kloek en Mijnhardt (1991), De Nooy (1993), Van Rees (1983 en 1985), Van Rees en Dorleijn (1993 en 1994).
- 16 Het lemma 'Vrouw' is tot 1926 in twee onderlemma's verdeeld. Van Boven maakt niet duidelijk of zij enkel de titels van het eerste en belangrijkste onderlemma 'Maatschappelijke toestand, Arbeid, Plichten, Rechten, Roeping etc.' meetelt of ook die van het onderlemma 'Physiologie. – Hygiëne. – Ziekten'. Na dit lemma volgen andere lemma's als 'Vrouwelijke handwerken', 'Vrouwenarbeid', 'Vrouwenkleding' e.d. Vanaf 1926 tot na 1960 is het lemma 'Vrouw' niet meer in twee onderlemma's verdeeld, en het krijgt een nieuwe titel: 'Vrouw. Vrouwenbeweging'. Ook dan volgen daarna andere lemma's. Ik beperk de telling tot 1926 tot het eerste onderlemma 'Maatschappelijke toestand...', en die voor de jaren daarna tot het lemma 'Vrouw. Vrouwenbeweging'.
- 17 Als men de variant 'rond de honderd publicaties per vijf jaar' uitprobeert, is het aantal van 100 titels nog te hoog, en dat blijft ook zo als men allebei de onderlemma's van 'Vrouw' plus alle volgende lemma's die met 'vrouw' beginnen meetelt.
- 18 De titel komt twee keer voor, als themanummer van het protestantse tijdschrift *Wending* en als vertaling van een boek van Margaret Mead.
- 19 Zie bijvoorbeeld Akkerman (1985: 11), Ribberink (1989: 44 en 1992: 64), Riksen en Wijers (1989: 123), Stuurman (1984: 9).

- 20 Geciteerd naar Plantenga (1992: 144).
- 21 Geciteerd naar Vermeij en Raben (1997: 91–92).
- 22 Geciteerd naar Withuis (1990: 13).
- 23 Blok (1989), Linders (1997), Plantenga (1992 en 1993), Stuurman (1984), Vermeij en Raben (1997).
- 24 Geciteerd naar Wijers e.a. (1989: 199).
- 25 Zie ook Drenth (1991), Dresen-Coenders (1952), Dubbink (1987), Isonovo (1951: 13–14), Kolkmeijer (1948), Plantenga (1992).
- 26 Banning e.a. (1951: 14), Blok (1989: 84–89), Drenth (1991: 43–46), Gastelaars (1985: 119), Vossen (1994).
- 27 Zie onder meer Buis e.a. (1985), De Bruijn (1989), Costera Meijer (1996), Ribberink (1998), Riksen en Wijers (1989).
- 28 Zie bijvoorbeeld Dubbink (1987: 66), Morée (1992: 79), Ribberink (1989: 44 en 1992: 64).
- 29 Rümkes collega Buytendijk huldigde overigens dezelfde opvatting, zie hiervoor Weijers (1991: 48).
- 30 Ook voor H.C. Rümke is de man het algemeen menselijke model, zie Weijers (1991: 30).
- 31 Met dank aan Maaïke Meijer, die mij hierop attent maakte.
- 32 Banning e.a. (1951), Cornelissen e.a. (1956), Doorman (1948), Isonovo (1951), Kooy (1957).
- 33 Van den Heuvel (1997), Meijers en Du Bois-Reymond (1987), Olink (1992), Pennings (1985), Poortstra (1987), De Rooij (1986), Tillekens (1990).
- 34 Geciteerd naar Wijers e.a. (1989: 203).
- 35 Geciteerd naar De Liagre Böhl e.a. (1981: 240).
- 36 Zie hierover onder meer Blok (1989: 90–98), Franssen en Van Heezik (1987), Grunell (1985), Trimbos (1961).
- 37 Zie voor deze discussie onder andere Bakker (1995), Hekman (1996), Kögler (1994: 192–200), McNay (1992), Ramazanoglu (1993).
- 38 Akkerman en Stuurman (1985), Blok (1989), Von der Dunk e.a. (1986), Kennedy (1995), Luyckx en Slot (1997), Ruiter en Smulders (1996: 261), Tillekens (1990). Righart (1995) daarentegen benadrukt de breuk tussen de jaren vijftig en zestig weer.
- 39 Ik bedank Susanne Janssen hartelijk voor haar hulp bij de statistische berekeningen en gesprekken over de interpretaties.
- 40 De werktitel van dit – in Groningen uitgevoerde – onderzoek luidt: *Activiteiten van auteurs in het literaire veld en de erkenning van met name vrouwelijke auteurs in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Dit is het eerste onderzoek waarin de

- fictionele productie van mannen en vrouwen – op basis van *Brinkman's Catalogus van Boeken* – na de Tweede Wereldoorlog wordt geteld en geanalyseerd. Ik bedank Lenny Vos hartelijk voor het verstrekken van de voorlopige gegevens (stand zomer 2000).
- 41 Voor 1947 is van 21 publicaties het geslacht van de auteur nog onbekend, voor 1957 van 17 publicaties. Deze zijn in de berekening weggelaten (ik neem aan dat ook daarvan circa een vijfde van vrouwelijke schrijvers stamt, zodat de percentages dus onveranderd blijven). Voor de nieuwsgierigen: wat betreft het totale aantal fictionele publicaties is volgens het onderzoek van Lenny Vos de verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke schrijvers eveneens vier vijfde versus een vijfde.
  - 42 Er bestaan veel publicaties over deze problematiek. Enkele belangrijke die ook veel bibliografische verwijzingen geven zijn Bußmann (1995), Frank (1992), Häberlin e.a. (1992), Pusch (1984, 1990 en 1999), Sneller en Verbiest (2000), Thorne e.a. (1983), Trömel-Plötz (1984 en 1991).
  - 43 Brandt Corstius (1959), Brandt Corstius en Jonckheere (1959), Knuvelde (1954), Van Leeuwen (1950 en 1951), Lodewick e.a. (1959), Stroman (1951), Vooys en Stuiveling (1951 en 1958).
  - 44 Zie Ross (1972) voor een commentaar op de oordelen van Lehmann en Hermans over Blaman en Vasalis.
  - 45 Zie Meijer (1988: 287–315) voor een commentaar op de algemeen aanvaarde opvatting van de jonge vrouwelijke dichters als 'epigonaal'.
  - 46 Zie ook Barsch e.a. (1994), Joostens (1990), Van Rees en Dorleijn (1993 en 1994), Segers (1994), Verdaasdonk (1983).
  - 47 Annie M.G. Schmidt in de jaren vijftig, geciteerd door Wim Ibo (1987: 21): 'Het is allemaal zo vreselijk benepen. Een zinnetje als "Trek die wollen broek uit" mag niet. Ik haat het kleinburgerlijk fatsoen en het angstig zijn voor de brave troeltjes die zich te pletter schrikken en dan opgewonden brieven gaan schrijven. Een auteur knapt af op gezeur.'
  - 48 Onstenk (1983), Pattynama (1991), Schuijf (1994). Opmerkelijk is dat men na de Tweede Wereldoorlog vrouwelijke homoseksualiteit al in de jaren veertig en vijftig thematiseert, mannelijke homoseksualiteit pas in de jaren zestig.

Literatuur

- Abma, Ruud (1990), 'Nuchterheid en nozems', in: Tillekens, pp. 31–45.
- Akker, Wiljan van den en Gillis Dorleijn (1996), 'Over de geschiedschrijving van de moderne Nederlandse poëzie. Problemen, getallen, suggesties', in: *Nederlandse letterkunde*, 1, 1, pp. 2–29.
- Akkerman, Tjitske (1985), 'Inleiding. Ontzuiling, gezinspolitiek en feminisme in Nederland', in: Akkerman en Stuurman, pp. 11–37.
- Akkerman, Tjitske en Siep Stuurman (red.) (1985), *De zondige Rivière van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling 1950–1975*, SUA, Amsterdam.
- Alphen, Ernst van (1992), 'Vorm als vent. Bodybuilding, Francis Bacon en de zonen van Noach', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 13, 1, pp. 56–70.
- Altmann, Petra (1983), *Der Buchkritiker in den deutschen Massenmedien. Selbstverständnis und Selektionskriterien bei Buchbesprechungen*, s.n., München.
- Anagnostes (1949), 'De tafel schoongeveegd. De vrouwenvriend', in: *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 10, 6, pp. 214–216.
- Anbeek, Ton (1983), 'Na de oorlog. Over literatuur en maatschappij (1945–1948)', in: *Forum der Letteren*, 24, 2, pp. 94–109.
- Anbeek, Ton (1986), *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945–1960*, De Arbeiderspers, Amsterdam.
- Anbeek, Ton (1990), *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*, De Arbeiderspers, Amsterdam.
- Anbeek, Ton (1997), "'Niet het moment voor experimenten". De twee gezichten van de jaren vijftig', in: Luykx en Slot, pp. 19–26.
- Anbeek, Ton en Jaap Goedegebuure (1988), *Het literaire leven in de twintigste eeuw*, Nijhoff en Educaboek, Leiden en Culemborg.
- Andeweg, Agnes (1998), 'Born to be wild? Nederlandse dichters in de jaren tachtig', in: *Literatuur*, 15, 1, pp. 37–42.
- Andringa, Els (1998), 'The empirical study of literature: Its development and future', in: Susanne Janssen en Nel van Dijk (red.), *The empirical study of literature and the media. Current approaches and perspectives*, Barjeste van Waalwijk van Doorn, Rotterdam.

- Anoniem (1948), 'Voorwoord', in: idem (red.), *Het witte schip. Nederlandse vrouwenpoëzie 1944-1948*, Mees, Santpoort, pp. 5-6.
- Anoniem (1949), 'Hella S. Haasse', in: *Singel 262. Zesentwintig biografieën*, Querido, Amsterdam, pp. 35-36.
- Anoniem (1950a), [rubriek: Wij lezen voor u...], in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 6 mei.
- Anoniem (1950b), 'De pen in vrouwenhand', in: *De Groene Amsterdammer*, 13 mei.
- Anz, Thomas (1988), 'Lyrik ohne Normen? Bemerkungen zum Begriff der literarischen Norm und zur Praxis der Feuilletonkritik', in: Jordan, pp. 233-246.
- Anz, Thomas (1990), 'Literaturkritisches Argumentationsverhalten: Ansätze zu einer Analyse am Beispiel des Streits um Peter Handke und Botho Strauß', in: Barner, pp. 415-430.
- Bakker, Kees (1990), 'De dialoog: de pedagogiek van het gesprek', in: Tillekens, pp. 46-63.
- Bakker, Kees de en Herman Arnolds (1985), *De vijftig boekenweekgeschenken 1932-1985*, CPNB, Amsterdam.
- Bakker, Mariëtte (1995), 'De ongefundeerde kritiek van de feminist. Over Foucault en feminisme', in: Machiel Karskens en Jozef Keulartz (red.), *Foucault herdenken. Over werk en werking van Michel Foucault*, Damon, Best, pp. 99-108.
- Bakker, Siem (1986), *Literaire tijdschriften. Van 1885 tot heden*, Amsterdam.
- Banning, W. e.a. (1951), *De vrouw in het bedrijf. Verslag van het congres van de Nederlandse Vereniging voor Bedrijfspsychologie in samenwerking met de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk op 14 December 1951*, Nederlandse vereniging voor bedrijfspsychologie, s.l.
- Barner, Wilfried (red.) (1990), *Literaturkritik - Anspruch und Wirklichkeit. DFG-Symposium 1989*, Metzler, Stuttgart.
- Barsch, Achim, Gebhard Rusch en Reinhold Viehoff (red.) (1994), *Empirische Literaturwissenschaft in der Diskussion*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Beauvoir, Simone de (1982), *De tweede sekse*, 8e druk, Bijleveld, Utrecht.
- Beekman, Klaus (red.) (1994), *Institution and Innovation*, Rodopi, Amsterdam en Atlanta.
- Beets, N. (1954), *De jongen in de puerale periode. Een bijdrage tot de anthropologische psychologie van de jongen*, Bijleveld, Utrecht.
- Bekkering, H. en A.J. Gelderblom (red.) (1997), *Veelstemmig akkoord. Naar een nieuwe literatuurgeschiedenis. Verslag studiedag Literatuurgeschiedenis, Den Haag, 17 januari 1997*, Sdu, Den Haag.
- Bel, Jacqueline (1991), 'Honderd manieren om een literatuurgeschiedenis te schrij-

- ven. Een gesprek tussen Van den Akker, Van Halsema, Goedegebuure en Anbeek', in: *Literatuur*, 8, 1, pp. 39-47.
- Blaman, Anna (1950a), 'Naar het einde van een mythe', in: *Litterair paspoort*, 5, 3, pp. 60-61.
- Blaman, Anna (1950b), 'Vrouwen, weest op uw hoede', in: *De Groene Amsterdammer*, 3 juni.
- Blaman, Anna (1950c), '"Ook vrouwen kunnen wel eens iets verstandigs zeggen" - Simone de Beauvoir's *Le Deuxième Sexe*', in: *De Groene Amsterdammer*, 10 juni.
- Blaman, Anna (1963), 'Waar blijven de vrouwelijke genieën?', in: *Anna Blaman over zichzelf en anderen. Poëzie, artikelen en lezingen*, Meulenhoff, Amsterdam, pp. 70-73.
- Blijstra, R. (1953), 'Op de zelfkant', in: *Critisch Bulletin*, 20, 2, pp. 55-61.
- Blok, Els (1989), *Werkende vrouwen in de jaren veertig en vijftig*, 2e druk, Sara en Van Gennep, Amsterdam. [= E. Blok (1978), *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955*, SUN, Nijmegen.]
- Blom, J.C.H. (1989), *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*, Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam en Den Haag.
- Blom, J.C.H. (1993), 'Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing. Enkele beschouwingen over veranderende opvattingen over de vrouw in Nederland sinds de jaren dertig', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 108, 1, pp. 28-50.
- Bois-Reymond, Manuela du (1990), 'Huiselijkheid en onderhandeling', in: Tillekens, pp. 84-103.
- Boonstra, H.T. (1979), 'Van waardeoordeel tot literatuuropvatting', in: *De Gids*, 142, 4, pp. 243-253.
- Bork, G.J. van en N. Laan (red.) (1986), *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur*, Wolters-Noordhoff, Groningen.
- Borkus, Marja e.a. (1994), *Vrouwenstemmen. 100 jaar Vrouwenbelangen, 75 jaar vrouwenkiesrecht*, Walburg Pers, Zutphen.
- Born, Wina (1959), 'Sini Greup-Roldanus. Schrijfster van historische vrouwenromans. Milde humor en vrouwelijke wijsheid', in: *De Telegraaf*, 7 december.
- Bosch, Mineke (1994), *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948 / The Gender of Science. Women and higher education in the Netherlands, 1878-1948*, SUA, Amsterdam.
- Bosmans, J. (1989), 'De politiek en de arbeid van de gehuwde vrouw in Nederland', in: *Spiegel Historiael*, 24, 11, pp. 468-474.
- Bourdieu, Pierre (1989), 'De produktie van geloof. Bijdrage tot een economie van symbolische goederen', in: Pels, pp. 246-283.

- Bourdieu, Pierre (1993), 'The Field of Cultural Production, or: The Economic World Reversed', in: Johnson, pp. 29-73.
- Bourdieu, Pierre, (1994), *De regels van de kunst. Wording en structuur van het literaire veld*, Van Gennep, Amsterdam.
- Bourdieu, Pierre (1997), 'Das literarische Feld', in: Pinto en Schultheis, pp. 33-147.
- Bourdieu, Pierre, Kees van Rees, Siegfried Schmidt en Hugo Verdaasdonk (1991), 'Panel discussion on the structure of the literary field and the homogeneity of cultural choices', in: Ibsch e.a., pp. 427-444.
- Boven, Erica van (1992), *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*, Sara en Van Gennep, Amsterdam.
- Boven, Erica van (1996), 'Institutionele literatuursociologie en genderstudies', in: *Nederlandse letterkunde*, 1, 3, pp. 221-235.
- Boven, Erica van (2000), 'De eeuwige verbinding van schrijfsters, massa's en middelmaat', in: *De Gids*, 163, 9, pp. 688-696.
- Boven, Erica van, Maaïke Meijer en Agnes Andeweg (1999), 'Een campobsessie met katholicisme. "Literatuur en moderniteit in Nederland" van Frans Ruiter en Wilbert Smulders in genderkritisch perspectief', in: *Spiegel der Letteren*, 41, 1, pp. 57-69.
- Bovenschen, Silvia (1979), *Die imaginierte Weiblichkeit. Exemplarische Untersuchungen zu kulturgeschichtlichen und literarischen Präsentationsformen des Weiblichen*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Brandenburg, Angenies (1988), *Annie Romein-Verschoor 1895-1978. 2 delen*. De Arbeiderspers, Amsterdam.
- Brandt Corstius, J.C. (1959), *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, Het Spectrum, Utrecht en Antwerpen.
- Brandt Corstius, J.C. en Karel Jonckheere (1959), *De literatuur van de Nederlanden in de moderne tijd*, Meulenhoff, Amsterdam en Antwerpen.
- Braun, Christina von en Inge Stephan (red.) (2000), *Gender-Studien. Eine Einführung*, Metzler, Stuttgart en Weimar.
- Brinker-Gabler, Gisela (red.) (1988), *Deutsche Literatur von Frauen. 2 delen*, Beck, München.
- Brinkgreve, C. en M. Korzec (1978), *'Margriet weet raad'. Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*, Het Spectrum, Utrecht.
- Brouns, Margo e.a. (red.) (1995), *Vrouwenstudies in de jaren negentig. Een kennismaking vanuit verschillende disciplines*, Coutinho, Bussum.
- Brugman, Til (1959), 'Baard boven baard', in: *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 19, 4, pp. 7-9.
- Bruijn, Jeanne de (1989), *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch*

- en emancipatorisch perspectief*, SUA, Amsterdam.
- Buikema, Rosemarie (1992), [recensie over Prinssen en Vermij 1991], in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 13, 2, pp. 298–300.
- Buikema, Rosemarie en Anneke Smelik (red.) (1993), *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen*, Coutinho, Muiderberg.
- Buis, Brigitte, Dorien Greshof en Nelleke de Jong (1985), 'Dolle Mina, 1970–1972', in: Akkerman en Stuurman, pp. 150–187.
- Bukman, Bert en Matt Dings (1995), 'De meisjes van de Boekenschrijffabriek', in: *HP/De Tijd*, 21 april.
- Burg, Fenna van den (1983), *De Vrije Katheder 1945–1950. Een platform van communisten en niet-communisten*, Van Gennep, Amsterdam.
- Bürger, Christa e.a. (red.) (1989), *Zur Dichotomisierung von hoher und niederer Literatur*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Bürger, Christa (1990), *Leben Schreiben. Die Klassik, die Romantik und der Ort der Frauen*, Metzler, Stuttgart.
- Bürger, Peter (1972), *Theorie der Avantgarde*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Bürger, Peter (1983), 'Die Institution Literatur und der Modernisierungsprozeß', in: idem (red.), *Zum Funktionswandel der Literatur*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, pp. 9–32.
- Bürger, Peter (1990), 'The Problem of Aesthetic Value', in: Peter Collier en Helga Geyer-Ryan (red.), *Literary Theory Today*, Polity Press, Cambridge e.a.
- Bussemaker, Jet (1992), 'Welvaart, welzijn en sekse. Grondslagen van de verzorgingsstaat', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 13, 2, pp. 218–234.
- Bußmann, Hadumod (1995), '"Das" Genus, "die" Grammatik und – "der" Mensch: Geschlechterdifferenz in der Sprachwissenschaft', in: Bußmann en Hof, pp. 114–160.
- Bußmann, Hadumod en Renate Hof (red.) (1995), *Genus. Zur Geschlechterdifferenz in den Kulturwissenschaften*, Kröner, Stuttgart.
- Butler, Judith (1990), *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York e.a.
- Buurman, Paul (1996), *Duitse literatuur in de Nederlandse dagbladpers 1930–1955. Een historisch-documentair receptie-onderzoek*, Buurman, Amsterdam.
- Buytendijk, F.J.J. (1922), *Beschouwingen over enkele moderne opvoedkundige denkbeelden*, Noordhoff, Groningen.
- Buytendijk, F.J.J. (1938), *De school en de lichamelijke opvoeding*, Algemeene Landsdrukkerij, Den Haag.
- Buytendijk, F.J.J. (1943), *Over de pijn*, Het Spectrum, Utrecht.
- Buytendijk, F.J.J. (1948), *Algemene theorie der menselijke houding en beweging als*

- verbinding en tegenstelling van de physiologische en de psychologische beschouwing. Het Spectrum, Utrecht.
- Buytendijk, F.J.J. (1951), *De vrouw. Haar natuur, verschijning en bestaan. Een existentieel-psychologische studie*, Het Spectrum, Utrecht en Antwerpen.
- Calis, Piet e.a. (1984), *Het spel en de knikkers. Kernboek 2. Literatuurgeschiedenis van 1880 tot heden*, 3e herz. druk, Meulenhoff, Amsterdam.
- Calis, Piet (1988), *Onze literatuur vanaf 1916*, 3e herz. druk, Meulenhoff, Amsterdam.
- Calis, Piet (1989), *Het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945*, Meulenhoff, Amsterdam.
- Calis, Piet (1993), *Speeltuin van de titaantjes. Schrijvers en tijdschriften tussen 1945 en 1948*, Meulenhoff, Amsterdam.
- Calis, Piet (1999), *De vrienden van weleer. Schrijvers en tijdschriften tussen 1945 en 1948*, Meulenhoff, Amsterdam.
- Chadburn, Nancy L. (1990), 'Gender Bias in Dutch Literary Reviews: Marja Brouwers' "Havinck"', in: *Dutch Crossing*, nr. 42, pp. 96-103.
- Chamuleau, R.B.F.M. en J.A. Dautzenberg (1991), *Nederlandse letterkunde 2. 19e en 20e eeuw*, Het Spectrum, Utrecht.
- Chapman, Rowena en Jonathan Rutherford (red.) (1988), *Male Order. Unwrapping Masculinity*, Lawrence & Wishart, Londen.
- Cornelissen, L.H. e.a. (1956), *De arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin*, Kok, Kampen e.a.
- Cornelissen, Micky (1992), 'Schrijfsters in de jaren vijftig', in: *Literatuur*, 9, 3, pp. 191-192.
- Costera Meijer, Irene (1996), *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980*, Het Spinhuis, Amsterdam.
- Couwenberg, S.W. (1957), *De vereenzaming van de moderne mens. Kern van het huidige sociale vraagstuk*, Pax, Den Haag.
- Craig, Steve (red.) (1992), *Men, Masculinity, and the Media*, Sage Publications, Newbury Park e.a.
- Damen, E. (1959), 'Lijden door het werk', in: *Hollands Weekblad*, 1, 8, pp. 4-6.
- Davies, Kath, Julianne Dickey en Teresa Stratford (red.) (1987), *Out of Focus. Writings on Women and the Media*, The Women's Press, Londen.
- Dercksen, Adrianne (1992), 'Heropvoeding van onmaatschappelijke gezinnen', in: Vossen e.a., pp. 56-62.
- Dieleman, Arjan (1990), 'De late jaren vijftig of de vroege jaren zestig?', in: Tillekens, pp. 11-30.
- Dijkstra, Katinka (1992), *Lezers in Utrecht. Een empirisch onderzoek naar leesgedrag en factoren die hierop van invloed zijn*, s.n., Utrecht.

- Dinaux, C.J.E. (1958), *Gegist bestek. Benaderingen en Ontmoetingen. Deel I*, Stols, Den Haag.
- Dippel, C.J. en E.J. Dippel-Schreiber (1954), 'Man en Vrouw – in de heden-daagse cultuur', in: *Wending*, themanummer 'Man en vrouw', 9, 5/6, pp. 322–366.
- Donker, Anthonie (1955), 'Voor de zwaarste opgave', in: *Critisch Bulletin*, 22, 4, pp. 200–205.
- D[onker], A[nthonie] (1958), [rubriek 'Ex Libris']. Over *Vrouwen nemen de tijd* van A. Viruly, in: *De nieuwe stem*, 13, 7/8, pp. 477–478.
- Doorman, J.C. (1948), 'Industrie en bedrijf', in: M.G. Schenk (red.), *Vrouwen van Nederland 1898–1948. De vrouw tijdens de regering van koningin Wilhelmina*, Scheltens & Giltay, Amsterdam, pp. 206–227.
- Dörner, Andreas en Ludgera Vogt (1994), *Literatursoziologie. Literatur, Geschichte, Politische Kultur*, Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Drenth, Annemieke van (1991), *De zorg om het Philipsmeisje. Fabrieksmeisjes in de elektrotechnische industrie in Eindhoven 1900–1960*, Walburg Pers, Zutphen.
- Drenth, Annemieke van en Yolanda te Poel (1992), "Samen-meisje-zijn". Constanten en veranderingen in jeugdwerk en meisjescultuur van de jaren vijftig en zestig', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 13, 2, pp. 183–199.
- Dresen-Coenders, H.M. (1952), *Iets over de psychologie van het fabrieksmeisje*, Katholieke Jeugdraad van Nederland, Utrecht.
- Dubbink, W. (1987), 'Het fabrieksmeisje', in: *Groniek*, themanummer 'Vrouw en verzorgingsstaat', nr. 97, pp. 63–72.
- Dubois, Pierre H. (1949), 'Vrouwenspiegel. Werk van Nederlandse schrijfsters', in: *De Spectator*, 29 juli.
- Dubois, Pierre H. (1959), 'Reis naar de volwassenheid', in: *Het Boek van Nu*, 12, 7, p. 130.
- Dudink, Stefan (1995), 'De vanzelfsprekende mannelijkheid', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 16, 2, pp. 204–217.
- Dunk, H.W. von der e.a. (1986), *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig*, De Haan, Houten.
- Eggink, Clara (1950), 'In gesprek met: Annie Romein-Verschoor', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 24 juni.
- Eggink, Clara (1955), 'De schrijvende vrouw en Anna Blaman', in: *De Gids*, 118, 8, pp. 149–156.
- Eggink, Clara e.a. (1947), *Kompas der Nederlandse Letterkunde*, De Bezige Bij, Amsterdam.
- Elburg, Jan G. (1950), 'Bedje en kadetje', in: *Braak*, 1, 4, pp. 93–96.

- Elburg, Jan G. (1987), *Geen letterheren. Uit de voorgeschiedenis van de vijftigers*, Meulenhoff, Amsterdam.
- Engelen, Margot (1984), *Uitgeven, verkopen en lezen van boeken in Nederland in de jaren vijftig. Een receptie-historisch onderzoek*, Doctoraalscriptie Leiden.
- Engelen, Margot (1985), "Literatuur liep niet in de jaren vijftig". Uitgevers aan het woord', in: *Literatuur*, 2, 2, pp. 66-73.
- Erkelens, H. en W.A.R. Laanstra (1987), 'Met moedermelk meer mams', in: *Groniek*, themanummer 'Vrouw en verzorgingsstaat', nr. 97, pp. 97-110.
- Etty, Elsbeth (1999), *Dames gaan voor. Nieuwe Nederlandse schrijfsters van Hella Haasse tot Connie Palmen*, De Bijenkorf, Amsterdam.
- Ezell, Margaret J.M. (1993), *Writing Women's Literary History*, Johns Hopkins University Press, Baltimore en Londen.
- Fendler, Susanne (red.) (1997), *Feminist Contributions to the Literary Canon. Setting Standards of Taste*, Edwin Mellen Press, Lewiston e.a.
- Fenoulhet, Jane (1999), 'Menno ter Braak en de "Vrouw in de literatuur"', in: *Neerlandica Extra Muros*, 37, 1, pp. 19-30.
- Fijn van Draat, Wijmie (1954), 'Een gewaarschuwde vrouw is duizend mannen te erg', in: *Het Boek van Nu*, 7, 10, p. 199.
- Flitner, Christine (1995), *Frauen in der Literaturkritik. Gisela Elsner und Elfriede Jelinek im Feuilleton der Bundesrepublik Deutschland*, Centaurus Verlagsgesellschaft, Pfaffenweiler.
- Fokkema, Douwe en Elrud Ibsch (1992), *Literatuurwetenschap en cultuuroverdracht*, Coutinho, Muiderberg.
- Fokkema, R.L.K. (1979), *Het komplot der Vijftigers. Een literair-historische documentaire*, De Bezige Bij, Amsterdam.
- Foucault, Michel (1973), *Archäologie des Wissens*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Foucault, Michel (1982), *De woorden en de dingen. Een archeologie van de menswetenschappen*, 2e herz. druk, Ambo, Baarn.
- Foucault, Michel (1995), *Breekbare vrijheid. De politieke ethiek van de zorg voor zichzelf*, Krisis en Parrësia, Amsterdam.
- Foucault, Michel (1996), *De orde van het spreken*, 2e herz. druk, Boom, Meppel en Amsterdam.
- Frank, Karsta (1992), *Sprachgewalt: Die sprachliche Reproduktion der Geschlechterhierarchie. Elemente einer feministischen Linguistik im Kontext sozialwissenschaftlicher Frauenforschung*, Niemeyer, Tübingen.
- Franssen, Annet en Nettie van Heezik (1987), *Ongehuwd bestaan. Ongehuwde vrouwen in de jaren vijftig*, SUA, Amsterdam.
- Fröhlich, Romy en Christina Holtz-Bacha (1995), *Frauen und Medien. Eine Synopse*

- der deutschen Forschung, Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Gaiser, Gottlieb (1993), *Literaturgeschichte und literarische Institutionen. Zu einer Pragmatik der Literatur*, Literatur + Wissenschaft, Meitingen.
- Galen Last, H. van (1950), 'Program voor feministen', in: *Libertinage*, 3, 6, pp. 463-65.
- Galesloot, Hansje en Margreet Schrevel (red.) (1987), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*, SUA, Amsterdam.
- Gastelaars, Marja (1985), *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*, SUA, Amsterdam.
- Gebauer, Gunter en Christoph Wulf (red.) (1993), *Praxis und Ästhetik. Neue Perspektiven im Denken Pierre Bourdieus*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Gemert, Lia van en Ans J. Veltman-Van den Bos (1997), 'Schrijfsters in de literaire kritiek tussen 1770 en 1850', in: *Nederlandse letterkunde*, 2, 3, pp. 228-241.
- Geyer-Ryan, Helga (1988), 'De castratie van Cassandra. De beroving van het spraakvermogen van mythologische personages', in: *Lover*, 15, 3, pp. 165-169.
- Geyer-Ryan, Helga (1994), 'The Castration of Cassandra', in: idem: *Fables of Desire. Studies in the Ethics of Art and Gender*. Polity Press, Cambridge e.a.
- Goedegebuure, Jaap (1985a), 'Canonvorming na Knuvelde', in: *Spektator*, 15, 1, pp. 32-40.
- Goedegebuure, Jaap (1985b), 'Blamans bedorven roomsoezen', in: *Haagse Post*, 7 september.
- Goedegebuure, Jaap (1989), 'Literaire erotiek na de dood van Eros', in: idem: *Nederlandse literatuur 1960-1988*, Amsterdam, pp. 154-169.
- Görtz, Franz Josef (1978), *Günter Grass, zur Pathogenese eines Markenbilds. Die Literaturkritik der Massenmedien 1959-1969. Eine Untersuchung mit Hilfe daten-verarbeitender Methoden*, Hain, Meisenheim am Glan.
- Goudsblom, J. (1959), *De nieuwe volwassenen*, Querido, Amsterdam.
- Govaart, Th. (1959), *Samenhang. Hoofdpijnen in de geschiedenis van de letterkunde na 1880 in Nederland en Vlaanderen*, Thieme, Zutphen.
- Greshoff, Jan (1956), 'Agenda zonder data', in: *De Gids*, 119, 2, pp. 125-127.
- Grever, Maria en Carla Wijers (red.) (1989), *Vrouwen in de twintigste eeuw. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969*, Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland, IJsselstein.
- Groen, Marlies (1993), *De stand van zaken van literatuur van vrouwen. Een inventarisatie*. [Ongepubliceerd manuscript; onderzoek gedaan in opdracht van de Stichting Internationale Feministische Boekenbeurs. Samenvattingen hiervan zijn gepubliceerd in Groen 1994 en Lust & Gratie 1994.]

- Groen, Marlies (1994), 'Gewoon meedoen met de rest of weggeschreven worden', in: *Lust & Gratie*, 11, 42, pp. 119-123.
- Groot, S.R. de (1949), 'Simone de Beauvoir, Le deuxième sexe I', in: *Libertinage*, 2, 5, pp. 392-393.
- Groot, S.R. de (1950), 'Simone de Beauvoir, Le deuxième sexe II', in: *Libertinage*, 3, 3, pp. 236-238.
- Groskamp-ten Have, Amy (1948), *Achter het masker. Gesprekken met mannen*, Bruna, Antwerpen en Utrecht.
- Grunell, Marianne (1985), *Thuis in de jaren vijftig. Vrouwen over de hoeksteen van die samenleving*, 2e druk, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Guillory, John (1993), *Cultural Capital. The Problem of Literary Canon Formation*, University of Chicago Press, Chicago en Londen.
- Gunter, Barrie (1986), *Television and Sex Role Stereotyping*, Libbey, Londen.
- Haasse, Hella S. (1957), 'Con zelo, ma non troppo', in: *Singel 262. 17 auteursgeheimen*, Amsterdam pp. 43-49.
- Haasse, Hella S. (1959a), *Een kom water, een test vuur*, Moussault, Amsterdam.
- Haasse, Hella S. (1959b), *Dat weet ik zelf niet. Jonge mensen in boek en verhaal*, Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, Amsterdam.
- Häberlin, Susanna e.a. (1992), *Übung macht die Meisterin. Ratschläge für einen nichtsexistischen Sprachgebrauch*, Frauenoffensive, München.
- Hartog, Thea den (1994), 'De emancipatie voltooid? 1945-1967', in: Borkus, pp. 113-152.
- Hausen, Karin (1976), 'Die Polarisierung der "Geschlechtscharaktere". Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben', in: Werner Conze (red.), *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*, Klett, Stuttgart, pp. 363-393.
- Hazeu, Wim (1959), 'De blinde muur: lezenswaardig?', in: *Kentering*, 1, 7, pp. 6-7.
- Hearn, Jeff en David Morgan (red.) (1990), *Men, Masculinities & Social Theory*, Unwin Hyman, Londen e.a.
- Heijne, Bas (1996), 'De sensatie. De bleke armen van Peps', in: *NRC Handelsblad*, 12 juli.
- Heikens, Tjaard (1985), 'Onmaatschappelijkheidsbestrijding', in: Akkerman en Stuurman, pp. 38-73.
- Hekman, Susan J. (red.) (1996), *Feminist Interpretations of Michel Foucault*, Pennsylvania State University Press, University Park (PA).
- Hengel, Mirjam van (1991), '“Alsof niemand denkt: daar is zij”', in: *Voors*, 9, 4, pp. 62-63.

- Hermans, W.F. (1946), 'Gevecht om Gilliams' Nachtegalen', in: *De Baanbreker*, 2, 29/30, p. 5.
- Hermans, W.F. (1955), 'Mandarijnen op zwavelzuur. Van Vriesland, recht op en omgekeerd', in: *Podium*, 10, 4, pp. 245-250.
- Heumakers, Arnold en Willem Kuipers (1990), 'Goden en mindere goden', in: *Maatstaf*, 39, 8/9, pp. 2-12.
- Heuvel, Mark van den (1997), 'Jeugd tussen traditie en moderniteit. Transformaties van naoorlogse jeugdcultuur en het beheer over de jeugd', in: Luykx en Slot, pp. 171-189.
- Heydebrand, Renate von en Simone Winko (1995), 'Arbeit am Kanon: Geschlechterdifferenz in Rezeption und Wertung von Literatur', in: Bußmann en Hof, pp. 206-261.
- Heydebrand, Renate von en Simone Winko (1996), *Einführung in die Wertung von Literatur. Systematik – Geschichte – Legitimation*, Schöningh, Paderborn e.a.
- Heyster, Sis (1946), *Het meisje. De psychologie van het meisje van de laatste schooljaren af tot aan de volwassen leeftijd*, De Toorts, Heemstede.
- Hillenius, Dick (1959), 'Mannelijke en vrouwelijke wetenschap', in: *Hollands Weekblad*, 1, 9, pp. 5-7.
- Hof, Renate (1995), *Die Grammatik der Geschlechter. Gender als Analysekatgorie der Literaturwissenschaft*, Campus Verlag, Frankfurt am Main en New York.
- Hofland, H.J.A. (1972), *Tegels lichten of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten*, Contact, Amsterdam.
- Hofland, H.J.A. en Tom Rooduijn (1997), *Dwars door puinstof heen. Grondleggers van de naoorlogse literatuur. Met een documentaire over de Vijftigers op cd*, Lubberhuizen, Amsterdam.
- Hofstra, J.W. (1956), 'De Nieuwe Zwarte Tijd', in: *De Gids*, 119, 2, pp. 120-124.
- Hohendahl, Peter Uwe (1974), *Literaturkritik und Öffentlichkeit*, Piper, München.
- Hohendahl, Peter Uwe (1983), 'Von der politischen Kritik zur Legitimationswissenschaft. Zum institutionellen Status der Literaturgeschichte nach 1848', in: Peter Bürger (red.), *Zum Funktionswandel der Literatur*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, pp. 194-217.
- Hohendahl, Peter Uwe (red.) (1985), *Geschichte der deutschen Literaturkritik*, Metzler, Stuttgart.
- Honegger, Claudia (1991), *Die Ordnung der Geschlechter. Die Wissenschaft vom Menschen und das Weib, 1750-1850*, Campus, Frankfurt am Main.
- Hoogerhuis, Sietske S. (1981), *Werk & Criterium. Bibliografische beschrijvingen, analytische inhoudsopgaven, indices*, De Graaf, Nieuwkoop.
- Hoornik, Ed. (1958/1959), 'Criterium voorbij', in: *Maatstaf*, 6, 9/10, pp. 714-721.

- Huhnke, Brigitta (1996), *Macht, Medien und Geschlecht. Eine Fallstudie zur Berichterstattungspraxis der dpa, der taz sowie der Wochenzeitungen Die Zeit und Der Spiegel von 1980-1995*, Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Ibo, Wim (1987), 'Na veertig jaar... Persoonlijke herinneringen aan de eerste successen van Annie M.G. Schmidt', in: *Bzzlletin*, 17, 149, pp. 19-24.
- Ibsch, Elrud e.a. (red.) (1991), *Empirical studies of literature. Proceedings of the Second IIGEL-conference (Amsterdam 1989)*, Rodopi, Amsterdam en Atlanta.
- Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (1952), *Wat leeft er onder de vrouwen? Uitkomsten van een prijsvraag naar de drie vrouwenlevenswegen*, Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging, Amsterdam.
- Irmén, Lisa en Astrid Köhncke (1996), 'Zur Psychologie des "generischen" Maskulinums', in: *Sprache & Kognition*, 15, 3, pp. 152-166.
- Istonevo (Instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandse volk) (1951), *Sociale aspecten van de industrialisatie*, Instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandse volk, Amsterdam.
- Jager, Gerrit Th. A. de (1992), *Argumenten voor canonisering: de Vijftigers in de dag- en weekbladkritiek 1949-1959*, s.n., Utrecht.
- Janssen, Frans A. (1993), '20 maart 1952: Het proces rond W.F. Hermans' roman *Ik heb altijd gelijk*. Borsing tussen literatuur en maatschappelijke instituties', in: Schenkeveld-Van der Dussen e.a., pp. 728-731.
- Janssen, Susanne (1988), 'Institutional factors influencing the selection made by literary reviewers', in: *SPIEL*, 7, 2, pp. 281-291.
- Janssen, Susanne (1994), *In het licht van de kritiek. Variaties en patronen in de aandacht van de literatuurkritiek voor auteurs en hun werken*, Verloren, Hilversum.
- Janssen, Susanne (1997a), 'Reviewing as social practice: Institutional constraints on critics' attention for contemporary fiction', in: *Poetics*, nr. 24, pp. 275-297.
- Janssen, Susanne (1997b), 'The Outer Circle? Gender differences in the critical reception of new works of fiction', Toronto 1997. (American Sociological Association, Abstract and Paper Services, 14 pages. Cf. Sociological Abstracts, Suppl. 181, August 1997, p. 60)
- Janssen, Susanne (1998), 'Side-roads to succes: The effect of sideline activities on the status of writers', in: *Poetics*, nr. 25, pp. 265-280.
- Jenkins, Richard (1992), *Pierre Bourdieu*. Routledge, Londen en New York.
- Johnson, Randal (red. en inl.) (1993), *Pierre Bourdieu: The Field of Cultural Production. essays on Art and Literature*, Polity Press, Cambridge e.a.
- Jong, Dirk de (1953), *Repertorium en titel-catalogus op Brinkman's Catalogus 1946-1950*, Sijthoff, Leiden.

- Jong, Dirk de (1959), *Repertorium en titel-catalogus op Brinkman's Catalogus 1951-1955*, Sijthoff, Leiden.
- Jong, Dirk de (1963), *Brinkman's Catalogus van boeken en tijdschriften 1956-1960. Deel III: Repertorium en titelregister*, Sijthoff, Leiden.
- Jong-Keesing, Bep de (1956), 'Van een tot oneindig', in: *Critisch Bulletin*, 23, 7, pp. 346-352.
- Joostens, Frank (red.) (1990), *Het Esthetisch Belang. Nieuwe ontwikkelingen in de literatuursociologie*, Tilburg University Press, Tilburg.
- Jordan, Lothar e.a. (red.) (1988), *Lyrik - Erlebnis und Kritik. Gedichte und Aufsätze des dritten und vierten Lyrikertreffens in Münster*, Fischer, Frankfurt am Main.
- Jurt, Joseph (1995), *Das literarische Feld. Das Konzept Pierre Bourdieus in Theorie und Praxis*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Kelk, C.J. (1947), 'De dikke en de dunne muze', in: *Ad interim*, 4, 1, pp. 1-7.
- Kelk, C.J. (1952), 'Het proza', in: Bijlage 'De tijd waarin wij leven. Huidige aspecten van Nederland en zijn cultuur' van *De Gids*, 115, 7, pp. 273-277.
- Kennedy, James C. (1995), *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Boom, Amsterdam en Meppel.
- Kienecker, Michael (1989), *Prinzipien literarischer Wertung. Sprachanalytische und historische Untersuchungen*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Klein, Josef (1988), 'Benachteiligung der Frau im generischen Maskulinum - eine feministische Schimäre oder psycholinguistische Realität?', in: Norbert Oellers (red.), *Germanistik und Deutschunterricht im Zeitalter der Technologie. Selbstbestimmung und Anpassung. Vorträge des Germanistentages Berlin 1987. Deel 1: Das Selbstverständnis der Germanistik*, Niemeyer, Tübingen, pp. 310-319.
- Kloek, J.J. en W.W. Mijnhart (red.) (1991), *De productie, distributie en consumptie van cultuur*, Rodopi, Amsterdam en Atlanta.
- Knulst, Wim en Gerbert Kraaykamp (1996), *Leesgewoonten. Een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers*, Sociaal en Cultureel Planbureau en VUGA, Rijswijk en Den Haag.
- Knuvelde, Gerard (1954), *Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde*, Malmberg, Den Bosch.
- Kögler, Hans Herbert (1994), *Michel Foucault*, Metzler, Stuttgart en Weimar.
- Kolkmeijer, H.C. (1948), *Fabrieksarbeiders. Bedrijfspsychologische factoren bij de vorming van het fabrieksmeisje in puberteit en adolescentie*, De Arbeiderspers, Amsterdam.
- Kooy, G.A. (1957), *Het veranderend gezin in Nederland*, Van Gorcum, Assen.
- Korevaart, Korrie (1988), '"En we de vrouw, die immer hare huishouding verzaekt..." Vrouwen in de dagbladkritiek', in: idem (red.), *Vrouwen in taal en*

- literatuur*, Acco, Amersfoort en Leuven, pp. 82-96.
- Kossmann, Alfred (1991), 'Bundel portretten over vrouwelijke auteurs', in: *De Gooi- en Eemlander*, 11 april.
- Kouwenaar, Gerrit (1955), 'Vertroosting voor de heer Bert Bakker of de jongen met de poet', in: *Podium*, 10, 3, pp. 185-187.
- Kraaykamp, Gerbert (1993), *Over lezen gesproken. Een studie naar sociale differentiatie in leesgedrag*, Thesis, Amsterdam.
- Krais, Beate (1993), 'Geschlechterverhältnis und symbolische Gewalt', in: Gebauer en Wulf, pp. 208-250.
- Krantz, D.E. en E.V.W. Vercruisse (1959), *De jeugd in het geding*, De Bezige Bij, Amsterdam.
- Kuitert, Lisa (1997), *Het uiterlijk behang. Reeksen in de Nederlandse literatuur 1945-1996*, De Bezige Bij, Amsterdam.
- Laan, Nico (1997), *Het belang van smaak. Twee eeuwen academische literatuurgeschiedenis*, Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Langeveld, M.J. (1952), *Maatschappelijke verwildering der jeugd. Rapport betreffende de geestesgesteldheid van de massajeugd*, Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf, Den Haag.
- Leeuwen, W.L.M.E. van (1950), *Drift en bezinning. Beknopte geschiedenis der nieuwe Noord-Nederlandse letterkunde*, 2e, herz. en uitgebr. druk, Wereldbibliotheek, Amsterdam en Antwerpen.
- Leeuwen, W.L.M.E. van (1951), *Dichterschap en werkelijkheid. Geïllustreerde literatuurgeschiedenis van Noord- en Zuid-Nederland en Zuid-Afrika*, 3e, herz. en uitgebr. druk, De Haan, Utrecht.
- Lehmann, L.Th. (1949), 'Anna Blaman: Eenzaam avontuur', in: *Libertinage*, 2, 2, pp. 153-155.
- Leuker, Maria-Theresia (1992), 'De last van 't huys, de wil des mans...'. *Frauenbilder und Ehekonzepte im niederländischen Lustspiel des 17. Jahrhunderts*, Regensburg, Münster.
- Liagre Böhl, Herman de, Jan Nekkers en Laurens Slor (red.) (1981), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955*, SUN, Nijmegen.
- Liagre Böhl, Herman de (1987), 'Zedeloosheidsbestrijding in 1945. Een motor van de wederopbouw', in: Galesloot en Schrevel, pp. 15-28.
- Liagre Böhl, H. de en G. Meershoek (1989), *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal*, Waanders en Gemeentearchief, Zwolle en Amsterdam.
- Lilienthal, Volker (1988), *Literaturkritik als politische Lektüre. Am Beispiel der Rezeption der 'Ästhetik des Widerstandes' von Peter Weiss*, Spiess, Berlijn.

- Linders, Anneke (1997), 'Vier fronten, één strijd. Mr. N.S. Corry Tendeloo in het spanningsveld van continuïteit en verandering 1945-1956', in: Luykx en Slot, pp. 109-129.
- Lindhoff, Lena (1995), *Einführung in die feministische Literaturtheorie*, Metzler, Stuttgart.
- Lodemann, Jürgen (1999), 'Im Kopf nichts als Bücher? Warum und wie die Südwestfunk-Bestenliste gemacht wird', in: Wendelin Schmidt-Dengler en Nicole Katja Streidler (red.), *Literaturkritik. Theorie und Praxis*, Studien-Verlag, Innsbruck en Wien, pp. 127-144.
- Lodewick, H.J.M.F. e.a. (1959), *Literatuur. Geschiedenis & bloemlezing. Tweede deel. Omstreeks 1880 tot heden*, Malmberg, Den Bosch.
- Lodewick, H.J.M.F., W.A.M. de Moor, K. Nieuwenhuijzen (1979), *Ik probeer mijn pen. Atlas van de Nederlandse letterkunde*, Bert Bakker, Amsterdam.
- Lokhorst, Emmy van (1946), 'Het masker van den tijd', in: *Ad interim*, 3, II, pp. 481-493.
- Lust & Gratie (1994), '"Borsten zijn toch leuk voor iedereen". Een discussie over de wankelende positie van de literatuur van vrouwen en de vermaledijde vrouwelijke stem', in: *Lust & Gratie*, II, 41, pp. 7-57.
- Lutterop, K.M. (1987), 'Marga Klompé en het Katholiek Vrouwendispuut', in: *Groniek*, themanummer 'Vrouw en verzorgingsstaat', nr. 97, pp. 73-82.
- Luykx, Paul (1997), 'Erger dan de Reformatie? Katholieken in de jaren vijftig', in: Luykx en Slot, pp. 67-88.
- Luykx, Paul en Pim Slot (red.) (1997), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*, Verloren, Hilversum.
- Machinek, Angelika (1988), 'Wozu Literaturkritik? Empirische und innerbetriebliche Bedeutung von Rezensionen', in: *Text + Kritik*, themanummer 'Über Literaturkritik', nr. 100, pp. 82-88.
- Marja, A. (1948), 'Aan vader Vestdijk de vijftigjarige', in: *Podium*, 5, 1, pp. 36-37.
- Marja, A. (1954), 'Dichteres in de schaduw. Cor Klinkenbijl', in: idem: *Buiten het boekje. Geschreven portretten van vrienden en vakgenoten*, De Arbeiderspers, Amsterdam, pp. 62-67.
- Marja, A. (1955), 'Psychologie en intuïtie', in: *Critisch Bulletin*, 22, pp. 364-368.
- McNay, Lois (1992), *Foucault and Feminism: Power, Gender and the Self*, Polity Press, Cambridge e.a.
- Meijer, Maaïke (1988), *De Lust tot Lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem*, Sara en Van Gennep, Amsterdam.
- Meijer, Maaïke (1993), '16 juni 1937: Annie Romein-Verschoor krijgt de dr. Wijnaendts Francken-prijs voor Vrouwenpiegel. De schrijvende vrouw en de kri-

- riek', in: Schenkeveld-Van der Dussen e.a., pp. 682–689.
- Meijer, Maaïke (1996), *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Meijer, Maaïke (1999), *Machtige melodieën. Populaire teksten uit de jaren vijftig en zestig als bron voor cultuurgeschiedenis*, s.n., Maastricht.
- Meijers, F. en M. du Bois-Reymond (red.) (1987), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming van de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948–1952)*, Acco, Amersfoort en Leuven.
- Mendels, Josepha (1949), 'Josepha Mendels', in: *Singel 262. Zesentwintig biografieën*, Amsterdam, pp. 46–50.
- Meulenbelt, Anja (1998), *De eerste sekse. Meninge over mannelijkheid*, Van Gennep, Amsterdam.
- Meyer, Josine W.L. (1946a), 'Bestaat er nog een vrouwenvraagstuk?', in: *De Baanbreker*, 2, 7, p. 4.
- Meyer, Josine W.L. (1946b), 'Bestaat er nog een vrouwenvraagstuk? II', in: *De Baanbreker*, 2, 8, p. 6.
- Meyer, Josine W.L. (1946c), 'Bestaat er nog een vrouwenvraagstuk? III', in: *De Baanbreker*, 2, 9, 1946, p. 2.
- Montagu, Ashley (1956), *De natuurlijke superioriteit van de vrouw*, Van Stockum, Den Haag.
- Mooij, J.J.A. (1987), *De wereld der waarden. Essays over cultuur en samenleving*, Meulenhoff, Amsterdam.
- Mooij, J.J.A. (1993), 'Hooftprijs: mannenbolwerk in de Nederlandse literatuur', in: *NRC Handelsblad*, 12 juni.
- Morée, Marjolein (1992), *'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt'. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu*, Van Arkel, Utrecht.
- Morriën, Adriaan (1948a), 'Kroniek van de poëzie. De geheimzinnigheid van het gewone', in: *Criterium*, 4, 1, pp. 23–31.
- M[orriën], A[driaan] (1948b), 'Josepha Mendels, Rolien en Ralien', in: *Criterium*, 4, 1, pp. 62–63.
- Morriën, Adriaan (1950a), 'De Muze weigert model te staan', in: *Litterair paspoort*, 5, 3, pp. 49–50.
- Morriën, Adriaan (1950b), 'Antwoord aan de Muze', in: *Litterair paspoort*, 5, 6, p. 144.
- Morriën, Adriaan (1959), 'Poëzie van vrouwen en vrouwenpoëzie', in: idem: *Concurreren met de sterren*, Van Oorschot, Amsterdam, pp. 23–26.
- Mühlen Achs, Gitta en Bernd Schorb (red.) (1995), *Geschlecht und Medien*, KöPad Verlag, München.

- Mulder, Anne (1950), 'Anne H. Mulder', in: *Singel 262. Tweeëntwintig biografieën*, Querido, Amsterdam, pp. 61-64.
- Mulisch, Harry (1958), 'Manifesten', in: *Podium*, 13, 1, pp. 4-12.
- Munnichs, M. en C.J. van Rees (1986), 'De cultuursociologie van Pierre Bourdieu. Enkele kanttekeningen bij "La Distinction" van Bourdieu', in: *TTT/ Interdisciplinair tijdschrift voor taal- en literatuurwetenschap*, 6, 3, pp. 317-337.
- Muth, Ludwig (red.) (1993), *Der befragte Leser. Buch und Demoskopie*, Saur, München e.a.
- Noordzij, Nel (red.) (1956), *Nederlandse dichters na 1900*, De Bezige Bij, Amsterdam.
- Nooy, Wouter de (1993), *Richtingen & Lichten. Literaire classificaties, netwerken, instituties*, Erasmus Universiteitsdrukkerij, Rotterdam.
- Nooy, Wouter de en Hugo Verdaasdonk (1989), 'Macht en deskundigheid binnen de literatuur', in: Theo Stokkink (red.), *De cultuur elite van Nederland. Wie maken en breken de kunst*, Balans, Amsterdam, pp. 193-206.
- Normand, Suzanne (1950), 'De Vrouw in de hedendaagse Franse literatuur', in: *Litterair paspoort*, 5, 3, pp. 51-53.
- Olink, Hans (red.) (1992), *Wat was de vrede mooi toen het nog oorlog was. Gesprekken over de wederopbouw*, Bzztòh, Den Haag.
- Onstenk, Annemiek (1983), *Van brede schouders tot hoge hakken. Veranderende beeldvorming over lesbische vrouwen in de periode 1939-1965*, SUA, Amsterdam.
- Oostrum, W.R.D. van (1999), *Juliana Cornelia de Lannoy (1738-1782). Ambitieuze, vrijmoedig en gevat*, Verloren, Hilversum.
- Osinski, Jutta (1998), *Einführung in die feministische Literaturwissenschaft*, Erich Schmidt, Berlin.
- Paasman, Riet (1996), *Levens in letters. Autobiografieën van Nederlandse schrijfsters*, s.n., Amsterdam.
- Pattynama, Pamela (1991), 'Maskering en geheimhouding. Het lesbisch verhaal', in: Prinssen en Vermij, pp. 251-263.
- Paul, Heike en Kati Röttger (red.) (1999), *Differenzen in der Geschlechterdifferenz. Differences within Gender Studies*, Erich Schmidt, Berlin.
- Pels, Dick (red. en inl.) (1989), *Pierre Bourdieu. Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, Van Gennep, Amsterdam.
- Pennings, Paul (1985), 'Jongeren en ontzuiling, 1950-1970', in: Akkerman en Stuurman, pp. 74-116.
- Perquin, N. (red.) (1953), *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid. Onderzoek in opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Rapport*

- van het Mgr. Hoogveld Instituut te Nijmegen, Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf, Den Haag.
- Pinto, Louis en Franz Schultheis (red.) (1997), *Streifzüge durch das literarische Feld. Texte von Pierre Bourdieu, Christophe Charle, Mouloud Mammeri, Jean-Michel Péru, Michel Pollak, Anne-Marie Thiesse*, Universitätsverlag Konstanz, Konstanz.
- Plantenga, Janneke (1992), 'De kantelende tijd. Opvattingen over vrouwenarbeid in de jaren vijftig', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 13, 2, pp. 140-161.
- Plantenga, Janneke (1993), *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West)-Duitsland*, SUA, Amsterdam.
- Poldervaart, Saskia (1992), 'Het verdwijnen en weer opkomen van het vrouwen-vraagstuk. De politieke vrouwenorganisaties en de vrouwenbeweging in de periode 1948-1973', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 13, 2, pp. 162-182.
- Poortstra, Jacob (1987), 'Jeugd en zedelijkheid na de oorlog', in: Galesloot en Schrevel, pp. 29-46.
- Posthumus-Van der Goot, W.H. (red.) (1948), *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld*, Brill, Leiden.
- Prinssen, Margriet en Lucie Th. Vermij (red.) (1991), *Schrijfsters in de jaren vijftig*, Sara en Van Gennep, Amsterdam.
- Pusch, Luise F. (1984), *Das Deutsche als Männersprache. Aufsätze und Glossen zur feministischen Linguistik*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Pusch, Luise F. (1990), *Alle Menschen werden Schwestern. Feministische Sprachkritik*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Pusch, Luise F. (1999), *Die Frau ist nicht der Rede wert. Aufsätze, Reden und Glossen*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Ramazanoglu, Caroline (red.) (1993), *Up Against Foucault. Explorations of some tensions between Foucault and feminism*, Routledge, Londen en New York.
- Rees, C.J. van (1983), 'How a Literary Work Becomes a Masterpiece: On the Threefold Selection Practised By Literary Criticism', in: *Poetics*, nr. 12, pp. 397-417.
- Rees, Kees van (1985), 'Consensusvorming in de literatuurkritiek', in: Verdaasdonk, pp. 59-85.
- Rees, C.J. van (1986), *Literary theory and criticism. Conceptions of literature and their application*, s.n., s.l.
- Rees, C.J. van (1987), 'How Reviewers Reach Consensus on the Value of Literary Works', in: *Poetics*, nr. 16, pp. 275-294.
- Rees, C.J. van (1989), 'The Institutional Foundation of a Critic's Connoisseurship', in: *Poetics*, nr. 18, pp. 179-198.
- Rees, C.J. van en G.J. Dorleijn (1993), *De impact van literatuuropvattingen in het*

- literaire veld. Aandachtsgebied literatuuropvattingen van de Stichting Literatuurwetenschap*, Stichting Literatuurwetenschap, Den Haag.
- Rees, C.J. van en G.J. Dorleijn (1994), 'Literatuuropvattingen in het literaire veld: over de integratie van twee benaderingen', in: *Spektator*, 23, 2, pp. 91-114.
- Rees, Kees van en Jeroen Vermunt (1996), 'Event History Analysis of Author's Reputation. Effects of Critic's Attention on Debutants' Careers', in: *Poetics*, nr. 23, pp. 317-333.
- Renders, Hans (1986), *Barbarber 1958-1971*, Martinus Nijhoff, Leiden.
- Renders, Hans (2000), *Braak. Een kleine mooie revolutie tussen Cobra en Atonaal. Met een facsimile-uitgave van het tijdschrift*, De Bezige Bij, Amsterdam.
- Ribberink, Anneke (1989), 'Afscheid van een truttigheidsimago. Vrouwengeschiedenis en de jaren vijftig', in: *Groniek*, themanummer 'De jaren '50 in Nederland', nr. 106, pp. 41-55.
- Ribberink, Anneke (1992), 'Seksenverhoudingen in de jaren vijftig. Van continuïteit naar vernieuwing?', in: Vossen e.a., pp. 63-66.
- Ribberink, Anneke (1998), *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (mvm) 1968-1973*, Verloren, Hilversum.
- Righart, Hans (1995), *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*, De Arbeiderspers, Amsterdam.
- Riksen, Janneke en Carla Wijers (1989), 'Van Gezinsherstel naar Dolle Mina's. Een historisch overzicht 1945-1970', in: Wijers e.a., pp. 119-130.
- Ritter, P.H. (1949), 'De roep om het blijde boek', in: *Het Boek van Nu*, 2, 9, pp. 165-166.
- Ritter, P.H. (1956), *Ontmoetingen met schrijvers*, Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, Amsterdam.
- Rodenko, Paul (1946), 'Over vrouwen, liefde en andere zaken', in: *Columbus*, 1, 12, 343.
- Rodenko, Paul (1955), 'Literatuurgeschiedenis: een pseudo-wetenschap of Wij en de klassieken', in: *Maatstaf*, 3, 3/4, pp. 314-334.
- Rodenko, Paul (1992), 'Postexperimentele damespoëzie', in: Koen Hilberdink (red.), *Paul Rodenko. Verspreide kritieken*, Meulenhoff, Amsterdam, pp. 80-84.
- Roegholt, Richter P. (1972), *De geschiedenis van de Bezige Bij 1942-1972*, De Bezige Bij, Amsterdam.
- Romein, Jan (1949), 'Annie Romein-Verschoor', in: *Singel 262. Zesentwintig biografieën*, Querido, Amsterdam, pp. 63-66.
- Romein-Verschoor, Annie (1951), *Man en vrouw. Uit de geschiedenis van een menselijke verhouding*, Universitaire pers, Leiden.
- Romein-Verschoor, Annie (1979), 'Figuur en betekenis van Henriëtte Roland Holst-

- Van der Schalk', in: idem: *Spelen met de tijd*. 2e druk, SUN, Nijmegen, pp. 141-163.
- Romein-Verschoor, Annie (1981), 'Voor de derde maal: De Vrouw', in: Claire Ramage (sam.), *Annie Romein-Verschoor. Vrouwenwijsheid. Een bundel kritieken en essays over de vrouw*, De Arbeiderspers, Amsterdam, pp. 222-228.
- Roos, P. de (1986), 'Vetkuijfe waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig', in: Von der Dunk e.a., pp. 119-146.
- Rosengren, Karl Erik (1983), *The Climate of Literature. Sweden's Literary Frame of Reference, 1953-1976*, Studentlitteratur, Lund.
- Rosengren, Karl Erik (1985), 'Time and literary fame', in: *Poetics*, nr. 14, pp. 157-172.
- Rosengren, Karl Erik (1987), 'Literary Criticism: Future Invented', in: *Poetics*, nr. 16, pp. 295-325.
- Ross, Leo (1972), 'Mishandelde vrouwen', in: *De Gids*, 135, 1/2, pp. 77-84.
- Rover, F.C. de (1986), 'Het verhalend proza na 1945', in: Van Bork en Laan, pp. 232-250.
- Ruiter, Frans en Wilbert Smulders (1992), 'De demobilisatie van de moderne schrijver. Waarom de "grote drie" niet opgevolgd zullen worden', in: *Maatstaf*, 40, 4, pp. 1-26.
- Ruiter, Frans en Wilbert Smulders (1996), *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990. De Arbeiderspers, Amsterdam, n.v. Anwerpen*.
- Rümke, H.C. (1938), *Levenstijlperken van de man*, De Arbeiderspers, Amsterdam.
- Rummler, Ulrike (1995), '"Ärztin oder Arzt?" Eine psycholinguistische Untersuchung zum generischen Gebrauch des Maskulinums bei Grundschülerinnen und Grundschülern', in: *Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie*, nr. 51, pp. 173-189.
- Russ, Joanna (1983), *How to Suppress Women's Writing*, University of Texas Press, Austin.
- Saal, C.D. (1950), *Hoe leeft en denkt onze jeugd. Resultaten van een in 1946-1947 gehouden enquête*, Boekencentrum, Den Haag.
- Sablionière, Margrit de (1950), 'Vrouwen en Literatuur', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 20 mei.
- Schabert, Ina (1995), '"Gender" als Kategorie einer neuen Literaturgeschichtsschreibung', in: Bußmann en Hof, pp. 162-204.
- Schabert, Ina (1997), *Englische Literaturgeschichte. Eine neue Darstellung aus der Sicht der Geschlechterforschung*, Kröner, Stuttgart.
- Scheele, Birgit en Eva Gauler (1993), 'Wählen Wissenschaftler ihre Probleme anders aus als WissenschaftlerInnen? Das Genus-Sexus-Problem als paradigmatischer Fall der linguistischen Relativitätsthese', in: *Sprache & Kognition*, 12, 2, pp. 59-72.

- Schellekens-Ligthart, A.J. (1957), *Buitenshuis werkende gehuwde vrouwen. Huishoudelijke en financiële problemen. Rapport uitgebracht in opdracht van de Nederlandse Huishoudraad*, Nederlandse Huishoudraad, Den Haag.
- Schellekens-Ligthart, A.J. (1961), *Nadere verkenningen t.a.v. de problematiek van de buitenshuis werkende gehuwde vrouw*, Nederlandse Huishoudraad, Den Haag.
- Schellekens-Ligthart, A.J. (1970), 'Gezinstaken en werkkring buitenshuis: van controverse tot synthese?', in: Sj. Groenman en H. de Jager (red.), *Staalkaart der Nederlandse sociologie*, Van Gorcum, Assen, pp. 194–209.
- Schenk, M.G. (1948), 'Verantwoording', in: idem (red.), *Vrouwen van Nederland 1898–1948. De vrouw tijdens de regering van koningin Wilhelmina*, Scheltens & Giltay, Amsterdam, pp. 19–21.
- Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. e.a. (red.) (1993), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*, Nijhoff, Groningen.
- Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. e.a. (red.) (1997), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550–1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Schmerl, Christiane (red.) (1985), *In die Presse geraten. Darstellungen von Frauen in der Presse und Frauenarbeit in den Medien*, Böhlau, Keulen en Wenen.
- Schmidt, Annie M.G. (1951), 'De vrouw! Altijd weer de vrouw!' In: *Het Parool*, 25 oktober.
- Schmidt, Siegfried J. (1980/1982), *Grundriss der Empirischen Literaturwissenschaft. Deel 1: Der gesellschaftliche Handlungsbereich Literatur. Deel 2: Zur Rekonstruktion literaturwissenschaftlicher Fragestellungen in einer Empirischen Theorie der Literatur*, Vieweg, Braunschweig en Wiesbaden.
- Schmidt, Siegfried J. (1988), 'Literarische Wertung. Zur Reformulierung eines Problems im Rahmen der Empirischen Literaturwissenschaft', in: Jordan, pp. 186–211.
- Schokking, Jacqueline C. (1958), *De vrouw in de Nederlandse politiek. Emancipatie tot actief burgerschap*, Van Gorcum, Assen.
- Schram, Dick H. (1991), *Norm und Normbrechung. Die Rezeption literarischer Texte als Gegenstand empirischer Forschung*, Vieweg, Braunschweig.
- Schuijf, Judith (1994), 'Coderingen: het beeld van het lesbische in de literatuur', in: idem: *Een stilzwijgende samenzwering. Lesbische vrouwen in Nederland 1920–1970*, s.n., Leiden, pp. 153–238.
- Schuit, Carli en Joan Hemels (1988), *Recepten en rolpatronen. Nederlandse kranten en hun vrouwelijke lezers 1888–1988*, Het Spectrum, Utrecht.
- Schutte, Xandra (inl.) (1991), 'Anna Blaman Tribunaal', in: *Surplus*, 5, 3, pp. 21–27.
- Schutte, Xandra (1994), 'De bijziende blik. Anna Blaman tussen kitsch en camp',

- in: *Lust & Gratie*, 11, 42, pp. 5–22.
- Scott, Joan Wallach (1986), 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', in: *American Historical Review*, 91, 5, pp. 1053–1075.
- Scott, Joan Wallach (1988), *Gender and the politics of history*, Columbia University Press, New York.
- Segers, Rien T. (1994), 'Durchbruch und Kanonisierung: Eine neue Provokation für die Literaturgeschichtsschreibung?', in: Barsch e.a., pp. 157–175.
- Showalter, Elaine (red.) (1989), *Speaking of Gender*, Routledge, Londen en New York.
- Sicking, J.M.J. (1986), *Podium 1944–1949. Bibliografische beschrijvingen, analytische inhoudsopgaven, index*, De Graaf, Nieuwkoop.
- Simpson, Mark (1993), *Male Impersonators. Men Performing Masculinity*, Casell, Londen.
- Smelik, Anneke, met Rosemarie Buikema en Maaïke Meijer (1999), *Effectief beeldvormen. Theorie, analyse en praktijk van beeldvormingsprocessen*, Van Gorcum, Assen.
- Sneller, A. Agnes en Agnes Verbiest (2000), *Wat woorden doen. Cursusboek genderlinguïstiek*, Coutinho, Bussum.
- Spender, Dale (1989), *The Writing or the Sex? Or why you don't have to read women's writing to know it's no good*, Pergamon Press, New York e.a.
- Spock, B. (1950), *Baby- en Kleuterverzorging*, De Driehoek, 's-Graveland.
- Stephan, Inge, Regula Venske en Sigrid Weigel (1987), *Frauenliteratur ohne Tradition? Neun Autorinnenporträts*, Fischer, Frankfurt am Main.
- Straat, Evert (1961), 'Karakter en peil van de literaire polemieek na de oorlog', in: *Maatstaf*, 8, 1, pp. 700–708.
- Straten, Hans van (1947), 'Couleur Locale', in: *Columbus*, 2, 2/3, pp. 82–88.
- Streng, Toos (1997), *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815–1860*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Stroman, Ben (1949), 'Jeanne van Schaik-Willing', in: *Singel 262. Zesentwintig biografieën*, Querido, Amsterdam, pp. 67–70.
- Stroman, Ben (1951), *Overzicht en indrukken. De Nederlandse roman in de periode 1940–1950*, Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam en Den Haag.
- Stuiveling, Garrit (1960), 'Onze letterkunde na de oorlog', in: *Het Boek van Nu*, 13, 9, pp. 144–145.
- Sturkenboom, Dorothée (1998a), 'Het perpetuum mobile van de emotionele vrouw. Veranderende betekenissen van sekse en emoties ten tijde van de Verlichting', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, 1, 4, pp. 14–26.
- Sturkenboom, Dorothée (1998b), *Spectators van Hartstocht. Sekse en emotionele cul-*

- tuur in de achttiende eeuw, Verloren, Hilversum.
- Stuurman, S. (1984), 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', in: *Kleio*, 25, 8, pp. 6-13.
- Terruwe, A.A.A. (1954), *De vrouw en haar werk*, Romen, Roermond e.a.
- Theweleit, Klaus (1995), *Männerphantasien. Deel 1: Frauen, Fluten, Körper, Geschichte. Deel 2: Männerkörper. Zur Psychoanalyse des weißen Terrors*, 2e druk, Deutscher Taschenbuchverlag, München.
- Thompson, John B. (red. en inl.) (1991), *Pierre Bourdieu. Language and Symbolic Power*, Polity Press, Cambridge e.a.
- Thorne, Barrie e.a. (1983), *Language, Gender and Society*, Newbury House, Rowley (MA).
- Tienen, A.J.M. van (1960), 'Mannelijk?', in: *Ruimte*, nr. 9, pp. 62-68.
- Tillekens, Ger (red.) (1990), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*, Coutinho, Muiderberg.
- Tonkens, Evelien, Jet Bussemaker en Joke Hermes (1995), 'Het doorbreken van mannelijkheid als stilziggende norm', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 16, 2, pp. 115-131.
- Tonkens, Evelien (1998), 'Gender in welke lagen? Kanttekeningen bij de gelaagde genderconcepten van Scott, Harding en Hagemann-White en hun toepassing in empirisch onderzoek', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, 1, 1, pp. 42-49.
- Trimbos, C.J.B. (1961), *Gehuwd en ongehuwd*, Paul Brand, Hilversum.
- Trömel-Plötz, Senta (red.) (1984), *Gewalt durch Sprache. Die Vergewaltigung von Frauen in Gesprächen*, Ficher, Frankfurt am Main.
- Trömel-Plötz, Senta (1991), *Vatersprache, Mutterland. Beobachtungen zu Sprache und Politik*, Frauenoffensive, München.
- Veeger, Petra (1990), 'Telt Anna Blaman nog mee? Lesbisch auteur als schietschijf', in: *Opzij*, 18, 10, pp. 56-57.
- Veeger, Petra (1996), *Manoeuvres. Proza uit de jaren vijftig en zestig*, Eburon, Delft.
- Vega, Judith (1985), 'Vrouwelijkheid in het spoor van de zuil; katholieke vrouwenorganisaties', in: Akkerman en Stuurman, pp. 188-217.
- Velde, Henk te (1993), 'Viriliteit en opoffering. "Mannelijkheid" in het Nederlandse politieke debat van het fin-de-siècle', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 14, 4, pp. 421-433.
- Venske, Regula (1986), '"Vielleicht, daß ein sehr entferntes Auge eine geheime Schrift aus diesem Splitterwerk enträtseln könnte..."'. Zur Kritik der Rezeption Marlen Haushofers', in: Anne Duden e.a., *'Oder war da manchmal noch etwas anderes?' Texte zu Marlen Haushofer*. Neue Kritik, Frankfurt am Main, pp. 43-66.
- Verdaasdonk, Hugo (1983), 'Social and economic factors in the attribution of literary quality', in: *Poetics*, nr. 12, pp. 383-95.

- Verdaasdonk, H. (1994), 'Analogies as tools for classifying and appraising literary texts', in: *Poetics*, nr. 22, pp. 373-388.
- Verdaasdonk, H. en C.J. van Rees (1991), 'The dynamics of choice behavior towards books. The role of cultural products in cultural behavior', in: *Poetics*, nr. 20, pp. 421-437.
- Vermeij, Roos en Remco Raben (1997), 'De eigen waarde van de vrouw. Mej. mr. Marie Anne Tellegen en het Nederlandse Vrouwen Comité', in: Luykx en Slot, pp. 89-108.
- Vink, Annechien (1986), 'Het aristokratisch individualisme van Anna Blaman. Blaman-revival, teken des tijds', in: *De Groene Amsterdammer*, 1 januari.
- Vocht, Alphons de (1997), *Basishandboek spss 7.5. voor Windows 95*, Bijleveld Press, Utrecht.
- Vogel, Marianne (1993), 'Mythische literatuurwetenschap. Schrijfsters tussen 1945-1960 en de literaire canon', in: *Spektator*, 22, 4, pp. 260-274.
- Vogel, Marianne (1997), 'Cherchez la femme. Strategische Überlegungen zur Integration von Schriftstellerinnen ins kulturelle Gedächtnis', in: Christiane Caemmerer e.a. (red.), *Die totale Erinnerung. Sicherung und Zerstörung kulturhistorischer Vergangenheit und Gegenwart in den modernen Industriegesellschaften*, Lang, Frankfurt am Main e.a., pp. 127-145.
- Vogel, Marianne (1998a), 'Betrokkenheid en beeldvorming in het literaire circuit', in: *Nederlandse letterkunde*, 3, 1, pp. 15-30.
- Vogel, Marianne (1998b), '"Ik was een buitenbeentje": Nel Noordzij en het naoorlogse literaire klimaat. Een gesprek met Nel Noordzij', in: *Literatuur*, 15, 4, pp. 231-238.
- Vooyo, C.G.N. de en G. Stuiveling (1951), *Historische schets van de Nederlandse letterkunde*, Wolters, Groningen en Djakarta.
- Vooyo, C.G.N. de en G. Stuiveling (1958), *Schets van de Nederlandse letterkunde*, Wolters-Noordhoff, Groningen.
- Vos, Marjolaine de (1993), '"Jij socialistisch meisje, je bent als een radijsje". Over oude en nieuwe literatuur in de jaren vijftig', in: *NRC Handelsblad*, 20 augustus.
- Vossen, Hélène (1994), *Mater Amabilis en Pater Fortis onder vuur. Van katholieke levensscholen naar vormingswerk 1947-1974*, SUA, Amsterdam.
- Vossen, H., M. Schwegman en P. Wester (red.) (1992), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern-industriële samenleving 1948-1973*, Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland, IJsselstein.
- Vreede, Mischa de (1959), '...Et Dieu créa la femme...', in: *Ruimte*, 2, 5, pp. 35-42.
- Vriesland, Victor E. van (1950), [geen titel], in: *Critisch Bulletin*, 17, 9/10, pp. 489-494.

- Walter, Willi (2000), 'Gender, Geschlecht und Männerforschung', in: Von Braun en Stephan, pp. 97-115.
- Weigel, Sigrid (1989), *Die Stimme der Medusa. Schreibweisen in der Gegenwartsliteratur von Frauen*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg.
- Weigel, Sigrid (1990), *Topografien der Geschlechter. Kulturgeschichtliche Studien zur Literatur*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg.
- Weigel, Sigrid (1994), *Bilder des kulturellen Gedächtnisses. Beiträge zur Gegenwartsliteratur*, Tende, Dülmen-Hiddingsel.
- Weijers, Ido (1991), *Terug naar het behouden huis. De Utrechtse School en de Nederlandse roman 1945-1955*, Erasmus Universiteitsdrukkerij, Rotterdam.
- Weijers, Ido (1997), 'De slag om Dennendal. Een terugblik op de jaren vijftig vanuit de jaren zeventig', in: Luykx en Slot, pp. 45-65.
- Wennekes, Wim (1994), *Geert Lubberhuizen, uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldstraat*, De Bezige Bij, Amsterdam.
- Wijers, Carla, e.a. (1989), *Tussen aanpassing en verzet. Vrouwen voor het voetlicht 1929-1969*, Lemma, Culemborg.
- Withuis, Jolande (1990), *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland 1946-1976*, Boom, Meppel en Amsterdam.
- Withuis, Jolande (1996), 'Patchworkpolitiek. Frauenbewegung und Wiederaufbau in den Niederlanden 1946-1948', in: *Feministische Studien*, 14, 1, pp. 6-24.
- Wölke, Doris (1990), *Der männliche Blick in der Literaturwissenschaft. Rolle und Bedeutung der männlichen Perspektive für literaturwissenschaftliche Arbeiten*, Die Blaue Eule, Essen.
- Zeitschrift für Germanistik* (1999), themanummer 'Gender Studies'/Geschlechterstudien, 9, 1.
- Zimmermann, Hugo (1954), 'Ruth Zimmermann', in: *Singel 262. Vierentwintig biografieën*, Querido, Amsterdam, pp. 89-92.

Register

- Akker, Wiljan van den 11, 12, 231, 256
 Akkerman, Tjitske 40, 71, 258, 259
 Alain-Fournier 141
 Alberts, A. 82, 83, 91, 93, 95, 109, 110, 142, 143, 186–187, 192, 201
 Alphen, Ernst van 221, 258
 Altmann, Petra 87
 Anbeek, Ton 11, 16, 215, 231, 257
 Andeweg, Agnes 257
 Andringa, Els 21
 Anz, Thomas 74, 87
 Apuleius 140
 Bakker, Kees 47
 Bakker, Mariëtte 259
 Bakker, Siem 116, 155
 Balzac, Honoré de 139, 195, 196
 Banning, W. 43, 50, 63, 69, 259
 Barsch, Achim 260
 Basjkirtsjev, Marie 146
 Baum, Vicky 139, 145
 Beauvoir, Simone de 37, 129, 154, 155, 157, 158–160, 177–178, 190, 226
 Beekman, Klaus 113
 Beets, Nicolaas 45–47, 48, 50, 69
 Bekkering, Harry 24, 256
 Bel, Jacqueline 11
 Blaman, Anna 11, 12, 13, 36, 37, 80–83, 91, 93–95, 102, 103, 105–107, 110, 114, 128, 138–139, 140, 143, 144, 150–151, 153, 157, 160, 172, 173, 175, 177–178, 179, 180, 188, 190, 194, 196–197, 204, 220, 225, 231, 232, 233, 249, 260
 Blijstra, Rein 131
 Blok, Els 259
 Blom, J.C.H. 61, 71
 Boer, Jo 140
 Bois-Reymond, M. du 259
 Boonstra, H.T. 74
 Bordewijk, F. 82, 83, 91, 93, 95, 107, 108, 109, 110, 113, 138, 141, 143, 192–193, 200, 210–211
 Born, Wina 129
 Bosboom-Toussaint, Geertruida 139, 185, 196
 Bosch, Mineke 250, 258
 Bosmans, J. 71
 Boudier-Bakker, Ina 139, 172, 173, 175
 Bouman, P.J. 63
 Bourdieu, Pierre 25–26, 28, 74, 75, 113, 124, 165, 170, 227, 230, 250, 251, 252, 258
 Boven, Erica van 17–18, 21, 22, 27, 29, 33, 36, 159, 171–172, 181, 191, 220, 233, 250, 258
 Bovenschen, Silvia 159
 Braak, Menno ter 138
 Brandenburg, Angenies 37
 Brandt Corstius, J.C. 123, 216, 260
 Braun, Christina von 258
 Brontë, Emily 159

- Brontë, Anne, Charlotte en Emily 146
 Brouwers, Marja 172
 Bruggen, Carry van 11, 140, 168–169, 230
 Brugman, Til 119–120, 132, 232, 256
 Bruijn, Jeanne de 61, 64, 69, 259
 Buikema, Rosemarie 12, 14
 Buis, Brigitte 259
 Bukman, Bert 13, 14, 249
 Bulthuis, Rico 90, 91, 107, 108, 139, 186, 202, 213
 Bürger, Christa 23
 Bürger, Peter 258
 Bussemaker, Jet 58
 Bußmann, Hadumod 260
 Butler, Judith 250, 258
 Buul, Tine van 230
 Buurman, Paul 88
 Buytendijk, F.J.J. 43, 45–50, 51, 54, 55, 56, 61, 66, 69, 124, 158, 160, 200, 216, 259
 Calis, Piet 232, 257
 Camus, Albert 140, 141
 Carmiggelt, Simon 81–82, 83, 93, 95, 109, 110, 142, 143
 Casanova, Giacomo Girolamo 126
 Chadburn, Nancy L. 172, 257
 Chamisso, Adalbert von 140
 Chapman, Rowena 258
 Cocteau, Jean 137, 196
 Coenen, Frans 140
 Coolen, Anton 82, 83, 91, 93, 96, 109, 110, 141, 143, 208–209
 Cornelissen, L.H. 12, 42, 51, 56, 63
 Cornelissen, Micky 259
 Corsari, Willy 80–82, 91, 93, 95, 104–105, 107, 110, 113, 139, 142, 143, 145, 175, 184, 185, 196, 210–211, 213, 233
 Costera Meijer, Irene 38, 57, 259
 Coster, Dirk 138, 196
 Couperus, Louis 11, 137, 141
 Couwenberg, S.W. 60
 Craig, Steve 257, 258
 Dahn, Felix 139
 Dalmijn, Lydia 178
 Damen, E. 54
 Davies, Kath 257
 Dermoût, Maria 80–82, 85, 91, 93, 95, 104, 105–107, 110, 137, 138, 139, 143, 175, 186–187, 188, 192, 201, 202, 203, 204
 Dieleman, Arjan 62
 Diels, Gerard 118
 Dijkstra, Katinka 258
 Dinaux, C.J.E. 90, 91, 104, 108, 118, 140, 212
 Dings, Matt 13, 14, 249
 Dippel, C.J. 37
 Dippel-Schreiber, E.J. 37
 Donker, Anthonie 123–124, 188–189, 197
 Doolaard, A. den 139
 Doorman, J.C. 54, 60, 259
 Dorleijn, Gillis 29, 231, 256, 257, 258, 260
 Dostojevski, Fjodor Michajlovitsj 197
 Drenth, Annemieke van 43, 64, 69, 169, 259
 Dresen-Coenders, H.M. 69, 259
 Droste-Hülshoff, Annette von 100
 Dubbink, W. 259
 Dubois, Pierre 151–152, 205
 Dudink, Stefan 258
 Duinkerken, Anton van 140
 Dulleman, Inez van 80–82, 93, 95, 103, 107, 110, 140, 143, 196

- Dumas, Alexandre 123
 Dunk, H.W. von der 259
 Ebers, Georg 139
 Eggink, Clara 153, 157–158, 188, 190
 Elburg, Jan 123
 Eliot, T.S. 141
 Elsner, Gisela 19
 Elsschot, Willem 196
 Emants, Marcellus 140, 206
 Erkelens, H. 63
 Etty, Elsbeth 233
 Eyk, Henriëtte van 131, 183, 192
 Eyszelsteijn, Ben van 90, 91, 104, 108, 141, 203, 207, 213
 Ezell, Margaret J.M. 257
 Fendler, Susanne 257
 Fenoulhet, Jane 171
 Fens, Kees 195, 231–232
 Fijn van Draat, Wijmie 60
 Flitner, Christine 19, 20, 172
 Forster, E.M. 140
 Foucault, Michel 69, 165, 166, 251
 Frank, Anne 139
 Frank, Karsta 260
 Franssen, Annet 259
 Fröhlich, Romy 257
 Gaiser, Gottlieb 231, 255, 258
 Galen Last, H. van 128–129
 Gastelaars, Marja 59, 259
 Gauler, Eva 122
 Gelderblom, A.J. 24, 256
 Gemert, Lia van 19
 Geyer-Ryan, Helga 190
 Gide, André 139, 141, 215
 Gijzen, Marnix 138
 Goedegebuure, Jaap 11, 13, 14, 230, 249, 257
 Gomperts, H.A. 108
 Görtz, Franz Josef 27
 Goudsblom, J. 62
 Grass, Günter 27
 Greshoff, Jan 90, 91, 106, 107, 108, 109, 122, 196, 217
 Greup-Roldanus, Sini 129, 164, 165
 Groen, Marlies 20–21, 27, 79, 96, 257
 Groot, Sybren R. de 159, 216
 Groskamp-ten Have, Amy 52
 Grunell, Marianne 259
 Grüttemeier, Ralf 29
 Guillory, John 258
 Gunter, Barrie 257
 Haan, Jacques den 203
 Haaren, Hans van 192
 Haasse, Hella 39, 61, 62, 67, 80–82, 91, 93, 95, 104–106, 110, 113, 129, 130, 132, 138, 139, 143, 153, 175, 177, 186, 187, 191, 192, 194, 195–196, 202, 203, 204, 232, 233, 253
 Häberlin, Susanna 260
 Halsema, Dick van 11
 Hartog, Thea den 72
 Hasselblatt, Cornelius 29
 Hausen, Karin 68
 Hayworth, Rita 67
 Hazeu, Wim 123
 Hearn, Jeff 258
 Heerikhuizen, F.W. van 106, 107, 108, 192–193
 Heezik, Nettie van 259
 Heijne, Bas 13
 Hekman, Susan J. 259
 Helman, Albert 139
 Hemingway, Ernest 141
 Hengel, Mirjam van 12, 14
 Hermans, Willem Frederik 11, 12, 82, 83, 93, 95, 104, 108, 109, 110, 113, 118,

- 140, 141, 143, 144, 178, 179, 209–210, 217, 231, 232, 249, 252, 260
- Herzberg, Judith 11
- Heumakers, Arnold 257
- Heuvel, Mark van den 259
- Heydebrand, Renate von 22, 87, 100, 113, 159, 229, 257
- Heyster, Sis 50
- Hof, Renate 258
- Hoffland, H.J.A. 16, 228, 231, 233, 255, 257
- Hofstra, Jan Willem 103, 139, 185, 196, 210, 211, 214–215
- Hohendahl, Peter Uwe 258
- Holtz-Bacha, Christina 257
- Homerus 141
- Honegger, Claudia 68
- Hoornik, Ed. 118, 194–195
- Huhnke, Brigitta 87, 257
- Ibo, Wim 260
- Irmen, Lisa 122
- Janssen, Frans A. 231, 257
- Janssen, Susanne 21–22, 29, 79, 80, 96, 250, 252, 257, 258, 259
- Jelinek, Elfriede 19
- Jenkins, Richard 75
- Jonckheere, Karel 123, 216, 260
- Jong, Dirk de 31, 32
- Jong, Dola de 140, 172, 173
- Jong-Keesing, Elisabeth de 197
- Joostens, Frank 260
- Joyce, James 141
- Kafka, Franz 21, 140, 141
- Kant, Immanuel 230
- Keesing, Elisabeth *zie* De Jong-Keesing
- Kelk, C.J. 90, 91, 104, 106, 108, 123, 128, 209–210, 215, 217
- Kennedy, James C. 259
- Kienecker, Michael 74
- Klein, Josef 121
- Klinkenbijl, Cor 131, 154
- Kloek, J.J. 230, 258
- Knulst, Wim 258
- Knuvelde, Gerard 186–187, 260
- Kögler, Hans Herbert 259
- Köhncke, Astrid 122
- Kolkmeijer, H.C. 259
- Kooy, G.A. 36, 37, 59, 60, 69, 72, 259
- Korevaart, Korrie 257
- Kossmann, Alfred 12, 14
- Kouwenaar, Gerrit 123, 128, 141
- Kraaykamp, Gerbert 258
- Krais, Beate 64
- Krantz, D.E. 62
- Kuipers, Reinold 230
- Kuipers, Willem 257
- Kuitert, Lisa 33
- Laanstra, W.A.R. 63
- Labé, Louise 146
- Langeveld, M.J. 62, 69
- Last, Jef 141
- Leeuw, Aart van der 140, 141
- Leeuwen, W.L.M.E. van 105, 117, 118, 203, 260
- Lehmann, L.Th. 179, 260
- Lennart, Clare 80–82, 91, 93–95, 104, 106–107, 110, 140, 143, 192, 200–201, 203, 207
- Leuker, Maria 29
- Liagre Böhl, Herman de 59, 259
- Lilienthal, Volker 27
- Linders, Anneke 36, 72, 259
- Lindhoff, Lena 258
- Lodemann, Jürgen 258
- Lodewick, H.J.M.F. 260
- Lokhorst, Emmy van 215

- Lutterop, K.M. 40
 Luykx, Paul 40, 71, 259
 Maanen, Willem G. van 83, 84, 91, 93, 95, 108, 138, 142, 143
 Machinek, Angelika 87
 Maeterlinck, Maurice 138, 141
 Malaparte, Curzio 141
 Mann, Thomas 141
 Marja, A. 118, 131, 154, 206
 McNay, Lois 259
 Mead, Margaret 258
 Meester, Johan de 139
 Meijer, Maaïke 17, 18, 19, 22, 29, 57, 70, 86, 116, 120, 126, 166, 190, 250, 257, 258, 259, 260
 Meijers, F. 259
 Meijsing, Doeschka 11
 Mendels, Josepha 80–81, 83, 91, 93, 95, 103, 106–107, 110, 130, 139, 140, 142, 143, 172, 173, 185, 187, 211–212
 Meulenbelt, Anja 258
 Meyer, Josine L. 35, 61
 Meyling, Christine 178
 Mijnhardt, W.W. 230, 258
 Minco, Marga 80–81, 83, 93, 95, 103, 107, 110, 113, 139, 142, 144, 194–195, 212
 Missinne, Lut 29
 Montagu, Ashley 61, 67
 Moravia, Alberto 141
 Morgan, David 258
 Morée, Marjolein 43, 259
 Morriën, Adriaan 123, 125, 128, 154–158, 178, 190, 197, 204, 214
 Mozart, Wolfgang Amadeus 203
 Mühlen Achs, Gitta 257
 Mulder, Anne 130, 131
 Mulisch, Harry 11, 12, 82, 83, 91, 93, 95, 107–108, 109, 110, 113, 123, 138, 141, 143, 209, 213, 217, 232, 249
 Munnichs, M. 75
 Muth, Ludwig 258
 Naeff, Top 66, 140
 Nathusius, Marie-Sophie 137
 Neelissen, Ton 185
 Nietzsche, Friedrich 141
 Noordzij, Nel 154, 178, 214, 233
 Nooy, Wouter de 22, 79, 250, 257, 258
 Normand, Susanne 36
 Nübling, Damaris 29
 Olink, Hans 259
 Onstenk, Annemiek 260
 Oolbekkink, Henk 140
 Oostrum, W.R.D. van 257
 Oranje-Nassau, Juliana van 36, 50
 Oranje-Nassau, Wilhelmina van 36
 Osinski, Jutta 258
 Ouwendijk, Dick 174, 183–184, 196, 202
 Paasman, Riet 17
 Panhuijsen, Jos 90, 91
 Passos, John dos 139
 Pattynama, Pamela 260
 Paul, Heike 259
 Pels, Dick 75
 Pennings, Paul 259
 Perquin, N. 62
 Perron, Eduard du 118
 Pindarus 138
 Pinto, Louis 258
 Plantenga, Janneke 42, 61, 258, 259
 Poldervaart, Saskia 40
 Poortstra, Jacob 259
 Posthumus-van der Goot, W.H. 39, 62
 Presser, Jacques 139, 194–195, 212
 Prinssen, Margriet 12, 14, 225, 249
 Pusch, Luise F. 260

- Raben, Remco 36, 41, 258, 259
- Ramazanoglu, Caroline 259
- Rees, Kees van 75, 79, 229–230, 231, 250, 257, 258, 260
- Regtdoorzee Greup-Roldanus, S. *zie* Greup-Roldanus
- Renders, Hans 232, 257
- Reve, Gerard (van het) 11, 12, 82, 83, 93, 95, 104, 108–109, 118, 140, 141, 143, 192, 213, 232, 249
- Ribberink, Anneke 71, 258, 259, 260
- Righart, Hans 259
- Riksen, Janneke 72, 258, 259
- Ritter, P.H. 215
- Robbers, Herman 139, 140
- Rodenko, Paul 123, 125–126, 132, 160, 178, 179, 198–199, 214
- Roeland Vermeer, J. 212
- Roland Holst-van der Schalk, Henriëtte 154, 198
- Romein, Jan 130
- Romein-Verschoor, Annie 37, 59, 130, 155, 157–158, 172, 173, 198
- Rooduijn, Tom 16, 228, 231, 233, 255, 257
- Rooij, P. de 259
- Roosenburg, Henriëtte 140
- Roosevelt, Eleanor 66
- Rosengren, Karl Erik 135–136, 146, 231, 253
- Ross, Leo 260
- Röttger, Kati 258
- Rover, Frans de 257
- Ruiter, Frans 45, 231, 257, 259
- Rümke, H.C. 45–47, 48, 50, 69, 259
- Rummler, Ulrike 122
- Russ, Joanna 172, 180, 257
- Rutherford, Jonathan 258
- Sablionière, Margrit de 128, 157
- Sand, George 146
- Sappho 137, 146
- Sartre, Jean-Paul 137, 139, 141
- Schabert, Ina 68, 250, 257, 258
- Schaik-Willing, Jeanne van 130
- Scheele, Birgit 122
- Schellekens-Ligthart, A.J. 43, 69
- Schendel, Arthur van 140, 141
- Schenk, M.G. 35
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A. 25, 234, 257
- Schmerl, Christiane 257
- Schmidt, Annie M.G. 66–67, 80–82, 91, 92, 95, 102, 104–105, 110, 140, 143, 183, 187, 192, 233, 260
- Schmidt, F.J. 258
- Schmidt, Siegfried J. 22
- Schmitz, Marie 106, 203
- Schokking, Jacqueline C. 40, 54–55, 63
- Schorb, Bernd 257
- Schram, Dick H. 258
- Schwitters, Kurt 234
- Schuijf, Judith 260
- Schultheis, Franz 258
- Schutte, Xandra 13
- Scott, Joan Wallach 250, 258
- Segers, Rien T. 260
- Shakespeare, William 141
- Showalter, Elaine 257
- Simpson, Mark 258
- Slot, Pim 71, 259
- Smelik, Anneke 257
- Smit, Gabriël 213
- Smulders, Wilbert 45, 231, 257, 259
- Sneller, A. Agnes 121, 163–164, 260
- Sophocles 140
- Spender, Dale 19, 87, 257

- Spierdijk, Jan 102
 Spock, B. 63
 Stephan, Inge 257, 258
 Straat, Evert 118
 Strand, Mea 178
 Straten, Hans van 154
 Streng, Toos 70, 159, 234
 Stroman, Ben 90, 91, 107, 109, 130, 139, 140, 149-151, 177, 192, 204-205, 260
 Stuiveling, Garmit 108, 139, 195, 216, 260
 Sturkenboom, Dorothée 68, 250, 258
 Stuurman, Siep 40, 71, 258, 259
 Swarth, Hélène 154
 Tacitus, Publius Cornelius 138
 Tellegen, Marie Anne 36, 41-42
 Tendeloo, Corry 71
 Teresia 66
 Terruwe, A.A.A. 51-52
 Theweleit, Klaus 221
 Thompson, John B. 165, 170
 Thorne, Barrie 260
 Tienen, A.J.M. van 56
 Tillekens, Ger 259
 Toergenjev, Ivan Sergejevitj 140
 Tolstoi, Ljev Nikolajevitj 139, 141, 195, 196
 Tonkens, Evelien 25, 258
 Trimpos, C.J.B. 259
 Trömel-Plötz, Senta 260
 Ts'en Sjen 138
 Tsjechov, Anton 141
 Varangot, Victor 211
 Vasalis, M. 151, 154, 178, 179, 188-189, 260
 Veeger, Petra 13, 17
 Veen, Adriaan van der 83, 91, 93, 95, 108, 109, 110, 113, 138, 141, 143
 Veenstra, J.H.W. 175, 177
 Veer, Paul van 't 106, 174
 Vega, Judith 40
 Velde, Henk te 258
 Velde, Jacoba van 80-81, 83, 85, 91, 93-95, 102, 104, 105-107, 110, 139, 140, 143, 201, 203
 Veltman-van den Bos, Ans J. 19
 Venske, Regula 257
 Verbiest, Agnes 121, 163-164, 260
 Vercuijsse, E.V.W. 62
 Verdaasdonk, Hugo 29, 79, 87, 135, 136, 258, 260
 Verhoeven, Nico 103, 108, 172-174
 Vermeij, Roos 36, 41, 258, 259
 Vermij, Lucie Th. 12, 14, 225, 249
 Vermunt, Jeroen 258
 Vestdijk, Simon 83, 93, 95, 109, 110, 118-119, 138, 139, 141, 143, 186, 195, 196, 202, 206, 217
 Vet, Anton van der 210
 Vink, Annechien 13
 Vocht, Alphons de 92
 Vogel, Marianne 232
 Vooys, C.G.N. 260
 Vos, Lenny 94, 144, 260
 Vos, Marjoleine de 230
 Vossen, Hélène 259
 Vreede, Mischa de 127, 128
 Vriesland, Victor E. van 122
 Vuyk, Beb 139
 Waalwijk, Hetty van 178
 Waard, Elly de 19, 22, 86
 Wagener, Wim 90, 91, 103, 107, 140, 171, 202, 203, 208, 210, 217
 Walter, Willi 261
 Warren, Hans 106, 200-201, 210
 Weigel, Sigrid 68, 172, 257

- Weijers, Ido 46, 47, 72, 257, 259
 Wessems, Constant van 141, 192
 Wijers, Carla 258, 259
 Winko, Simone 22, 87, 100, 113, 159, 229, 257
 Wit, Augusta de 139
 Withuis, Jolande 36, 167–168, 259
 Witsen Elias, J.W.J. 105
 Wolf, Ruth *zie* Zimmermann-Wolf
 Wölke, Doris 257
 Woolf, Virginia 138, 159
 Woude, Johan van der 90, 91, 103, 105, 138, 200–201
 Wyck Brooks, Robert van 196
 Zikken, Aya 205, 206
 Zimmermann, Hugo 130
 Zimmermann-Wolf, Ruth 130

Vijf jaar Tweede Wereldoorlog hadden het literaire leven grondig door elkaar geschud. Tussen 1945 en 1960 debuteerden onder meer Gerard van het Reve, Inez van Dullemen, Harry Mulisch, Josepha Mendels, A. Alberts en Maria Dermoût. Anderen, zoals Hella Haasse, Willem Frederik Hermans, Anna Blaman, Willy Corsari, Anton Coolen en F. Bordewijk, hadden al een zekere naam en kwamen met nieuw werk.

In die wirwar van namen en teksten schiepen de critici een eerste ordening. Speelde het geslacht van de auteurs daar een rol bij? Volgens veel wetenschappers is dat in die tijd niet meer het geval.

Marianne Vogel toont aan dat de critici wel degelijk verschil maakten: in een hardnekkig 'baard-boven-baard'-gevecht werd een mannelijke tophiërarchie gevestigd. Tevens laat Vogel het verband zien met de maatschappelijke denkbeelden en met debatten in het overige literaire leven, waarin het ging om muzen, intellectuele mannen, innovatie en literaire eigenschappen.

Marianne Vogel (1958) is docent neerlandistiek aan de universiteit Freiburg im Breisgau. Zij publiceert en geeft lezingen over de moderne Nederlandse en Duitse letterkunde.

ISBN 90-5515-277-3

9 789055 152773 >